

1.1. ANALIZA ZALET I WAD POŁOŻENIA OBSZARÓW PRZYGRANICZNYCH POLSKI W KONTEKŚCIE REGIONALNYM I KRAJOWYM - UWZGLĘDNIENIE POŁOŻENIA ADMINISTRACYJNEGO ORAZ GEOGRAFICZNEGO

Wyraźne zróżnicowanie krajobrazu analizowanego obszaru jest jednym z czynników, które czynią go atrakcyjnym zarówno pod kątem położenia administracyjnego, geograficznego, posiadanych zasobów i walorów turystycznych oraz szeregu innych elementów środowiska przyrodniczego.

Celem opracowania jest przedstawienie specyfiki obszarów przygranicznych Polski (tj. powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego) w kontekście regionalnym i krajowym oraz uwypuklenie zarówno zalet, jak i wad położenia tychże obszarów. Ponadto, celem opracowania jest przedstawienie w sposób syntetyczny uwarunkowań rozwoju różnych form turystyki w ujęciu regionalnym poprzez ukazanie specyfiki poszczególnych powiatów obydwu województw (podkarpackiego i małopolskiego). Badane powiaty są zlokalizowane na obszarze dwóch województw: podkarpackiego i małopolskiego (rys. 1.).

Rys. 1. Mapa Polski z podziałem na województwa

Źródło: <https://pl.wikipedia.org/>

W obrębie województwa podkarpackiego przedmiotem badań są powiaty: jasielski, krośnieński, sanocki, leski i bieszczadzki (rys. 2). Natomiast w granicach administracyjnych województwa małopolskiego leżą dwa analizowane powiaty, tj. powiat nowosądecki i gorlicki (rys. 3).

Rys. 2. Województwo podkarpackie z podziałem na powiaty

Źródło: <https://commons.wikimedia.org>

Rys. 3. Województwo małopolskie z podziałem na powiaty

Źródło: <http://malopolska.uw.gov.pl>

Powiat nowosądecki

Rys. 4. Powiat nowosądecki z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat nowosądecki zlokalizowany jest w południowo-wschodniej części województwa małopolskiego. Zajmuje on powierzchnię 1550 km² [Strategia Rozwoju...], co stanowi w przybliżeniu 10,2% całej powierzchni województwa i czyni go największym wśród powiatów województwa małopolskiego. Nowy Sącz zajmuje powierzchnię 58 km², co czyni go jednym z największych miast w województwie [Charakterystyka zasobów ludzkich...: 7].

Lokalizacja powiatu sprzyja rozwojowi licznych form turystyki, zwłaszcza turystyki kwalifikowanej, aktywnej. Kluczowym dla dostępności komunikacyjnej powiatu nowosądeckiego jest położenie przy trzech drogach krajowych – nr 28, nr 75 oraz nr 87. Ze względu na prowadzone, a także planowane inwestycje infrastrukturalne, dostępność drogowa powinna ulec poprawie do końca roku 2020 [Guzik 2011: 25]. Przez teren powiatu przebiegają linie kolejowe nr 96 (Tarnów-Leluchów) oraz nr 104 (Chabówka-Nowy Sącz). Istnieją bezpośrednie połączenia na trasie Nowy Sącz-Kraków, a szacowany czas dojazdu waha się w przedziale czterech godzin. Ponadto, około 120 km od Nowego Sącza znajduje się Międzynarodowy Port Lotniczy im. Jana Pawła II w Krakowie-Balicach, co również w korzystny sposób wpływa na dostępność komunikacyjną powiatu [Charakterystyka zasobów ludzkich...: 9].

Zaletami położenia powiatu są walory turystyczne, zwłaszcza krajobrazowe (Kotlina Sądecka i Beskid Wyspowy) oraz atrakcyjność osadnicza terenów wiejskich. Natomiast do wad położenia powiatu, w kontekście rozwoju regionalnego i rozwijania turystyki, zaliczono dużą rozpiętość przestrzenną gminy podnoszącą koszty budowy infrastruktury komunalnej, niską dostępność komunikacyjną do stolicy województwa, do Nowego Sącza oraz sąsiednich gmin (obwodnica Nowego Sącza, most na Dunajcu, droga wojewódzka nr 975) oraz niewystarczającą bazę turystyczno-hotelową. Mimo ww. wad położenia powiatu należy podkreślić, że położenie geograficzne (pasmo Beskidów) i administracyjne, jak również wynikające z tego bogactwo przyrodnicze oraz kulturowe, a także różnorodność terenów powiatu nowosądeckiego stwarza warunki do rozwoju różnorodnych form turystyki i rekreacji.

Powiatu gorlicki

Rys. 5. Powiat gorlicki z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat gorlicki położony jest na obszarze Beskidu Niskiego, a także Pogórza Karpackiego (Pogórza Ciężkowickiego) w północnej jego części.

Do zalet powiatu zaliczyć należy przede wszystkim atrakcyjne położenie – teren przygraniczny, które z drugiej strony może być również postrzegane jako słaba strona ze względu na peryferyjność w skali kraju. Do kolejnych zalet powiatu należy również ukształtowanie terenu, walory turystyczne (zwłaszcza przyrodnicze), możliwość rozwoju agroturystyki, jak również skupienie przemysłu tylko w mieście. Ponadto, ze względu na położenie, powiat postrzegany jest jako atrakcyjne miejsce inwestycyjne z przewagą małych i średnich przedsiębiorstw. Ze względu na położenie i ukształtowanie powiatu, wzrasta tam zainteresowanie rolnictwem ekologicznym. Położenie powiatu sprzyja rozwojowi licznych form turystyki aktywnej, a zwłaszcza agroturystyki i turystyki wiejskiej. Ponadto, ze względu na walory turystyczne (zwłaszcza przyrodnicze) przez teren powiatu gorlickiego przebiegają liczne szlaki turystyczne piesze, rowerowe i konne, jak również tematyczne [www.modr.pl].

Niewątpliwie, w odniesieniu do powiatu wyróżnić można szereg wad i zalet z perspektywy jego położenia, niemniej jednak należy podkreślić, że położenie geograficzne powiatu gorlickiego sprzyja jego rozwojowi gospodarczemu, głównie ze względu na rolnictwo ekologiczne oraz przemysł turystyczny.

Powiatu jasielski

Rys. 6. Powiat jasielski z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat jasielski leży w południowo-zachodniej części województwa podkarpackiego. Powiat graniczy od zachodu z województwem małopolskim (powiaty: gorlicki i tarnowski), od północy z powiatami dębickim i strzyżowskim, od wschodu z powiatem krośnieńskim, a od południa ze słowackimi okresami - Svidnik i Bardejov. Na północy powiatu znajdują się Pogórze Ciężkowickie i Strzyżowskie, rozdzielone doliną rzeki Wisłoki. Za pogórzami rozpościera się Kotlina Jasielsko – Krośnieńska z dolinami rzek Jasiołka i Ropa, na południu znajduje się Pogórze Jasielskie oraz wzgórze Beskidu Niskiego z Magurskim Parkiem Narodowym. Powierzchnia powiatu wynosi 831 km², co stanowi ok. 21% powierzchni województwa. Powiat jasielski zamieszkuje ponad 115 tys. mieszkańców, co stanowi ok. 18% wszystkich mieszkańców województwa podkarpackiego [www.powiat.jaslo.pl].

Ważnym atutem powiatu jest położenie na skrzyżowaniu szlaków drogowych i kolejowych w relacji północ-południe i wschód-zachód. Przez obszar powiatu przebiegają: droga krajowa nr 28 (Nowy Sącz - Przemyśl), droga krajowa nr 73 z Pilzna w kierunku południowym, droga wojewódzka nr 988 (Warzyce - Babica) oraz linie kolejowe relacji Kraków-Sanok-Zagórz oraz Rzeszów-Jasło. Linię kolejową nr 106 Jasło-Rzeszów oddano do użytku w roku 1890, zaś linię nr 108 Stróże-Jasło-Zagórz w roku 1884 [wikipedia.org.pl]. Co istotne, samo Jasło stanowi ważny węzeł transportu z zapleczem transportu kolejowego i samochodowego.

Do zalet położenia powiatu zalicza się, m. in. [Strategia Rozwoju Powiatu jasielskiego...]: przygraniczne położenie, nieskażone środowisko naturalne, wolne niezagospodarowane tereny pod inwestycje. Natomiast, najważniejsze obszary problemowe związane pośrednio lub bezpośrednio z położeniem powiatu to: zły stan infrastruktury technicznej, słaby rozwój gospodarczy, w tym turystyki. Wady powiatu związane są również z nierównomiernym rozwojem terenów wiejskich, które często stanowią podstawę do rozwoju różnych form turystyki, zwłaszcza aktywnej. Do wad wynikających z położenia powiatu zaliczono również: niezadowalający stan dróg gminnych i mostów, słabo rozwinięta infrastruktura drogowa i techniczna, mało miejsc parkingowych.

Analizując zalety i wady położenia powiatu jasielskiego należy zaznaczyć, że więcej jest tych pierwszych, o czym świadczą, między innymi liczne szlaki turystyczne (piesze i rowerowe) przebiegające przez teren powiatu (czerwony szlak beskidzki, niebieski szlak graniczny, szlak żółty i inne). Ponadto, atrakcyjność położenia powiatu jasielskiego wynika z występowania na jego terenie licznych strumieni, potoków i rzek, pomników przyrody oraz innych miejsc, które przyciągają rzesze miłośników wędrówek pogórzańskimi i beskidzkimi szlakami.

Powiatu krośnieński

Rys. 7. Powiat krośnieński z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat krośnieński ma powierzchnię 923,8 km² i leży w południowej części województwa. Graniczy z powiatami: jasielskim, sanockim, brzozowskim i strzyżowskim. Na południu granicę stanowi Słowacja.

Dzieli się na 9 gmin w tym cztery miejsko – wiejskie. Odległość od stolicy województwa: 53,9 km (przez drogę krajową 19)

Powiat krośnieński położony jest w obrębie trzech jednostek fizjograficznych: Pogórza Karpackiego, Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej oraz Beskidu Niskiego. Na północy przeważają łagodne faliste wzniesienia Pogórza, z których największe - Sucha Góra (591 m n.p.m.) góruje ponad 300 metrów nad dnem Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej. Od strony południowej rozciągają się pasma Beskidu Niskiego osiągające wysokość ponad 857 m n.p.m. (Góra Kamień). Góry te są łatwo dostępne, lecz omijają je główne szlaki komunikacyjne. Analizując zalety i wady położenia powiatu nie można pominąć kwestii gospodarczych, które ściśle związane są z atrakcyjnością turystyczną powiatu.

Powiat ma bogatą przeszłość pod względem gospodarczym, a niektóre z historycznie uwarunkowanych branż nadal prężnie funkcjonują na tym terenie. Jest również obszarem atrakcyjnym pod względem turystycznym, co wynika głównie z położenia geograficznego. Główną zaletą powiatu są miejscowości uzdrowiskowe, takie jak: Iwonicz Zdrój i Rymanów Zdrój, w których koncentruje się ruch turystyczny, a co za tym idzie również infrastruktura uzdrowiskowa. Oprócz tego w powiecie znaleźć można mnóstwo zabytków oraz tras i szlaków turystycznych różnego rodzaju, co również stanowi zaletę.

Wady występujące w powiecie to przede wszystkim peryferyjne położenie miasta Krosno w stosunku do głównych ośrodków w Polsce oraz brak bezpośredniego dostępu do drogi szybkiego ruchu (droga ekspresowa, autostrada). Ponadto należy zwrócić uwagę na niewystarczającą infrastrukturę przeciwpowodziową cieków przepływających przez Krosno, co również wynika z położenia powiatu [Strategia Rozwoju Miasta Krosno... 2014: 10-11].

Powiat sanocki

Rys. 8. Powiat sanocki z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat sanocki zajmuje powierzchnię 1225 km². Leży w południowo-wschodniej części województwa podkarpackiego. Jego siedzibą jest miasto Sanok. Od wschodu graniczy z powiatem leskim, od południa - ze słowackim powiatem Medzilaborce kraju preszowskiego, od zachodu - z powiatem krośnieńskim. W powiecie sanockim znajduje się wiele zabytków oraz szlaków, tras pieszych i rowerowych, co stanowi istotną zaletę. Większość podmiotów gospodarczych działa na terenie miasta Sanoka. Dominuje tu gospodarka leśna i związany z nią przemysł drzewny. [www.gminasanok.pl/dla-przedsiębiorców/informacje-o-terenie-gminy-sanok]. Dzieli się na 8 gmin – Besko, Bukowsko, Komańcza, Sanok, Sanok – miasto, Tyrawa Wołoska, Zagórz, Zarszyn.

Pod względem fizycznogeograficznym obejmuje obszar Beskidu Niskiego, Dołów Jasielsko – Sanockich Gór Słonnych oraz niewielki fragment Pogórza Przemyskiego [<http://www.powiat-sanok.pl/o-powiecie/dokumenty/podzial-administracyjny-81>].

Na aktualny układ drogowy gminy składają się droga krajowa, droga wojewódzka oraz sieć dróg powiatowych i gminnych. Obszar gminy znajduje się poza systemem dróg szybkiego ruchu, co w kontekście przebiegu w centralnej części autostrady A4, zaś w układzie południkowym planowanej drogi ekspresowej S19 ogranicza atrakcyjność inwestycyjną tego terenu. Węzły umożliwiające wjazd na autostradę oddalone są od Sanoka o ok. 85 km (w Radymnie k/Jarosławia i w Rzeszowie).

Przejścia graniczne: Balnica – Osadne, gmina Komańcza (granica ze Słowacją), Radoszyce – Palota, gmina Komańcza (granica ze Słowacją), Łupków – Medzilaborce, gmina Komańcza (granica ze Słowacją). Odległość od stolicy województwa: 81,2 km przez DK19 i DW886.

Najważniejsze zalety wynikające z położenia powiatu to: naturalne, niezniszczone środowisko przyrodnicze, bogate zasoby kulturalno-historyczne, wysokie walory turystyczne kulturowe i przyrodnicze, rozpoznawalne produkty i marki turystyczne, sprzyjające położenie przy granicach ze Słowacją i Ukrainą, korzystne warunki dla inwestorów i rozwoju przedsiębiorczości.

Wady wynikające z położenia powiatu to niewystarczające wykorzystanie potencjału turystycznego dla rozwoju przedsiębiorczości związanej z turystyką, zbyt niski poziom skomunikowania powiatu z otoczeniem i najważniejszymi ośrodkami w regionie, brak ogólnodostępnego dworca komunikacji podmiejskiej i międzymiastowej [Strategia Rozwoju Miasta Sanok...: 6-13].

Powiat leski

Rys. 9. Powiat leski z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powiat leski zajmuje powierzchnię 834,94 km² i liczy 26 704 mieszkańców. Dzieli się na 5 gmin: Lesko, Baligród, Cisna, Olszanica, Solina. Odległość od stolicy województwa: 90,5 km przez DK19 i DW886.

Powiat leski utworzony został w 2002 roku z części powiatu bieszczadzkiego. Powiat od południa graniczy ze słowackim krajem preszowskim, od zachodu – z powiatem sanockim, a od wschodu – z powiatem bieszczadzkim. Podstawowe gałęzie gospodarki to rolnictwo i turystyka.

W związku z rozwijającymi się różnorodnymi formami współpracy transgranicznej powiat ma dogodne położenie dla różnego rodzaju inwestorów i nowych przedsięwzięć, wymagających kontaktów ze stroną ukraińską i słowacką. Powiat leski ma stosunkowo dobrze rozwiniętą infrastrukturę techniczną. Obecność licznych pensjonatów, hoteli, ośrodków wypoczynkowych, gospodarstw agroturystycznych, schronisk oraz pól namiotowych stanowi bogatą bazę noclegową. Osobliwością powiatu jest liczna grupa artystów plastyków i rzemieślników, których prace – obrazy, rzeźby, meble można obejrzeć i nabyć w lokalnych galeriach. Czyste środowisko naturalne, bogactwo przyrody, pierwotne, nieskażone jeszcze nadmierną ingerencją człowieka, śródgórskie krajobrazy, walory widowiskowe i turystyczne terenu oraz możliwości organizacji tu aktywnego wypoczynku i pożytecznego spędzania wolnego czasu, są głównymi wartościami atrakcyjności tego zakątka Polski.

Na terenie miasta i gminy Lesko brak jest większych zakładów przemysłowych, stąd też korzyści z powodu realizacji różnych inwestycji mogą być niewielkie. Działalność przemysłowa na terenie gminy ma znaczenie marginalne i jest ograniczona przede wszystkim do przetwórstwa i wydobycia węgla drzewnego. Powiat leski notuje także bardzo wysoki wskaźnik salda migracji związany z małą liczbą miejsc pracy, co ściśle wiąże się z położeniem geograficznym [www.starostwolesko.home.pl].

Powiat bieszczadzki

Rys. 10. Powiat bieszczadzki z podziałem na gminy

Źródło: www.osp.org.pl

Powierzchnia powiatu bieszczadzkiego wynosi 1138 km² i jest zamieszkała przez 70100 mieszkańców. Na podział administracyjny składają się gminy: Ustrzyki Dolne, Czarna, Lutowiska. Przejścia graniczne: Krościenko – Smolnica – polsko - ukraińskie drogowe przejście graniczne w gminie Ustrzyki Dolne, w miejscowości Krościenko. Do przejścia dochodzą polska droga krajowa nr 84 i ukraińska droga T1412. Krościenko - Chyrów - polsko-ukraińskie kolejowe przejście graniczne w gminie Ustrzyki Dolne, w miejscowości Krościenko. Odległość od stolicy województwa: 131,7 km przez DW890.

Powiat bieszczadzki swoim obszarem obejmuje najdalej wysunięty na południe skrawek Polski. Graniczy od zachodu z powiatem leskim i na niewielkim odcinku z powiatem sanockim, od północy z powiatem przemyskim, natomiast od wschodu i południa granica powiatu pokrywa się z granicą państwową z Ukrainą. W jednym punkcie (szczyt Krzemieniec, 1221 m n.p.m.) stykają się granice Polski, Słowacji i Ukrainy. Położenie powiatu zdecydowanie sprzyja rozwojowi szlaków handlowych z krajami sąsiadującymi.

Środowisko powiatu jest bardzo zróżnicowane pod względem walorów krajobrazowych i przyrodniczych. Charakteryzuje się małym stopniem przekształcenia, a w wielu miejscach zachowało swój naturalny charakter. Cechy te wyróżniają powiat bieszczadzki, czyniąc go najpiękniejszym regionem Podkarpacia i jednym z piękniejszych regionów Polski. Dzięki staraniom władz samorządowych systematycznie poprawia się stan infrastruktury. Atutem powiatu jest międzynarodowe przejście graniczne w Krościenku, które umożliwia przejazd na Ukrainę, Węgry i do krajów bałkańskich [http://www.bieszczadzki.pl]. Pomyślnie układa się współpraca transgraniczna z Ukrainą. Podsumowując, do mocnych stron powiatu zaliczymy: usytuowanie powiatu w regionie turystyczno-wypoczynkowym, położenie przygraniczne, a szczególnie uruchomienie przejścia granicznego w Krościenku. To wydarzenie miało pozytywny wpływ na bieszczadzki rynek pracy, tj. przyczyniło się do większej skłonności mieszkańców do podejmowania działalności agroturystycznej [Kistowski, Śleszyński 2010: 34-48].

Wśród wad powiatu należy wymienić: zły stan techniczny dróg, peryferyjne położenie powiatu oraz brak dostatecznej ilości usług, co w znacznej mierze hamuje rozwój gospodarczy [Kistowski, Śleszyński 2010: 34-48]. Słabe strony powiatu to także skupienie przeważającej liczby podmiotów gospodarczych wokół miasta Ustrzyki Dolne i utrudnienie dla powstawania nowych firm wynikające z ograniczeń związanych z ochroną środowiska, co wynika z położenia geograficznego powiatu.

Wnioski

Identyfikacja problemów i potencjałów rozwojowych obszarów oraz wyodrębnienie spośród nich tych, które mają lub mogą mieć problemy i szanse nie jest zadaniem łatwym ze względu na różnorodność walorów turystycznych, położenia geograficznego i administracyjnego oraz szeregu innych czynników wpływających na aktywizację gospodarczą regionu [Warszyńska 1974: 72]. W oparciu o przeprowadzoną ocenę i analizę zalet i wad położenia powiatów przygranicznych Polski w kontekście regionalnym i krajowym określono możliwości rozwoju funkcji turystycznej badanego obszaru.

Wnioski z przeprowadzonych badań:

- peryferyjne i przygraniczne położenie omawianych powiatów należy traktować jako ich zaletę,
- położenie powiatów czyni je atrakcyjnymi turystycznie ze względu na bogactwo walorów turystycznych (zwłaszcza przyrodniczych),
- położenie powiatów na południu Polski sprzyja rozwojowi różnych form turystyki aktywnej, kwalifikowanej,
- różnorodność terenów omawianych powiatów oraz bogactwo przyrodnicze i kulturowe czynią je atrakcyjnymi w skali całego kraju,
- niski poziom uprzemysłowienia powiatów, wynikający z ich położenia, stanowi szansę rozwoju przemysłu turystycznego.

Z punktu widzenia analizy zalet i wad położenia omawianych powiatów, należy podkreślić, że peryferyjne i przygraniczne położenie powiatów czy miejscowości z jednej strony czyni je atrakcyjnymi pod względem turystycznym, ale z drugiej strony istnieje szereg ograniczeń, które w zdecydowany sposób ogranicza ich rozwój gospodarczy, którego „kołem zamachowym” jest, m. in. przemysł turystyczny. W przypadku nieuprzemysłowionych, rolniczych powiatów, które stanowią większość wśród analizowanych obszarów, gospodarka turystyczna może w znaczący sposób przyczynić się do ogólnego wzrostu gospodarczego powiatu.

2.1. OPIS KRAJOBRAZU, UŻYTKOWANIE GRUNTÓW, ZASOBY LEŚNE I WODNE STRUKTURA GRUNTÓW ROLNYCH, SUROWCE MINERALNE, ANALIZA WSKAŹNIKÓW ŚRODOWISKOWYCH

Celem opracowania jest przedstawienie specyfiki obszarów przygranicznych Polski, tj. powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego w kontekście różnorodności krajobrazu, zasobów leśnych i wodnych, struktury gruntów rolnych, surowców mineralnych występujących na danym obszarze i innych. Przedmiotem oceny były zasoby środowiska naturalnego przedstawiające wartość pod kątem widzenia atrakcyjności obszarów dla rozwoju ruchu turystycznego. Dokonano charakterystyki położenia, walorów przyrodniczych, zasobów leśnych, jakości gleb itp.

Charakterystyka krajobrazu

Powiat bieszczadzki charakteryzuje się długimi i wąskimi grzbiecami, często urozmaicone skalnymi grzbiecami i grzędami oraz polami kamiennych złomów. Najokazalsza jest wciśnięta pomiędzy doliny Sanu i Wołosatego grupa najwyższych szczytów Bieszczadów, tworząca tak zwane gniazdo Tarnicy (1346 m n.p.m.) i Halicza (1333 m n.p.m.). Wyróżnia się rozczłonkowanym i urozmaiconym układem grzbieców, częściowo skalistych, poprzedzielanych głębokimi przełęczami [Kłós 2000: 43].

Powiat leski leży w obrębie jednostki fizyko-geograficznej zwanej Bieszczadami i Górami Sanocko-Turczańskimi. Obejmuje ona m.in. Góry Słonne (668 m n.p.m.), Wielki Dział (1071 m n.p.m.). Wokół Jeziora Solińskiego rozpościera się Góra Jawor (741 m n.p.m.) i Korbania (894 m n.p.m.). Przy granicy ze Słowacją leży gmina Cisna otoczona od południa górskim pasmem granicznym Bieszczadów (1199 m n.p.m.), a od północy masywem Łopiennika (1069 m n.p.m.) i Połoniną Wetlińską (1253 m n.p.m.).

Powiat sanocki usytuowany jest na terenach o charakterze górzystym przecinanym dolinami Sanu, Osławy, Wisłoka i ich dopływami, obejmuje zachodnią część Bieszczadów, wschodnią część Beskidu Niskiego oraz Pasma Gór Słonnych i Pogórza Przemyskiego. Blisko 3/4 obszaru powiatu znajduje się w różnych strefach ochronnych. Dominujące nad całym obszarem pasma górskie o zboczach porośniętych wysokopiennym lasem mieszanym, podzielone barwnymi łąkami i polami uprawnymi, tworzą niepowtarzalne obrazy ładu i harmonii natury.

Powiat krośnieński charakteryzuje się dużym bogactwem i wysoką różnorodnością przyrodniczą. Występują tu zwarte kompleksy leśne, naturalnie ukształtowane doliny rzeczne duże obszary użytków zielonych. Pogórze Dynowskie jest terenem o niskich łagodnych wzniesieniach do 450 m n.p.m. Jego wyżynna powierzchnia poprzecinana jest dolinami o różnym kształcie i wielkości. W obrębie stoków występują osuwiska i złaziska. Doły Jasielsko-Sanockie mają charakter obniżenia erozyjno-denudacyjnego w postaci płaskodennych kotlin i dolin, których dno leży na wysokości 250-300 m n.p.m. Zróżnicowane podłoże fliszowe Beskidu Niskiego wpływa na jego rzeźbę. Przeważają szerokie kopulaste pasma, ale występują również wąskie, ostre grzbiecy.

Powiat jasielski obejmuje część Pogórza Ciężkowickiego i Strzyżowskiego, Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej, Pogórza Jasielskiego i Beskidu Niskiego, na obszarze, którego rozciąga się Magurski Park Narodowy obejmujący pasmo Magury Wątkowskiej, z jego najwyższym szczytem - Wątkową (846 m n.p.m.). Powiat jasielski posiada dobrze zachowane środowisko przyrodnicze. Niewątpliwym jego atutem są lasy, które zajmują ok. 32% powierzchni.

Powiat gorlicki leży na pograniczu Pogórza Ciężkowicko - Bobowskiego i Beskidu Niskiego oraz części Dolów Jasielsko - Sanockich. Dzięki temu krajobraz jest zróżnicowany, malowniczy i atrakcyjny: górzysto – lesiste południe wokół Bielanki i pagórkowata część pozostała. Oddziela je dolina rzeki Ropy. Występują tu pogórza średnie, z pasmami grzbietów o spłaszczonych wierzchołkach, osiągające wysokość ok. 300-400 m n.p.m. i pocięte głębokimi dolinami o stromych stokach. Istotnymi cechami ukształtowania obszaru jest występowanie terenów osuwiskowych i zagrożonych osuwiskami. Różnica wysokości pomiędzy najniższym położonym (w rejonie miejscowości Klęczany ok. 265 m n.p.m.), a najwyższym punktem na terenie powiatu (Maślana Góra — 753 m n.p.m. w Szymbarku), wynosi 488,0 m [www.gmina.gorlice.pl.].

Około 80% powierzchni **powiatu nowosądeckiego** stanowią Beskidy. Ich wysokości są zróżnicowane zależnie od regionu. W Beskidzie Niskim (gminy Łabowa, Kamionka, Grybów, Krynica Zdrój) osiągają 700 – 900 m n.p.m., w Beskidzie Sądeckim, przekraczają 900, a nawet 1000 m n.p.m. (Jaworzyna Krynicka – 1113 m n.p.m.) dochodząc do około 1100-1200 m n.p.m. w paśmie Radziejowej (gminy Rytro, Stary Sącz). W Beskidzie Wyspowym teren opada łagodnie ku Kotlinie Sądeckiej i dolinie Dunajca, wzniesienia nie przekraczają tu 900 m n.p.m. Góry tej części Karpat charakteryzuje często układ pasmowy. Najwyraźniej reprezentują go pasma Radziejowej, Jaworzyny Krynickiej w Beskidzie Sądeckim, a także Jaworza i Czerszli w Beskidzie Niskim. Charakterystycznym makroelementem morfologii powiatu jest Kotlina Sądecka. Pod względem genezy jest zrównanym, w wyniku procesów erozyjno-denudacyjnych, obszarem o powierzchni ponad 200 km², pomiędzy Rytrem i Łąckiem na południu, a Jeziorem Rożnowskim na północy [Program ochrony środowiska...: 7-8].

Charakterystyka gleb

W **powiecie bieszczadzkim** większość gleb stanowią gleby średnie i ciężkie terenów górskich, charakteryzujące się niewysoką naturalną żyznością. Największy obszar zajmują gleby biellicowe i brunatne. Wykształciły się one na zwietrzelinie skał fliszowych i skał okrucowych nie scementowanych, zasobnych w związki wapniowe pod lasami liściastymi i mieszanymi. W powiecie dominują gleby gliniaste o średniej miąższości, niekiedy o znacznej zawartości szkieletu często oglejone. Wykorzystywane są pod uprawę rolną lub jako użytki zielone i lasy, zaliczane są do III i IV klasy bonitacyjnej.

Zdecydowana większość gleb **powiatu leskiego** to gleby słabe IV, V i VI klasy bonitacyjnej, Występują tu głównie gleby brunatne z przewagą gleb brunatnych kwaśnych, W południowej części występują gleby kamienisto-gliniaste, większość gleb ma odczyn kwaśny lub bardzo kwaśny.

Gleby **powiatu sanockiego** wykazują duże zróżnicowanie wynikające z budowy geologicznej. Część północna to gleby brunatne wylugowane i kwaśne powstałe ze zwietrzliny osadów fliszowych oraz pyłowe. Część południowo-zachodnia charakteryzuje się glebami płytkimi, niezakwaszonymi. Natomiast część południowo-wschodnia powiatu to gleby brunatne wylugowane i kwaśne. W szczytowych partiach pasm górskich występują gleby szkieletowe, zaś w dolinach rzek mady. Występują tu zarówno gleby o klasie III oraz IV i V.

W **powiecie krośnieńskim** zdecydowanie przeważają gleby brunatne kwaśne, rzadziej wylugowane, wytworzone z glin ilastych i pyłów, średnio głębokie i głębokie. W rejonach górskich gleby są bardziej jednorodne, płytkie, szkieletowe kwaśne, brunatne i biellicowe. Dominują klasy IIIb, IV i V. Stan gleb powiatu jest na ogół dobry, większość gleb mieści się w I klasie czystości pod względem zawartości metali ciężkich. Północna i środkowa część powiatu posiada dogodne warunki do prowadzenia upraw rolniczych, a południowa z bardzo dużym udziałem użytków zielonych sprzyja hodowli [Prognoza oddziaływania na środowisko... 2017: 17].

Gleby **powiatu jasielskiego** zaliczane są od II do VI klasy bonitacyjnej. Większość gleb zbonifikowana jest w klasach IVa, następnie IVb, IIIb, IIIa, V, II, natomiast najmniej jest gruntów klasy VI. Pod względem zawartości metali ciężkich gleby mieszczą się w I klasie czystości. W powiecie przeważają gleby o dużym zakwaszeniu. Około 70% gleb to gleby o odczynie kwaśnym i bardzo kwaśnym. Najbardziej urodzajne gleby, tj. mady występują w dolinach rzek i okolicach Jasła, jednak jest ich stosunkowo mało. Większość obszaru powiatu zajmują gleby gliniaste [GUS 2017].

Gleby na terenie **powiatu gorlickiego** są zróżnicowane. Pod względem typologicznym są to gleby brunatne wylugowane i kwaśne lub pseudobiellicowe. Jedyne w dolinach cieków występują mady ciężkie lub średnie. Gleby gliniasto-kamieniste, piaszczystokamieniste, rzadziej gliniaste okrywają strome stoki i najwyższe wzniesienia Beskidu Niskiego. Są to gleby leśne, które w obiegu wody spełniają głównie rolę związaną z zasilaniem głębszych zbiorników wód gruntowych. W dnach dolin, a zwłaszcza w Obniżeniu Gorlickim występują gleby gliniasto-pylaste na żwirach rzecznych. Są to gleby żyzne, najczęściej wykorzystywane rolniczo. W obniżonych partiach terenu w dolinie rzeki Ropy i jej dopływów oraz w lokalnych zagłębieniach występują gleby pochodzenia organicznego, wśród nich mady, najczęściej średnie lub ciężkie, torfy i mursze, o niewielkiej miąższości. Na terenie powiatu występują gleby klas od II do VI.

Cechą charakterystyczną dla pokrywy glebowej **powiatu nowosądeckiego** jest powszechne występowanie gleb biellicowych o charakterze lessowym i gleb brunatnych kwaśnych. Dominują gleby IV i V klasy bonitacyjnej. Ze względu na pochodzenie, przeważają gleby górskie i podgórskie. W dolinach rzecznych wykształciły się mady. Pod względem przydatności rolniczej określanej klasą bonitacyjną, 44% gleb powiatu należy do klasy IV, 34 % - klasy V, 13 % do klasy VI, 8 % do klasy III, a zaledwie 0,4 % do klasy II [GUS 2017].

Charakterystyka użytkowania gruntów oraz zasobów leśnych

W odniesieniu do poszczególnych powiatów należy podkreślić, że w zagospodarowaniu użytków rolnych przeważają grunty orne oraz łąki i pastwiska, a w dalszej kolejności sady (tab.1). W większości analizowanych powiatów gospodarstwa rolne to zaledwie kilka hektarów użytków rolnych, konsekwencją dużego rozdrobnienia gospodarstw jest wielokierunkowość produkcji, niska towarowość i niskie dochody rolników.

Tab. 1. Użytkowanie gruntów w powiatach w 2016 r. (w ha)

POWIAT	Powierzchnia ogółem	RODZAJ UŻYTKU					
		Użytki rolne łącznie	UŻYTKI ROLNE			Grunty leśne oraz zadrzewione i zakrzewione	Pozostałe grunty
			W tym				
Grunty orne	Sady	Łąki i pastwiska					
nowosądecki	155024	66468	34383	2603	29482	69791	18765
gorlicki	96655	42115	21538	320	20977	42190	12140
jasielski	83041	44698	28985	561	14179	30596	7747
krośnieński	92588	52463	32685	874	16091	35178	4947
leski	83494	16172	8759	20	6720	61754	5568
bieszczadzki	113907	22528	7392	8	14554	85684	5699
sanocki	122366	48816	27942	129	19087	67610	5940

Zródło: opracowanie własne na podstawie Raportu o stanie środowiska ..., 2017: 235-245

Uwarunkowania geologiczne i klimatyczne **powiatu bieszczadzkiego** zaliczają lasy do strefy podgórskiej i górskiej. Dominującymi gatunkami drzew są: jodła, buk, sosna, dąb, brzoza oraz modrzew. Powiat bieszczadzki jest regionem o dużej lesistości, grunty leśne zajmują powierzchnię 80641,47 ha, średnia lesistość powiatu wynosi 70,1% [<https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>].

Wskaźnik lesistości w **powiecie leskim** wynosi 68,6%, a całkowita powierzchnia lasów wynosi 57261,58 ha. Wśród głównych gatunków drzew przeważają buk, jodła, sosna i olcha szara [<https://bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica>].

Rozmieszczenie lasów na terenie **powiatu krośnieńskiego** jest nierównomierne. Łączna powierzchnia gruntów leśnych wynosi 33529,50 ha, natomiast stopień lesistości - 35,9%. Duże i zwarte kompleksy leśne znajdują się w południowej części powiatu. Najliczniej występującym siedliskiem lasów jest las górski o wysokiej produktywności. Najliczniej występującymi gatunkami są: buk zwyczajny i jodła pospolita, sosna oraz dąb, brzoza, jawor, klon, olcha [Prognoza oddziaływania na środowisko ...2016: 34].

Charakterystycznym dla **powiatu sanockiego** jest występowanie dużych kompleksów leśnych w południowej i północno-wschodniej części, a także mała lesistość zachodnich terenów (gminy Besko i Zarszyn). W składzie gatunkowym lasów nieznaczną przewagę mają drzewostany liściaste, głównymi gatunkami są buk i jodła [Prognoza oddziaływania na środowisko..., 2016: 31-43]. Łącznie grunty leśne zajmują powierzchnię 63615,71 ha, natomiast lesistość w powiecie to 51,6% [GUS, 2017].

Lasy w **powiecie jasielskim** zajmują 37,5 % powierzchni. Największe obszary leśne znajdują się w gminie Krempna (74,8%), Dębowiec (35%) i Kołaczyce (34,4 %).

Znaczną część powierzchni **powiatu gorlickiego** zajmują lasy, ich powierzchnia wynosi około 42190 ha (43,6% ogólnej powierzchni powiatu). W występującym naturalnym drzewostanie przeważają: buk, jodła, modrzew, dąb i jawor.

Powierzchnia lasów i gruntów leśnych **powiatu nowosądeckiego** wynosi nieco ponad 69 tys. ha. Najwyższy poziom zalesienia charakteryzuje południową część powiatu. W gminach: Ryto, Łabowa, Piwniczna-Zdrój oraz Muszyna wskaźnik ten wynosi 60-70%.

Zasoby wodne

Powiat bieszczadzki

Wody powierzchniowe – należą do zlewiska Morza Bałtyckiego i Morza Czarnego. Odwadniają go rzeki: San z dopływami oraz Strwiąż. Rzeki w powiecie mają charakter górski. Do ważnych zjawisk wodnych należą źródła zboczowe i podzboczowe, obszary stale lub okresowo podmokłe w dnach dolin i w obrębie spłaszczeń podstokowych. Na odcinku bieszczadzki San ma dorzecze rozwinięte wybitnie asymetrycznie, z przewagą

dopływów lewych - południowych. Największe z nich to kolejno: Halicz, Roztoki, Muczny, Wołosaty, Nasiczański, Hulski [Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Bieszczadzkiego 2014: 50].

Wody głębinowe - wody podziemne występują w trzech horyzontach wodonośnych: czwartorzędowym, trzeciorzędowym i kredowym. Na terenie powiatu znajduje się jeden z głównych zbiorników wód podziemnych w Polsce, zbiornik „Bieszczady” (GZWP nr 431). Utwory wodonośne są wieku trzeciorzędowego [Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Bieszczadzkiego, 2014: 62].

Wody mineralne - jedynym udokumentowanym złożem wód mineralnych jest złoża Czarna nr 5 (woda mineralna o charakterze leczniczym - wodorowęglanowo-sodowa, zawierająca fluorki oraz siarkowodór). Mineralizacja wody to 1,47 g/dm³ [Źródła wód... 2016: 15].

Powiat leski

Wody powierzchniowe - główną sieć rzeczną tworzy rzeka San wraz z dopływami: Solinka, Hoczewka, Olszanka oraz gęstą siecią potoków górskich. Odrębną grupę stanowią zbiorniki zaporowe: Solina (powstał w 1968 r.) oraz Myczkowce [Program Ochrony Środowiska Powiatu Leskiego, 2010: 26].

Wody głębinowe - znajdują się dwa zbiorniki wód podziemnych (GZWP). Wody zbiornika czwartorzędowego mają charakter porowy, wody zbiornika trzeciorzędowego występują w ośrodku szczelinowym i szczelinowo-porowym, utwory, w których zlokalizowane są warstwy wodonośne charakteryzują się dużą zmiennością warunków hydrogeologicznych na niewielkich przestrzeniach.

Wody mineralne - rozpoznano zasoby wód mineralnych w miejscowościach: Lesko, Polańczyk, Rabe. Są one stosowane do zabiegów balneologicznych. Do wód leczniczych na terenie powiatu zalicza się: wody wodorowęglanowo-sodowe (jodkowe, borowe; fluorkowe, borowe); wodorowęglanowo-chlorkowo-sodowe, bromkowe, jodkowe, żelaziste, borowe ze złoża w uzdrowisku Polańczyk [Chowaniec, 2004: 79-91].

Powiat sanocki

Wody powierzchniowe - najważniejsze rzeki to San, Oślawa i Wisłok. Zlewnie rzek przepływających przez powiat należą do obszaru dorzecza Wisły w części określanym jako region wodny Górnej Wisły [bip.powiat-sanok.pl].

Wody głębinowe - największe znaczenie mają wody z utworów czwartorzędowych. Powiat sanocki jest mało zasobny w wody podziemne, wody gruntowe występują tu w większych obniżeniach pod stokiem wzniesień. Najbardziej wydajnymi warstwami wodonośnymi są zwirowe utwory tarasów dolinnych. Zwierciadło wód gruntowych znajduje się w nich na głębokości 0,5-2m [bip.powiat-sanok.pl].

Wody mineralne - występują, choć w ograniczonym zakresie, m.in. w Komańczy, Prełukach, Szczawnem oraz okolicy Lisznej. Najbogatszym rejonem występowania wód mineralnych jest Komańcza (wody mineralne siarczkowe) [bip.powiat-sanok.pl].

Powiat krośnieński

Wody powierzchniowe - obszar powiatu położony jest w obrębie zlewiska Morza Bałtyckiego. Odwadniają go Wisłok i Jasiołka, należące do zlewni górnej Wisły. Rzeki w powiecie mają w większości charakter górski. Jasiołka jest prawobrzeżnym dopływem Wisłoki o całkowitej długości 75,9 km. Istotne znaczenie dla gospodarki wodnej powiatu ma zbiornik zaporowy Besko w Sieniawie o objętości 15,4 mln³, przy maksymalnym poziomie piętrzenia [Prognoza Oddziaływania na Środowisko... 2017: 37].

Wody głębinowe - wody podziemne występują w trzech horyzontach wodonośnych: czwartorzędowym, trzeciorzędowym i kredowym. Na terenie powiatu znajdują się dwa z głównych zbiorników wód podziemnych w Polsce, zbiornik czwartorzędowy - „Dolina rzeki Wisłok” (GZWP nr 432) i zbiornik „Dolina rzeki Wisłoki” (GZWP nr 433). Powiat krośnieński w całości położony jest na obszarze jednolitej części wód podziemnych: JCWPd 151 i 152. Występowanie wód gruntowych związane jest z budową geologiczną i ukształtowaniem terenu [Prognoza Oddziaływania na Środowisko... 2017: 81].

Wody mineralne - występują w dwóch uzdrowiskach: Iwonicz Zdrój i Rymanów Zdrój. Występujące w Rymanowie wody to wody chlorkowo-wodorowęglanowo-sodowe, jodkowe, bromkowe, borowe z niewielką zawartością wolnego dwutlenku węgla. W Iwoniczu występują wody chlorkowo-wodorowęglanowo-sodowe, bromkowe, jodkowe, borowe, żelaziste z zawartością wolnego dwutlenku węgla [Chowaniec 2004: 79-91].

Powiat jasielski

Wody powierzchniowe - główną rzeką jest Wisłoka wraz z dopływami - Ropą i Jasiołką. Wisłoka jest prawobrzeżnym dopływem Wisły o całkowitej długości 163,3 km. Górny i część środkowego biegu leży w granicach administracyjnych powiatu jasielskiego. Źródła Wisłoki wypływają na wysokości 575 m n.p.m., u podnóża Dębiego Wierchu w gminie Krempna. Ropa bierze początek w Beskidzie Niskim, na terenie województwa małopolskiego. Całkowita długość rzeki wynosi 78,7 km. Jest prawobrzeżnym dopływem Wisłoki. Jasiołka swe źródła ma w Beskidzie Niskim. Całkowita jej długość wynosi 75,9 km, a powierzchnia zlewni wynosi 513,2 km². Przez teren powiatu jasielskiego przepływa na odcinku o długości 12,4 km.

Wody głębinowe - ujęcia wód podziemnych znajdują się, m.in. w gminach: Dębowiec, Jasło, Kołaczyce, Skołyszyn, Tarnowiec. Wody mają charakter porowy i związane są z utworami akumulacji rzecznej oraz utworami piaszczawo-łupkowymi. Stanowią główne źródło zaopatrzenia w wodę mieszkańców terenów wiejskich

powiatu. Obszar powiatu jasielskiego położony jest w jednolitej części wód podziemnych nr 157 (region Górnej Wisły w pasie Zewnętrznych Karpat Zachodnich) i zajmuje zaledwie 19 % jej powierzchni.

Wody mineralne – udokumentowane źródła wód mineralnych występują, między innymi w Foluszu. Nad potokiem Szczawa jest źródło siarczkowej wody mineralnej. Wody mineralne w powiecie charakteryzują się niską mineralizacją, nie przekraczającą na ogół 6,0 g/dm³ oraz przewaga jonów HCO₃ [Chowaniec 2004: 100].

Powiat gorlicki

Wody powierzchniowe - sieć wód powierzchniowych jest stosunkowo dobrze rozwinięta. Wody powierzchniowe należą do Regionu Wodnego Górnej Wisły, w zlewni rzeki Ropy. Głównym ciekim jest rzeka Ropa, stanowiąca lewobrzeżny dopływ rzeki Wisłoki, o całkowitej długości 78,7 km (w województwie małopolskim 54,8 km) i całkowitej powierzchni zlewni 974 km². Do charakterystycznych elementów sieci wodnej powiatu należą mniejsze zbiorniki wodne w postaci stawów, śródpolnych oczek wodnych i wyrobisk poeksploatacyjnych, wypełnionych wodą, zasilane głównie wodami powierzchniowymi.

Wody głębinowe - wody podziemne (poziom trzeciorzędowy) charakteryzują się wysoką jakością – Ib klasa czystości, czyli naturalnie i słabo zanieczyszczone antropogenicznie, odpowiadające wodom do celów pitnych i gospodarczych, okresowo wymagające uzdatnienia. Wody ujmowane ze studni przydomowych (czwartorzędowy poziom wodonośny) są o zdecydowanie gorszej jakości, ze względu na przenikanie do wód zanieczyszczeń z powierzchni.

Wody mineralne - udokumentowane złoża wód mineralnych leczniczych na terenie powiatu gorlickiego to: słabo mineralizowane wody siarczkowe w miejscowości Wapienne - zasoby 2,92 m³/h, oraz mineralizowane szczawy w Wysowej – zasoby 12,96 m³/h, pobór 25265 m³/rok.

Powiat nowosądecki

Wody powierzchniowe – powiat charakteryzuje się gęstą siecią hydrograficzną. Łączna długość rzek i potoków wynosi około 1900 km, z czego większość przypada na dorzecze Dunajca. Dunajec wpływa na teren powiatu w przełomie tyłmanowskim, swym korytem oddzielając Gorce od Beskidu Sądeckiego. Za Nowym Sączem na rzece utworzono dwa zbiorniki retencyjne: Jezioro Rożnowskie i Jezioro Czchowskie, stanowiące naturalną granicę powiatu. W Kotlinie Sądeckiej do Dunajca uchodzi Poprad. Następnymi co do wielkości rzekami są: Kamienica Nawojowska, uchodząca również do Dunajca i stanowiąca granicę między Beskidem Sądeckim, a Niskim (całkowita długość rzeki wynosi 32,3 km) oraz Biała Tarnowska. Resztę cieków wodnych stanowią górskie potoki i rzeczki spływające do Popradu, Kamienicy lub bezpośrednio do Dunajca. Rzeki Sądeckie charakteryzują się nieregularnością przepływów, co wynika w głównej mierze z różnych poziomów opadów i warunków ukształtowania terenu.

Wody głębinowe – powiat nowosądecki jest zasobny w wody podziemne; w wody dobrej jakości obfituje południowa i zachodnia część powiatu. Obszar zlokalizowany jest na 6 głównych zbiornikach wód podziemnych (GZWP) Masywu Karpackiego: dolina rzeki Biała Tarnowska, dolina rzeki Dunajec-Zakliczyn, zbiornik warstw Istebna-Ciężkowice, dolina rzeki Dunajec-Nowy Sącz, Magura-Nowy Sącz oraz Magura-Gorce. Największe znaczenie użytkowe dla powiatu nowosądeckiego ma zbiornik dolina rzeki Dunajec-Nowy Sącz, ze względu na jego zasobność, a przede wszystkim na jego udział w powierzchni powiatu i wielkość poboru wód.

Wody mineralne - znajduje się tutaj 12 udokumentowanych złóż wód leczniczych. Większość z nich jest eksploatowanych. Najważniejsze złoża szczaw w powiecie nowosądeckim ujmowane są poprzez kilkadziesiąt studni głębinowych, a także poprzez kilka ujęć ze źródeł. Znacząca jest ilość źródeł wód mineralnych (70 ujęć), stanowiących 20% wszystkich zasobów w Polsce. Na terenie powiatu znajdują się źródła siarczkowe, dolinowe powierzchniowe i zboczowe oraz szczawy szczelinowe, jest ich ponad 20. Większość z nich znajduje się na terenie gmin: Piwniczna Zdrój, Muszyna, Krynica Zdrój i Rytro.

Tab. 2. Surowce mineralne i bitumiczne w powiatach

Powiat	Surowce
nowosądecki	Podstawowe znaczenie użytkowe mają następujące surowce skalne: – piaskowce – 11 udokumentowanych złóż (ponad 138 mln ton), eksploatowane są 4 – kruszywa naturalne – 12 udokumentowanych złóż (blisko 54 mln ton), eksploatowane są 3 – surowce ilaste – 9 udokumentowanych złóż (ok. 0,86 mln ton), eksploatowane są 3
gorlicki	Na obszarze powiatu znajdują się udokumentowane złoża takich surowców naturalnych jak: ropa naftowa i gaz ziemny. Występują również pokłady kruszywa naturalnego, zalegające w osadach trzeciorzędowych i czwartorzędowych.
jasielski	Do najważniejszych surowców mineralnych na terenie powiatu należą: – żwiry i piaski występujące w dolinie Wisłoki – pokłady gliny, która w przeszłości wykorzystywana była do produkcji garncarskiej Surowce te nie są obecnie eksploatowane na skalę przemysłową.

krośnieński	<p>Surowce mineralne występujące w powiecie to:</p> <ul style="list-style-type: none"> - piaskowce (skały krzemionkowe zwięzłe), są najbardziej pospolitym a jednocześnie najcenniejszym surowcem skalnym, - skały ilaste, są to łupki kredowo - trzeciorzędowe różnych formacji fliszowych oraz gliny czwartorzędowe głównie zwiertzelinowe, - kruszywo naturalne (skały krzemionkowe luźne), głównie żwiry i pospółki niższych i wyższych teras rzecznych, jak i osadów żwirowych położonych poza dolinami rzek. <p>Na terenie powiatu istnieje wiele miejsc eksploatacji zasobów mineralnych najważniejsze złoża to: Lipowica II-1, Wola Komorska – Działy, Wola Komorska I, Wola Komorska – Działy P.I, Wola Komorska – Działy P.II, Bratkówka, Dukla 1, Haczów, Trzciana II - p. B, Trzciana II - p. D.</p>
leski	<p>Na terenie powiatu udokumentowane zostały:</p> <ul style="list-style-type: none"> - złoża kopalin pospolitych, będących w różnych stadiach eksploatacji, - niewielkie ilości surowców energetycznych: ropy naftowej i gazu ziemnego. <p>Znane są również miejsca, w których m. in. występuje rozproszona mineralizacja kruszcowa: arsenu, miedzi, żelaza, ołowiu, antymonu, cynku (okolice Baligrodu – na szczelinach piaskowców), malachitu, azurytu (okolice Leska – pstrę łupki i margle). W powiecie występują złoża kruszywa naturalnego wydobywanego głównie w Manasterzu, Kamienie drogowe i budowlane wydobywane są w Huczwicach, ropa i gaz w Wańkowej.</p>
bieszczadzki	<p>Teren powiatu jest ubogi w surowce mineralne. Występują one w następujących grupach:</p> <ul style="list-style-type: none"> - złoża ropy – jej zasoby są niewielkie, ale dobrego gatunku: o niskim zasiarczeniu i gęstości dogodnej do dalszej obróbki. Wydobywane w Czarnej, Dwerniku, Polanie, Ropience i Łodynie. Karpacka ropa naftowa należy do typu metanowego. Jej gęstość waha się od 0,75 do 0,943 g/cm³ i zalicza się do rop beziarkowych. Zawartość parafiny waha się od 3,5 – 7%. W wyniku wieloletniej eksploatacji nastąpiło znaczne wyczerpanie się zasobów , - złoża gazu ziemnego – występują w utworach eocenu i paleocenu (m. in. w Zatwarnicy i Dwerniku), - złoża piaskowca (skały krzemionkowe zwięzłe) - wykorzystywane jako surowiec budowlany.
sanocki	<p>Na terenie powiatu udokumentowano niewielkie złoża:</p> <ul style="list-style-type: none"> - ropy naftowej m.in. w Wielopolu, Mokrem, Hłomczy, Tyrawie Solnej, eksploatuje się jedynie ze złoża Rej, - złoża gazu ziemnego - eksploatowany na terenie gminy Sanok: Jurowce, Zabłotce. Gaz ziemny, ze względu na wysoką ilość metanu, a niską azotu należy do surowców o bardzo dobrej jakości. <p>Innymi surowcami mineralnymi, są surowce budowlane: piaskowce, żwiry i gliny. Głównym miejscem występowania i eksploatacji utworów żwirowych jest dolina rzeki San na odcinku Mrzyglód – Dobra</p>

Źródło: opracowanie własne na podstawie raportów o ochronie środowiska

W badanych powiatach stwierdzono występowanie licznych grup surowców, wydobywanych w zależności od głównego przeznaczenia i możliwości zastosowania [Prognoza oddziaływania na środowisko... 2013: 61]:

- surowce energetyczne (gaz ziemny i złoża ropy) - powiaty krośnieński, bieszczadzki, leski, sanocki, gorlicki,
- surowce skalne występujące w większości badanych powiatów w formie: kamienie łamane i boczne, piaski i żwiry, wapienie i margle, gipsy, torfy.
- wody lecznicze występujące w powiatach: leskim, krośnieńskim oraz sanockim (tab.2).

Zanieczyszczenia środowiska

Jednym z podstawowych czynników degradacji gleb na terenie **powiatu bieszczadzkiego** jest zakwaszenie – cały powiat charakteryzuje się wysokim udziałem gleb kwaśnych i bardzo kwaśnych. Nadmierne zakwaszenie gleb powoduje niekorzystne skutki dla rolnictwa oraz ochrony środowiska. Działania antropogeniczne (rozwój rolnictwa, komunikacji) powodują przechodzenie związków biogenych i innych zanieczyszczeń bezpośrednio do gleby, wód podziemnych i powierzchniowych. Największe szkody powstają w strefach otaczających zakłady produkcyjne oraz wzdłuż tras komunikacyjnych.

Źródłem wystąpienia zagrożenia dla środowiska naturalnego na terenie **powiatu leskiego** są obiekty magazynowania i dystrybucji produktów ropopochodnych, a także transport drogowy substancji niebezpiecznych, niewłaściwe postępowanie z odpadami zawierającymi substancje niebezpieczne. Degradację jakości wód podziemnych powoduje głównie, wprowadzanie do środowiska geologicznego różnorodnych substancji zanieczyszczających.

Zanieczyszczenie środowiska w **powiecie sanockim** można sprowadzić do zanieczyszczenia wód i powietrza. Zgodnie z danymi z raportu WIOŚ za 2016 r. stan czystości cieków wodnych jest zróżnicowany i pozostawia wiele do życzenia. U źródeł jest dobry, natomiast w miarę nasilenia się terenów zabudowanych wyraźnie się pogarsza. Stopień czystości powietrza jest dobry i mieści się poniżej obowiązujących w tym zakresie norm. Główne zagrożenie stanowią zanieczyszczenia gleb wzdłuż dróg oraz zanieczyszczenia wynikające z sąsiedztwa przemysłu.

Dużym problemem **powiatu krośnieńskiego** jest niska jakość wód. W miejscach, gdzie brak jest izolacji poziomu wodonośnego lub izolacja jest niepełna, następuje szybka wymiana wody, a tym samym przemieszczanie się zanieczyszczeń. W powiecie także niepokojąco wzrasta zakwaszenie gleby, co powoduje niekorzystne skutki dla rolnictwa oraz ochrony środowiska.

W **powiecie jasielskim** głównymi źródłami presji na środowisko naturalne są głównie zakłady przemysłowe i usługowe, rozszerzająca się urbanizacja, gospodarka komunalna i gospodarstwa domowe. Ponadto, do zagrożeń środowiska naturalnego powiatu zalicza się transport drogowy, który jest źródłem emisji zanieczyszczeń komunikacyjnych oraz rolnictwo, które może stanowić przyczynę zakwaszenia i chemizacji gleb, erozji powierzchniowej, eutrofizacji rzek i potoków, zmian i ograniczenia bioróżnorodności.

Środowisko naturalne **powiatu gorlickiego** należy do jednych z czystszych w Małopolsce. Świadczy to o dużych możliwościach wykorzystania walorów środowiskowych w rozwoju rolnictwa ekologicznego, turystyki i rekreacji oraz ekologicznych obszarów mieszkalnych.

Wpływ na stan czystości powietrza na terenie **powiatu nowosądeckiego** posiadają głównie powierzchniowe źródła emisji, mniejsze znaczenie posiadają źródła liniowe. Znaczenie źródeł punktowych jest niewielkie.

Tab. 3. Zanieczyszczenie powietrza w 2016 r.

Powiat	SO ₂ Mg/rok	Dwutlenek azotu Mg/rok	PM10 Mg/rok	Benzo(a)piren Mg/rok	NMLZO Mg/rok
nowosądecki	<100	<50	<50	0,116-0,142	746-1500
gorlicki	100-500	50-100	200-400	0,116-0,142	1501-2000
jasielski	2301-4000	1201-2300	1001-1600	0,326-0,482	2001-2300
krośnieński	< 430	< 128	< 400	0,116-0,142	1501-2000
leski	< 430	< 128	< 400	0,116-0,142	746-1500
sanocki	701-1500	129-300	1001-1600	0,483-0,638	2301-2800
bieszczadzki	431-700	129-300	401-800	0,143-0,256	746-1500

Źródło: Raport o stanie środowiska w województwie podkarpackim, Raport o stanie środowiska w województwie małopolskim

Tab. 4. Ładunki zanieczyszczeń w ściekach odprowadzonych do wód i gleby w 2016 r.

Powiat	BZT5 kg/rok	ChZT kg/rok	Zawiesina ogólna kg/rok	Suma jonów i siarczanów kg/rok
nowosądecki	39095	189092	60577	4725
gorlicki	15392	85298	25041	949
jasielski	26493	218047	27969	2486
krośnieński	2287	9065	2873	5676
leski	797	3273	2873	416
sanocki	1165	10176	1094	197
bieszczadzki	9868	70495	1869	208670

Źródło: www.bdl.stat.gov.pl/BDL/dane/teryt/tablica

Podsumowując, zanieczyszczenie środowiska w badanych powiatach jest niestety odczuwalne. Jednym z zagrożeń są te, wynikające z działalności człowieka (zagrożenia antropogeniczne). Źródłem presji na środowisko są poszczególne dziedziny gospodarki oraz codzienne bytowanie mieszkańców. Wśród zagrożeń środowiska związanych z gospodarką komunalną należy wymienić: gospodarkę ściekową, nie do końca uporządkowaną gospodarkę wodami opadowymi i roztopowymi, gospodarkę odpadami. Nadal notuje się stosunkowo niewielką ilość odpadów komunalnych poddawanych procesom odzysku, a główną metodą ich unieszkodliwiania jest składowanie. W ostatnich latach emisje gazów i pyłów do powietrza z terenu omawianych powiatów znacznie się zmniejszyły, natomiast nadal dużym problemem jest niska emisja z ogrzewania indywidualnego. Znajduje to odzwierciedlenie we wzrostach stężeń dwutlenku siarki i pyłu w powietrzu w sezonie grzewczym (tab. 3 i 4).

Wnioski

Na podstawie materiału zebranego w opracowaniu można wysunąć następujące wnioski:

- ze względu na bogactwo walorów turystycznych (zwłaszcza naturalnych) wszystkie analizowane powiaty posiadają dogodne warunki dla rozwoju turystyki i rekreacji,
- poszczególne powiaty różnią się jednak między sobą ilością i jakością zasobów naturalnych oraz stopniem ingerencji człowieka w środowiska przyrodnicze,
- niezbędnym wydaje się przeznaczanie terenów pod rekreację i turystykę, wyposażonych we właściwie eksploatowaną infrastrukturę techniczną (np. systemu kanalizacji i oczyszczania ścieków, zorganizowanego

w sposób prawidłowy odbioru odpadów, ograniczeniu niskiej emisji do powietrza, itp.) oraz podejmowanie działań ograniczających liczbę turystów dostosowaną do możliwości i pojemności środowiska na danym obszarze,

- zróżnicowanie budowy geologicznej i krajobrazu analizowanego obszaru czyni go atrakcyjnym (nie tylko turystycznie) na tle całego kraju. Przenikanie się krajobrazów nizinnych i wyżynnych czyni omawiany region (obszary przygraniczne Polski i Słowacji) specyficznym w skali całego kraju.

W związku z powyższym bardzo ważną jest skuteczna realizacja zadań polityki zrównoważonego rozwoju turystyki, która wymaga udziału w tym procesie wszystkich zainteresowanych podmiotów wywierających wpływ na sposób i intensywność korzystania ze środowiska, w tym także udziału społeczności lokalnych.

2.2. WALORY PRZYRODNICZE POGRANICZA POLSKO-SŁOWACKIEGO

Pogranicze polsko-słowackie wyróżnia się na tle innych regionów bogatym środowiskiem przyrodniczym oraz zróżnicowanym krajobrazem. Wynika to z położenia w obrębie Karpat, które nadają krajobrazowi górski charakter i tworzą mozaikę siedlisk, co przekłada się na bogatą florę i faunę. Najcenniejsze ekosystemy tego regionu zostały objęte ochroną prawną [Ustawa 2004; Zieliński 2010: 1-159; Mróz i in. 2011: 1-240; Rogala, Marcela 2011: 1-351; Reszel, Reszel 2013: 1-103].

Praca przedstawia charakterystykę przyrodniczą powiatów: bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński, jasielski, gorlicki, nowosądecki. Na obszarze tym utworzono: 2 parki narodowe (Bieszczadzki, Magurski), 6 parków krajobrazowych (Doliny Sanu, Ciśniańsko-Wetliński, Gór Słonnych, Jaśliski, Czarnorzecko-Strzyżowski, Popradzki) oraz 55 rezerwatów przyrody.

Powiat bieszczadzki

W powiecie znajduje się 16 form ochrony przyrody, w tym 1 park narodowy (Bieszczadzki Park Narodowy), 2 parki krajobrazowe (Doliny Sanu, Gór Słonnych), 5 Obszarów Natura 2000 oraz 8 rezerwatów przyrody.

Bieszczadzki Park Narodowy – 1973 r., pow. 29 202 ha (największy park narodowy w polskich górach). BdPN chroni najwyższe partie polskiej części Karpat Wschodnich, m.in.: Tarnicę (1346 m n.p.m.), Krzemień (1335 m n.p.m.), Halicz (1333 m n.p.m.) oraz pasmo Połoniny Caryńskiej i Wetlińskiej. W parku wyróżniono dwa piętra roślinności – regiel dolny i połoniny. Blisko 80% obszaru zajmują naturalne lasy liściaste i mieszane o pierwotnym charakterze. Najbardziej rozpowszechnionym zespołem leśnym jest buczyna karpacka *Dentario glandulosae-Fagetum*. Flora parku liczy 780 gatunków roślin naczyniowych, z czego około 30 to gatunki wschodniokarpackie, a 7 z nich to endemity Karpat Wschodnich, m.in.: pszeniec biały (*Melampyrum saxosum*), tojad wschodniokarpacki (*Aconitum lasiocarpum*), goździk kartuzek skalny (*Dianthus carthusianorum* subsp. *saxigenus*). Szereg rzadkich i chronionych gatunków rośnie w piętrze połonin, które należy do unikalnych i nie spotykanych nigdzie indziej w Polsce, m.in.: fiołek dacki (*Viola dacica*), tojad bukowiński (*Aconitum bucovinense*). BdPN wraz z otuliną stanowi ostoję dla ponad 230 gatunków kręgowców. Bez wątpienia jest to najcenniejsza ostoja ssaków i ptaków drapieżnych w Polsce i jedna z najcenniejszych w Europie. Spotkać można tutaj: niedźwiedzie (*Ursus arctos*), wilki (*Canis lupus*), rysie (*Lynx lynx*), żbiki (*Felis silvestris*) oraz roślinożerne – żubry (*Bison bonasus*) i jelenie (*Cervus elaphus*). Bogata ornitofauna liczy ponad 140 gatunków ptaków lęgowych, wśród których szczególnie cenne są duże ptaki drapieżne: orły przednie (*Aquila chrysaetos*), orliki krzykliwe (*Aquila pomarina*), trzmielojady (*Pernis apivorus*). Atrakcyjność Parku w skali międzynarodowej wynika przede wszystkim z występowania naturalnych ekosystemów karpackiej puszczy, z liczebnymi populacjami dużych ssaków roślinożernych i drapieżnych oraz ptaków drapieżnych. Jego wybitne walory przyrodnicze i krajobrazowe przesądziły o utworzeniu przez UNESCO w 1992 roku Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery (polsko-ukraińsko-słowacki) „Karpaty Wschodnie”. BdPN wraz z otuliną (Park Krajobrazowy Doliny Sanu, Ciśniańsko-Wetliński Park Krajobrazowy) wchodzi w skład obszaru Natura 2000 Bieszczady PLC 180001 – jako obszar specjalnej ochrony ptaków i specjalny obszar ochrony siedlisk [Winnicki, Zemanek 2009: 53-108; Rogala, Marcela 2011: 27-38].

Parki krajobrazowe

Doliny Sanu – 1992 r., pow. 27728 ha, położenie: powiaty bieszczadzki (gm. Lutowiska, Czarna) i leski (gm. Solina). Park rozciąga się wzdłuż biegu górnego Sanu, aż po Jezioro Solińskie. Ponad 80% powierzchni stanowią lasy, wśród których wiele zachowało naturalny charakter. Przeważają lasy bukowe z domieszką jodły, jaworu i świerka. Flora naczyniowa liczy około 800 gatunków, w tym 127 górskich. Niezwykle cenny jest świat zwierząt, występują tutaj ssaki drapieżne, jak również bogata ornitofauna, zaś na szczególną uwagę zasługuje najbogatsza w kraju populacja węża Eskulapa (*Zamenis longissimus*) [Zieliński 2010: 20].

Gór Słonnych – 1992 r., pow. 56188 ha, położenie: powiaty: bieszczadzki (gm. Ustrzyki Dolne), leski (gm. Olszanica, Lesko) i sanocki (gm. Tyrawa Wołoska, Sanok). Góry Słonne są częścią Gór Sanocko-Turczańskich zaliczanych do Karpat Wschodnich, składają się z kilku równoległych grzbietów, poprzecinanych dolinami rzecznyymi. Na terenie parku wyróżnić można dwa piętra roślinności – piętro pogórza ze zbiorowiskiem grądu odmiany wschodniokarpackiej oraz piętro regła dolnego, gdzie przeważają lasy bukowe i bukowo-jodłowe. Bogata flora parku liczy około 900 gatunków roślin naczyniowych, w tym wiele gatunków wschodniokarpackich. Cechą charakterystyczną tego parku jest występowanie płatów roślinności kserotermicznej na stromych zboczach doliny Sanu [Zieliński 2010: 21].

Rezerваты – zestawienie opracowano na podstawie Zieliński [2010]:

Hulskie im. Stefana Myczkowskiego (leśny) – 1983 r., pow. 189,87 ha, położenie: gm. Lutowiska. Przedmiotem ochrony jest fragment puszczy o pierwotnym charakterze z głównymi zespołami leśnymi charakterystycznymi dla Pasma Otrytu (m.in.: olszynka karpacka, grąd, żyzna buczyna karpacka, kwaśna buczyna górską). Flora rezerwatu liczy ok. 300 gatunków, w tym wschodniokarpackie.

Krywe (krajobrazowy) – 1991 r., pow. 511,73 ha, położenie: gm. Czarna i Lutowiska. Głównym celem ochrony jest fragment doliny Sanu pod Pasmem Otrytu z wieloma interesującymi zbiorowiskami roślinnymi oraz rzadkimi gatunkami roślin i zwierząt, a także jest to główna ostoja węża Eskulapa (*Zamenis longissimus*).

Chwaniów (leśny) – 1996 r., pow. 354,71 ha, położenie: gm. Ustrzyki Dolne, w obrębie Parku Krajobrazowego Gór Słonnych, obejmując stoki Pasma Chwaniowa, charakteryzujące się bogatą rzeźbą terenu z malowniczymi dolinami potoków górskich. Głównym przedmiotem ochrony jest dobrze wykształcona regłowa buczyna karpacka.

Na Opalonym (leśny) – 1996 r., pow. 217,13 ha, położenie: gm. Ustrzyki Dolne. Ochroną objęto naturalne zbiorowisko buczyny karpackiej porastające zbocze masywu Na Opalonym w Paśmie Braniowa.

Na Oratyku (leśny) – 2000 r., pow. 233,15 ha, położenie: gm. Ustrzyki Dolne. Znajduje się na terenie Parku Krajobrazowego Gór Słonnych. Ochroną objęto dobrze wykształcony zespół żyznej buczyny karpackiej, o dużym stopniu naturalności.

Nad Trzciancem (leśny) – 2000 r., pow. 182,13 ha, położenie: gm. Ustrzyki Dolne. Ochroną objęto zbiorowisko buczyny karpackiej w formie regłowej z występującym w jej runie szeregiem gatunków roślin chronionych.

Śnieżycza wiosenna w Dwerniczku (florystyczny) – 2001 r., pow. 4,94 ha, położenie: gm. Lutowiska. Głównym przedmiotem ochrony jest jedno z największych w Bieszczadach stanowisk śnieżycy wiosennej (*Leucoium vernum*) oraz zbiorowiska łąkowe z bogatą florą gatunków chronionych.

Powiat leski

W powiecie znajduje się 20 form ochrony przyrody, w tym 2 parki krajobrazowe (Doliny Sanu, Gór Słonnych – opis powiat bieszczadzki), 4 obszary Natura 2000 oraz 14 rezerwatów przyrody.

Rezerваты – zestawienie opracowano na podstawie Rąkowski [2007], Zieliński [2010]:

Cisy na Górze Jawor (florystyczny) – 1957 r., pow. 3,02 ha, położenie: gm. Baligród, w granicach Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego. Przedmiotem ochrony jest naturalne stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*) rosnącego w drzewostanie jodłowo-bukowym na stoku góry Jawor.

Goloborze (przyrody nieożywionej) – 1969 r., pow. 13,90 ha, położenie: gm. Baligród. Ochronie podlega rumowisko skalne stopniowo podlegające stadium sukcesji. Rezerwat obejmuje również zróżnicowane zbiorowiska leśne, takie jak: olszynka karpacka, żyzna buczyna karpacka, dolnoregłowy bór jodłowo-świerkowy.

Góra Sobień (leśny) – 1970 r., pow. 5,34 ha, położenie: gm. Lesko. Rezerwat leży w granicach Parku Krajobrazowego Gór Słonnych. Obejmuje fragment lasu mieszanego (grądowego, lipowo-grabowego, buczyny karpackiej, łągu podgórskiego) położonego na Górze Sobień (360 m n.p.m.) wraz z ruinami zamku Kmitów.

Olszyna łąkowa w Kalnicy (leśny) – 1971 r., pow. 13,69 ha, położenie gm. Cisna. Ochroną objęto górski las łąkowy (górska olszyna bagienna) ze stanowiskiem olszy czarnej (*Alnus glutinosa*). Ten rzadki w górach zespół leśny, rozwinął się na podłożu torfowym na podmokłej łące.

Sine Wiry (krajobrazowy) – 1987 r., pow. 450,49 ha, położenie: gm. Cisna, Czarna, Solina. Ochroną objęto przełomowy odcinek rzeki Wetliny wraz z otaczającym ją naturalnym lasem bukowo-jodłowym.

Bobry w Uhercach (faunistyczny) – 1994 r., pow. 27,12 ha, położenie: gm. Solina i Olszanica. Rezerwat ma charakter zaroślowo-polny wzdłuż rzeki Olszanki, drzewostan tworzą łągi wierzbowo-topolowe. Obszar ten chroni ostoję bobra europejskiego (*Castor fiber*).

Dyrbek (leśny) – 1996 r., pow. 130,88 ha, położenie: gm. Lesko i Olszanica, w Paśmie Gór Słonnych z atrakcyjną rzeźbą terenu bogatą w sieć potoków, ostro wcinających się w stoki. Ochroną objęte jest naturalne zbiorowisko buczyny karpackiej.

Buczyna w Wańkowej (leśny) – 2000 r., pow. 96,68 ha, położenie: gm. Olszanica, na terenie Pasma Gór Słonnych. Ochroną objęto fragmenty naturalnej Puszczy Karpackiej, w której występują zbiorowiska buczyny karpackiej, grądy oraz lasy łąkowe.

Cisy w Serednicy (florystyczny) – 2002 r., pow. 14,48 ha, położenie: gm. Olszanica, w granicach Parku Krajobrazowego Gór Słonnych, obejmując pasma wzniesień Ostrego Działu. Przedmiotem ochrony jest jedno z

najbogatszych na Podkarpaciu stanowisk cisa pospolitego (*Taxus baccata*) rosnących w zbiorowisku żyznej buczyny karpackiej w formie reglowej.

Grąd w Średniej Wsi (leśny) – 2003 r., pow. 58,19 ha, położenie: gm. Lesko, w granicach Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Rezerwat obejmuje fragment subkontynentalnego grądu *Tilio-Carpinetum* o wysokim stopniu naturalności.

Nad Jeziorem Myczkowieckim (krajobrazowy) – 2003 r., pow. 164,17 ha, położenie gm. Solina, w obrębie Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Rezerwat leży nad Jeziorem Myczkowieckim, w masywie górskim Berdo i obejmuje zbiorowiska leśne w piętrze pogórza (grąd subkontynentalny) i regla dolnego (żyzna buczyna karpacka), jak również fragmenty jaworzyny górskiej.

Przełom Sanu pod Grodzikiem (krajobrazowy) – 2003 r., pow. 100,24 ha, położenie: gm. Olszanica, Lesko, Solina, w obrębie Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. Obejmuje wyjątkowy pod względem krajobrazowym fragment doliny rzeki San wraz ze wzgórzem Grodzisko (556 m n.p.m.) przylegającym do Zbiornika Myczkowce. Obszar porasta las mieszany z grądem subkontynentalnym, żyzna buczyna karpacka i jaworzyna górska.

Koziniec (krajobrazowy) – 2004 r., pow. 28,68 ha, położenie: gm. Solina. Ochroną objęto zalesione zbocze góry Koziniec (522 m n.p.m.) nad Jeziorem Myczkowieckim wraz z wychodniami z piaskowców i łupków oraz płatami roślinności kserotermicznej. W zbiorowiskach leśnych występuje grąd subkontynentalny i ciepłolubna buczyna ze storczykami.

Olsza kosa w Stężnicy (florystyczny) – 1974 r., pow. 1,79 ha, położenie: gm. Baligród. Obejmuje południowo-zachodnie zbocze góry Markowskiej (748 m n.p.m.) na wysokości 670-680 m n.p.m. Rezerwat chroni teren dawnego pastwiska, które zarosło krzewami olszy zielonej (*Alnus viridis*), tworząc zwarty łąn zarośli o wysokości do 2,5 m.

Woronikówka (florystyczny) – 1989 r., powierzchnia 14,84 ha, położenie: gm. Baligród. Obejmuje szczytowe partie wzniesienia Woronikówka (828 m n.p.m.). Głównym przedmiotem ochrony jest naturalne stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*) w Bieszczadach Zachodnich. Roślinność reprezentowana jest przez zespół żyznej buczyny karpackiej.

Powiat sanocki

Na terenie powiatu znajduje się 24 form ochrony przyrody, w tym 3 parki krajobrazowe (Ciśniańsko-Wetliński, Gór Słonnych – opis powiat bieszczadzki, Jaśliński – opis powiat jasielski), 14 Obszarów Natura 2000 oraz 7 rezerwatów przyrody.

Parki krajobrazowe

Ciśniańsko-Wetliński – 1992 r., pow. 51 461 ha, położenie: powiat leski (gm. Baligród, Cisna, Solina) i sanocki (gm. Komańcza, Zagórz). Walory krajobrazowe parku związane są z malowniczymi przełomami Solinki i Wetliny. Lesistość sięga 88% pow., zaś głównym zbiorowiskiem leśnym jest buczyna karpacka. Wyróżnia się tutaj trzy piętra roślinne: piętro pogórza, regiel dolny i połoniny. W parku zanotowano ponad 940 gatunków roślin naczyniowych, w tym 170 gatunków górskich. Obszar parku charakteryzuje się również licznym występowaniem cisa pospolitego (*Taxus baccata*) [Zieliński 2010: 18].

Rezerwaty – zestawienie opracowano na podstawie RDOŚ [2017], Zieliński [2010]:

Zwizło (przyrody nieożywionej) – 1957 r., pow. 2,20 ha, położenie: gm. Komańcza, w obrębie Ciśniańsko-Wetlińskiego Parku Krajobrazowego. Ochroną objęto dwa górskie jeziora Duszatyńskie powstałe przez osuwiska na zboczach góry Chryszczatej, otoczone przez las bukowo-jodłowy.

Źródlika Jasiołki (krajobrazowy) – 1993 r., pow. 1585,01 ha, położenie: gm. Komańcza. Jest to największy rezerwat w polskich Karpatach i zarazem w województwie podkarpackim, położony na wschodnim krańcu Beskidu Niskiego, w granicach Jaślińskiego Parku Krajobrazowego. Ochroną objęto źródliskowy obszar rzeki Jasiołki i Wisłoka wraz z naturalnymi zbiorowiskami, takimi jak: łąki górskie, torfowiska, buczyna karpacka, olszyna bagienna.

Polanki (leśny) – 1996 r., pow. 191,94 ha, położenie: gm. Sanok. Ochroną objęto buczynę karpacką z pomnikowymi okazami buka i jodły. Na szczególną uwagę zwracają wielkie wychodnie skalne, wyróżniające się oryginalną formą i znacznymi rozmiarami.

Bukowica (leśny) – 1996 r., pow. 292,92 ha, położenie: gm. Komańcza, w obrębie Obszaru Chronionego Krajobrazu Beskidu Niskiego. Ochroną objęto zbiorowisko buczyny karpackiej o charakterze puszczańskim porastające pasmo Bukowicy położone we wschodniej części Beskidu Niskiego.

Przełom Oslawy pod Duszatynem (krajobrazowy) – 2000 r., pow. 322,45 ha, położenie: gm. Komańcza i Zagórz. Rezerwat chroni przełomowy odcinek rzeki Oslawy ograniczony stromymi zboczami porośniętymi lasem. Rozległe terasy rzeczne oraz skalne progi tworzące kaskady stanowią wyjątkowe i niepowtarzalne pod względem krajobrazowym Pogórze Bukowskie.

Przełom Oslawy pod Mokrem (krajobrazowy) – 2003 r., pow. 142,79 ha, położenie: gm. Zagórz i Komańcza. Obejmuje przełomowy odcinek rzeki Oslawy obfitujący w progi skalne, który tworzy malownicze zakola ograniczone stromymi zboczami.

Kamień nad Rzepedzią (przyrody nieżywej) – 2012 r., pow. 91,83 ha, położony na terenie gminy Komańcza. Ochroną objęto grupy skał piaskowca eoceńskiego wraz z otaczającym je drzewostanem leżącym w Paśmie Bukowicy na zboczach góry Kamień (717 m n.p.m.).

Powiat krośnieński

Na terenie powiatu znajduje się 27 form ochrony przyrody, w tym 2 parki krajobrazowe (Czarnorzecko-Strzyżowski, Jaśliski – opis powiat jasielski), 16 Obszarów Natura 2000 oraz 9 rezerwatów przyrody

Parki krajobrazowe

Czarnorzecko-Strzyżowski – 1993 r., pow. 25 784 ha, położenie: powiat krośnieński (gm. Korczyna, Wojasówka), brzozowski (gm. Jasienica Rosielna, Domaradz), strzyżowski (gm. Frysztak, Wiśniowa, Strzyżów, Niebylec), ropczycko-sędziszowski (gm. Wielopole Skrzyńskie) i dębicki (gm. Brzostek). Obejmuje część Pogórza Strzyżowskiego i Dynowskiego z najwyższym szczytem – Sucha Góra (592 m n.p.m.). Ochroną objęto krajobraz, na który składają się lasy (ok. 47%), doliny rzeczne (Wisłok, Stobnica) oraz mozaika łąk, pól i pastwisk. Obejmuje dwa piętra roślinne: piętro regła dolnego, które porasta buczyna karpacka oraz piętro pogórza z grądem. Flora liczy około 870 gatunków roślin naczyniowych m.in.: cis pospolity (*Taxus baccata*), róża francuska (*Rosa gallica*), storczyk samiczy (*Orchis morio*), kukulka Fuchsa (*Dactylorhiza Fuchsii*). Stwierdzono tu 249 gatunki kręgowców. Do najcenniejszych gatunków zwierząt należą: wilk (*Canis lupus*), ryś (*Lynx lynx*), wydra (*Lutra lutra*), puchacz (*Bubo bubo*), orlik krzykliwy (*Aquila pomarina*), bocian czarny (*Ciconia nigra*), modliszka zwyczajna (*Mantis religiosa*), kozioróg dębosz (*Cerambyx cerdo*), niepylak mnemosyna (*Parnassius mnemosyne*), paż żeglarczy (*Iphiclides podalirius*). Na terenie parku znajdują się trzy rezerваты przyrody: Góra Chelm, Prządki i Herby. Do największych atrakcji turystycznych zaliczane są malownicze skałki oraz ruiny zamku Kamieniec [Wnuk i in. 2012: 59-78; Wójcik, Ziaja 2016: 83-98].

Rezerваты – zestawienie opracowano na podstawie Rąkowski [2007], Wnuk, Ziaja [2011], Zieliński [2010]:

Cisy w Nowej Wsi (florystyczny) – 1957 r., pow. 2,18 ha, położenie: gm. Dukla. Obejmuje północno zachodnie zbocza bocznego grzbietu odchodzącego ku zachodowi od szczytu Cergowa. Rezerwat florystyczny chroni naturalne stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*).

Igielki (florystyczny) – 1989 r., pow. 27,88 ha, położenie: gm. Dukla. Obejmuje południowo-zachodnie zbocza wzgórza Kamionki, nad potokiem Mszana (500-600 m n.p.m.) Ochroną zostało objęte naturalne stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*).

Kamień nad Jaśliskami (krajobrazowy) – 2000 r., pow. 302,32 ha, położenie: gm. Dukla. Rezerwat obejmuje szczyt i zbocza masywu góry Kamień (859 m n.p.m.). W lesie spotkać można wychodnie skalne oraz pozostałości dawnych kamieniołomów. Drzewostan reprezentuje żyzna buczyna karpacka i kwaśna buczyna górską.

Modrzyna (florystyczny) – 1953 r., pow. 17,84 ha, położenie: gm. Dukla. Rezerwat chroni jedyne w Beskidzie Niskim rodzime stanowisko modrzewia polskiego (*Larix decidua ssp. polonica*). Drzewostan prezentuje przekształcony zespół żyznej buczyny karpackiej.

Prządki im. Prof. Henryka Świdzińskiego (przyrody nieożywionej) – 1957 r., pow. 13,62 ha, położenie gm. Korczyna. Rezerwat zajmuje południowe zbocze wzniesienia sięgającego 504 m n.p.m. Przedmiotem ochrony jest grupa skałek zbudowanych z gruboziarnistego i zlepionego piaskowca ciężkowickiego. Procesy erozyjne spowodowały wykształcenie ostańców o różnych kształtach przypominających sylwetki ludzkie.

Przełom Jasiołki (leśny) – 1976 r., pow. 123,41 ha, położenie: gm. Dukla. Obejmuje dwukilometryowy przełomowy odcinek rzeki Jasiołki. Rzeka wytworzyła wąską i głęboko wciętą dolinę między masywami Ostrej i Piotrusia. Na lewym brzegu Jasiołki występują ścianki skalne, obrywy i podcięcia, natomiast w korycie rzeki progi skalne i bystrza. W dnie doliny wykształcił się łęg, zbocza zajmuje grąd, natomiast wysokie partie stoków porasta buczyna.

Tysiąclecia na Cergowej Górze (leśny) – 1963 r., pow. 61,37 ha, położenie: gm. Dukla. Rezerwat chroni północny stok głównego grzbietu góry Cergowa (716 m n.p.m.) obejmując jej szczytowe partie. Nachylenie zboczy sięga 40-50°. Występują tu różne formy geologiczne jak: wychodnie skalne, płytkie jaskinie, zsuwy i obrywy. Ochroną objęto żyzną buczynę karpacką, ze stanowiskami cisa pospolitego (*Taxus baccata*) i rzadkimi gatunkami roślin.

Wadernik (florystyczny) – 1989 r., pow. 10,72 ha, położenie: gm. Dukla. Rezerwat chroni jedno z najbogatszych i naturalnych stanowisk cisa pospolitego (*Taxus baccata*) w Beskidzie Niskim. Obejmuje wciętą dolinę potoku w pobliżu jego źródeł oraz zachodnie i południowe stoki doliny. Występuje tu buczyna karpacka, a na niewielkich polanach źródlika, wysięki oraz żyzne łąki.

Powiat jasielski

Na terenie powiatu znajduje się 17 form ochrony przyrody, w tym 1 park narodowy (Magurski), 1 park krajobrazowy (Jaśliski), 12 Obszarów Natura 2000 oraz 3 rezerваты przyrody.

Magurski Park Narodowy – 1995 r., pow. 194,39 km². Położony jest na granicy województw małopolskiego i podkarpackiego w centralnej części Beskidu Niskiego. Obejmuje dorzecze Wisłoki oraz pasmo Magury

Wątkowskiej. Chroni tereny między Karpatami Zachodnimi i Wschodnimi, dlatego jego przyroda ma charakter przejściowy. Największą powierzchnię stanowią lasy (93,79%), łąki zajmują jedynie 6,21% pow., ale charakteryzują się największą różnorodnością. Dominującym zespołem leśnym jest buczyna karpacka *Dentario glandulosae-Fagetum*. W MPN stwierdzono 57 zespołów i zbiorowisk roślinnych, co świadczy o wysokich walorach i dużym bogactwie szaty roślinnej. Zbiorowiska naturalne zajmują około 70% pow. Do pozostałych 30% należy głównie roślinność o charakterze półnaturalnym, są to: łąki, pastwiska, zadrzewienia na cmentarzach, zarośla i zadrzewienia śródpolne oraz drzewostany sosny, modrzewia i mieszane na gruntach porolnych. Flora roślin naczyniowych liczy ok. 790 gatunków. Licznie występują gatunki górskie (omieg górski *Daronicum austriacum*, modrzyk górski *Mulgedium alpinum*, goryczka trojeściowa *Gentiana asclepiadea*) ciepłolubne (goryczka krzyżowa *Gentiana cruciata*, goździk kosmaty *Dianthus armeria*) oraz chronione (kukułka bzowa *Dactylorhiza sambucina*, storczyk męski *Orchis mascula*). Bogata fauna Parku reprezentowana jest m.in. przez następujące gatunki: żbik (*Felis silvestris*), ryś (*Lynx lynx*), wilk (*Canis lupus*), niedźwiedź brunatny (*Ursus arctos*), wydra (*Lutra lutra*), bóbr europejski (*Castor fiber*), popielica (*Glis glis*), rzęsosek mniejszy (*Neomys anomalus*), mroczek posrebrzany (*Vespertilio murinus*) i mroczek pozłocisty (*Eptesicus nilssonii*). Obszar ten jest zasiedlany przez populacje dużych ptaków drapieżnych, takich jak: puszczyk uralski (*Strix uralensis*), orzeł przedni (*Aquila chrysaetos*) i orlik krzykliwy (*Aquila pomarina*), który jest symbolem Parku [Górecki, Zemanek 2009: 1-269; Jaźwa, Stadnicka-Futoma 2016: 63-81].

Parki krajobrazowe

Jaśliski – 1992 r., pow. 299,11 km², położenie: powiat jasielski (gm. Krempna), krośnieński (gm. Dukla) i sanocki (gm. Komańcza). Obejmuje wschodnią część Beskidu Niskiego – górne dorzecze Jasiołki i źródłiska Wisłoka. Najwyższym szczytem Parku jest masyw Kamienia (859 m n.p.m.). Walory krajobrazowe Parku to przede wszystkim przełomowa dolina Jasiołki, która tworzy dzikie, pozarastane starorzecza i rozlewiska. Roślinność posiada charakter przejściowy pomiędzy zachodniokarpacką florą Beskidu Zachodniego i wschodniokarpacką Beskidu Wschodniego. 76% powierzchni stanowią lasy, a dominującym zbiorowiskiem roślinnym jest buczyna karpacka. Piętro pogórza zajmuje grąd. Stwierdzono również występowanie boru jodłowego oraz podgórskiego łągu jesionowego. Bogate i różnicowane są zbiorowiska nieleśne: łąki świeże, pastwiska, murawy bliźniczkowe, wilgotne łąki ostrożeńowe, młaki, torfowiska i zbiorowiska kserotermiczne. Stwierdzono ok 900 gatunków roślin. Liczne są gatunki górskie reprezentujące element zachodni (przytulia okrągłolistna *Galium rotundifolium*, tojad dziobaty *Aconitum variegatum*) i wschodni (sałatnica leśna *Aposeris foetida*, kozłek trójlistkowy *Valeriana tripteris*), jak również rośliny chronione (róża francuska *Rosa galica*, obrazki alpejskie *Arum alpinum*). Park stanowi ostoję dla gatunków puszczańskich: niedźwiedź brunatny (*Ursus arctos*), wilk (*Canis lupus*), ryś (*Lynx lynx*). Bogata ornitofauna to przede wszystkim gatunki drapieżne (orzeł przedni *Aquila chrysaetos*, orlik krzykliwy *Clanga pomarina*), sowy (puchacz *Bubo bubo*) oraz dzięcioły (dzięcioł trójpalczasty *Picoides tridactylus* i dzięcioł białogrzioty *Dendrocopos leucotos*). Z gadów na uwagę zasługuje występowanie węża Eskulapa (*Zamenis longissimus*) i gniewosza plamistego (*Coronella austriaca*). Z cennych bezkręgowców spotkać można np. nadobnicę alpejską (*Rosalia alpina*) i kozioroga dębosza (*Cerambyx cerdo*) [Zieliński 2010: 22].

Rezerwaty – zestawienie opracowano na podstawie Rąkowski [2007], Zieliński [2010]:

Golesz (przyrody nieożywionej) – 2000 r., pow. 27,45 ha, położenie gm. Kołaczyce. Rezerwat chroni zalesione wzgórze Golesz (260 m n.p.m.) zwane Górą Zamkową. Znajdują się tu ślady dawnego grodziska i ruiny zamku z przełomu XIII i XIV w. Osobliwością są wychodnie piaskowca ciężkowickiego zlokalizowane na południowym stoku w partiach szczytowych wzniesienia. Rezerwat porasta grąd środkowoeuropejski w odmianie wschodniokarpackiej.

Łysa Góra (leśny) – 2000 r., pow. 159,53 ha, położenie: gm. Nowy Żmigród. Obejmuje zalesione północno-wschodnie stoki wzniesień Łysej Góry (641 m n.p.m.) i Góry Grzywackiej (567 m n.p.m.) o długości 2250 m. Występuje tu buczyna karpacka, grąd środkowoeuropejski. oraz jaworzyna górską. Rezerwat chroni bogate stanowisko cisa pospolitego (*Taxus baccata*).

Liwocz (leśny) – 2004 r., pow. 84,23 ha, położenie: gm. Brzyska i Skołyszyn. Obejmuje część zalesionych południowych stoków góry Liwocz (562 m n.p.m.), z dwoma głębokimi jarami. W rezerwacie dominującym zbiorowiskiem jest buczyna karpacka.

POWIAT GORLICKI

Na terenie powiatu znajdują się 13 formy ochrony przyrody, w tym 1 park narodowy (Magurski), 10 Obszarów Natura 2000 oraz 2 rezerwaty przyrody.

Rezerwaty – zestawienie opracowano na podstawie Rąkowski [2007]:

Jelenia Góra (leśny) – 1984 r., pow. 12,92 ha, położenie: gm. Gorlice. Obejmuje szczytowe partie południowo-wschodniego stoku Jeleniej Góry (684 m n.p.m.). Rezerwat porasta rzadki zespół jaworzyny górskiej z drzewostanem tworzonym przez jawor i buk, na mniejszej powierzchni występuje buczyna karpacka z jodłą i bukiem.

Kornuty (przyrody nieożywionej) – 1953 r., pow. 11,90 ha, położenie: gm. Sękowa. Rezerwat ma charakter krajobrazowy i obejmuje szczytowe partie grzbietu Magury Wątkowskiej. Chroni fragment wierzchowy zalesionego zbocza, gdzie występują wychodnie skalne płaszczowiny magurskiej, zbudowane z odpornego na erozję gruboławicowego piaskowca magurskiego. Teren ten porasta żyzna buczyna karpacka i kwaśna buczyna górską.

POWIAT NOWOSĄDECKI

Na terenie powiatu znajduje się 24 form ochrony przyrody, w tym 1 park krajobrazowy (Popradzki), 11 Obszarów Natura 2000 oraz 12 rezerwatów przyrody.

Parki krajobrazowe

Popradzki – 1987 r., pow. 54392 ha (otulina Parku wynosi 21768 ha), położenie: powiat nowosądecki (gm. Łącko, Stary Sącz, Ryto, Piwniczna Zdrój, Muszyna, Krynica Zdrój, Łąbowa, Nawojowa) i nowotarski (gm. Szczawnica, Ochotnica Dolna), w zlewiskach Dunajca i Popradu. Wyjątkowym walorem są wody mineralne o właściwościach leczniczych. Najbardziej znane uzdrowiska regionu to: Krynica Zdrój, Szczawnica, Piwniczna Zdrój, Muszyna i Żegiestów. Na terenie PPK znajduje się 14 rezerwatów przyrody, które chronią zbiorowiska leśne, odsłonięcia skalne, osuwiska oraz rzadkie gatunki roślin. Większość z nich została ustanowiona w celu zachowania fragmentów dobrze wykształconej buczyny karpackiej. Znajdują się tu 2 obszary Natura 2000: Ostoja Popradzka i Krynicka, należące do Specjalnych Obszarów Ochrony. Wykształciły się tu trzy piętra roślinności: regiel górny, dolny i piętro pogórza. Pasma górskie porastają lasy świerkowe i bukowo-jodłowe, natomiast w dolinach rzek występują łąki, łąki oraz zarośla wierzbowe. Liczne są zbiorowiska łąkowe, m.in.: łąki wilgotne, ziołorośla, pastwiska, młaki niskoturzycowe, wrzosowiska, murawy bliźniczkowe. Stwierdzono tu ponad 1000 roślin naczyniowych, w tym gatunki alpejskie, jak kuklik górski (*Geum montanum*), pięciornik złoty (*Potentilla aurea*). Bogatą faunę Parku reprezentują duże ssaki (niedźwiedź brunatny *Ursus arctos*, wilk *Canis lupus*, ryś *Lynx lynx*, bóbr europejski *Castor fiber*), ptaki (bocian czarny *Ciconia nigra*, trzmielojad *Pernis apivorus*, głuszec *Tetrao urogallus*, derkacz *Crex crex*), płazy (traszka grzebieniasta *Triturus cristatus* i karpacka *Lissotriton montandoni*, kumak górski *Bombina variegata*), a cennych bezkręgowców: czerwończyk nieparek (*Lycaena dispar*) i filetek *L. helle* [Staszkievicz 2000: 1-324; Kicińska, Garwol 2007: 105-119; Kicińska, Laskowska 2009: 51-64].

Rezerваты – zestawienie opracowano na podstawie Rąkowski [2007]:

Baniska (leśny) – 1955 r., pow. 141,96 ha, położenie: gm. Ryto. Obejmuje fragment źródłiskowej części doliny potoku Baniska na północnych stokach Radziejowej, porośniętej starodrzewiem jodłowo-bukowym. Występuje tu żyzna i kwaśna buczyna górską.

Barnowiec (leśny) – 1957 r., pow. 44,57 ha, położenie: gm. Łąbowa. Rezerwat obejmuje fragment północno-wschodnich zboczy Sokołowskiej Góry (1028 m n.p.m.) w paśmie Jaworzyny Krynickiej. Obszar ten porasta starodrzew bukowy, w obrębie którego rozrzucone są malownicze grupy skalne. Roślinność reprezentowana jest przez żyzną buczynę karpacką i jaworzynę górską.

Białowódzka Góra nad Dunajcem (leśny) – 1961 r., pow. 66,45 ha, położenie: gm. Łososina Dolna. Obejmuje wschodnie stoki Białowódzkiej Góry (616 m n.p.m.), stromo opadające do doliny Dunajca. Szczytowe partie góry i urwiste zbocza charakteryzują skaliste grzędy. Występuje tu żyzna buczyna karpacka i grąd subkontynentalny, a także zbiorowiska o charakterze pośrednim.

Cisy w Mogilnie (florystyczny) – 1963 r., pow. 35,67 ha, położenie: gm. Korzenna. Rezerwat obejmuje północne zbocza Jodłowej Góry (714 m n.p.m.), porośnięte żyzną buczyną karpacką. Ochroną objęto naturalnego stanowiska cisa pospolitego (*Taxus baccata*).

Diable Skaly (przyrody nieożywionej) – 1953 r., pow. 16,07 ha, położenie: gm. Korzenna. Rezerwat obejmuje grupę skał zbudowanych z piaskowca ciężkowickiego, położonych na grzbiecie wydłużonego wzniesienia Bukowiec. Skały mają różne kształty i wyraźne warstwowanie. Walorem rezerwatu jest również jaskinia szczelinowa o długości 365 m i głębokości 42,5 m. Stanowi ona ostoję dla nietoperzy (podkowca małego *Rhinolophus hipposideros* i nocka dużego *Myotis myotis*).

Hajnik (leśny) – (1974 r.), pow. 16,63 ha, położenie: gm. Muszyna. Obejmuje fragment wschodnich zboczy góry Dubne (905 m n.p.m.) porośniętych starodrzewem jodłowym w wieku 140-190 lat. W drzewostanie dominuje buczyna karpacka z jodłą i bukiem.

Las Lipowy Obrożyńska (leśny) – 1957 r., pow. 99,00 ha, położenie: gm. Muszyna. Rezerwat obejmuje zalesiony masyw wzniesienia Mikowa (638 m n.p.m.) opadający stromymi stokami ku dolinie Popradu. Znajdują się tu liczne osuwiska, podmokłe niecki oraz niewielkie oczko wodne. Przedmiotem ochrony rezerwatu jest rzadko spotykany w Beskidzie Sądeckim zespół grądu subkontynentalnego w odmianie karpackiej. Drzewostan to głównie lipa z domieszką grabu, jodły, świerka i buka.

Łąbowiec (leśny) – 1957 r., pow. 53,85 ha, położenie: gm. Łąbowa. Obejmuje fragment północnych zboczy wschodniego pasma Beskidu Sądeckiego. Rezerwat chroni starodrzew bukowo-jodłowy. Rośnie tu buczyna karpacka.

Okopy Konfederackie (krajobrazowy) – 1963 r., pow. 3,09 ha, położenie: gm. Krynica Zdrój. Rezerwat obejmuje XVIII-wieczny szaniec wzniesiony w 1769 r. przez konfederatów barskich. Zajmuje on szczyt wzgórza (785 m n.p.m.) i ma kształt trójkąta prostokątnego. Obecnie szaniec i jego otoczenie porośnięte są młodym lasem bukowym, z udziałem brzozy i świerka.

Uhryń (leśny) – 1957 r., pow. 16,52 ha, położenie: gm. Łabowa. Obejmuje fragment północnych zboczy wschodniego pasma Beskidu Sądeckiego porośniętych starodrzewem jodłowym. Największą powierzchnię rezerwatu zajmuje żyzna buczyna karpacka, której towarzyszy kwaśna buczyna górską.

Wierchomla (leśny) – 1983 r., pow. 25,43 ha, położenie: gm. Piwniczna Zdrój. Obejmuje fragment północnych zboczy góry Pusta Wielka (1061 m n.p.m.). Znajdują się tu liczne wychodnie skalne piaskowców i zlepieńców, a także sporo źródeł. Rezerwat chroni starodrzew bukowo-jodłowy należący do żyznej buczyny karpackiej oraz w mniejszym stopniu do kwaśnej buczyny górskiej.

Żebracze (leśny) – (1995 r.), pow. 43,50 ha, położenie: gm. Muszyna. Rezerwat chroni fragment stromych południowo-zachodnich zboczy Kotelniczego Wierchu (1104 m n.p.m.) w paśmie Jaworzyny Krynickiej. Głównym przedmiotem ochrony jest ponad 150-letni starodrzew bukowo-jodłowy, reprezentujący różne warianty buczyny karpackiej. W lesie spotkać można liczne wychodnie skalne.

Wnioski

Walory przyrodnicze powiatów pogranicza polsko-słowackiego wynikają przede wszystkim ze stanu środowiska naturalnego. Obszar ten przynależy do Karpat Zachodnich i częściowo Wschodnich, co sprawia, że charakteryzuje go wysoka różnorodność biologiczna, urozmaicony krajobraz, a także długa i bogata historia, która istotnie wpłynęła na współczesny charakter środowiska przyrodniczego. Przedstawione w pracy formy ochrony przyrody świadczą o dobrym stanie zachowania ekosystemów, w tym wielu unikalnych w skali Polski i Europy biocenoz górskich, w których bytuje wiele rzadkich i zagrożonych gatunków. Długa lista obszarów chronionych jest świadectwem dbałości o środowisko, jak również pokazuje stopień zaangażowania lokalnych społeczności w idee związane z ochroną przyrody.

Wysoka ranga przyrodnicza omawianych powiatów i wynikające stąd wymagania ochronne przesądzają o konieczności prowadzenia szerokiej edukacji ekologicznej [Ziaja, Wójcik 2015: 5-14]. Służą temu utworzone ścieżki edukacyjno-przyrodnicze, które poprzez tablice informacyjne w przystępny sposób ukazują walory przyrodnicze, zaś zagospodarowanie turystyczne o nowoczesnych proekologicznych rozwiązaniach (wiaty, ławki) sprzyja wypoczynkowi [Draganik 2016: 1-161].

Tereny, na których znajdują się obszary chronione, przyciągają wielu amatorów i pasjonatów. Należą one do najważniejszych czynników kształtujących strukturę ruchu turystycznego. Mogą służyć w promocji regionu i rozwoju turystyki, ale takiej, która będzie opierać się na idei zrównoważonego rozwoju [Mróz i in. 2011: 1-240; Ziaja, Wójcik 2015: 5-14; Ziaja, Wójcik 2016: 1-198].

3.1. SYTUACJA DEMOGRAFICZNA I STAN ZDROWIA LUDNOŚCI

Obszarem badań objęto przygraniczny region Polski obejmujący siedem powiatów: jasielski, krośnieński, sanocki, leski, bieszczadzki (województwo podkarpackie) oraz gorlicki i nowosądecki (województwo małopolskie). Opisywany region zajmuje obszar 7470 km² co stanowi 2,38% ogólnej powierzchni Polski. Największą powierzchnię badanego obszaru obejmuje powiat nowosądecki (20%), sanocki (16%) i bieszczadzki (15%), natomiast najmniejszą powiat leski (11%) i jasielski (11%) (wyk.1).

Wyk. 1. Struktura powierzchni regionu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Stan i struktura ludności

W badanych powiatach mieszka 693 805 osób, co stanowi 1,81 % ogólnej populacji Polski. Warto zaznaczyć, iż rozmieszczenie ludności w tym regionie jest nierównomierne. Najprawdopodobniej spowodowane jest to słabo rozwiniętym przemysłem oraz gospodarką, szczególnie dotyczy to powiatu leskiego i bieszczadzkiego. Większość zamieszkuje powiat nowosądecki (29%), zaś powiat leski (4%) i bieszczadzki (3%) to obszary najslabiej zaludnione.

Na przestrzeni opisywanych lat (2006-2010) obserwujemy nieznaczny wzrost ludności we wszystkich opisywanych powiatach. Od 2010 r. do 2016 r. można zauważyć wzrost ludności jedynie w powiecie nowosądeckim oraz krośnieńskim, w pozostałych powiatach odnotowujemy ubytek ludności (tab.1).

Tab. 1. Ludność ogółem

Powiaty	2006		2010		2016	
	Liczba	%	Liczba	%	Liczba	%
nowosądecki	198 630	29	207 467	30	213 864	31
gorlicki	106 676	16	109 175	16	109 049	16
jasielski	114 997	17	115 821	17	114 533	17
krośnieński	109 749	16	111 720	16	112 193	16
sanocki	94 719	14	96 258	14	95 485	14
leski	26 578	4	26 959	4	26 691	4
bieszczadzki	22 184	3	22 494	3	21 990	3
Ogółem	673 533	100	689 894	100	693 805	100

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Z przeprowadzonej analizy wynika, że największa gęstość zaludnienia występuje w powiecie jasielskim (138 osób/km²), nowosądeckim (138 osób/km²) oraz krośnieńskim (131 osób/km²), natomiast najmniejsza w powiecie bieszczadzkim (19 osób/km²) i leskim (32 osób/km²). W większości opisywanych powiatów gęstość zaludnienia prawie nie uległa zmianie, jedynie w powiecie nowosądeckim wartość ta wzrosła na przestrzeni ostatnich 10 lat (wyk. 2). Mała gęstość zaludnienia w powiecie bieszczadzkim oraz leskim wynika m.in. z braku inwestycji związanych z rozbudową infrastruktury technicznej, społecznej jak również działań ukierunkowanych bezpośrednio na kształtowanie i poprawę jakości kapitału ludzkiego i społecznego. Głównym z czynników małej gęstości zaludnienia w opisywanych powiatach związana jest z rozproszonym osadnictwem, budową geologiczną oraz rzeźbą terenu, które podnoszą w znacznej mierze koszty inwestycji infrastrukturalnych na tych terenach, ponadto znaczną część tych powiatów zajmują lasy i obszary chronione.

Powiat nowosądecki jest nielicznym w Polsce, w którym liczba ludności stopniowo wzrasta. Jest to konsekwencją ogólnokrajowego trendu budowy osiedli mieszkaniowych na obrzeżach miast oraz dzięki dodatniemu i dość wysokiemu przyrostowi naturalnemu w tym regionie. Korzystne tendencje osiedleńczo-demograficzne powodują, że powiat nowosądecki jest rejonem o dużym potencjale rozwojowym.

Wyk. 2. Gęstość zaludnienia na 1 km²

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

We wszystkich opisywanych powiatach zanotowano przewagę ludności zamieszkującej tereny wiejskie. Najwyższe wskaźniki obserwujemy w powiecie krośnieńskim (88%) oraz nowosądeckim (83%). Najniższe notujemy w powiecie sanockim (55%) oraz bieszczadzkim (58%). W powiatach: sanockim (47%), bieszczadzkim (43%) oraz jasielskim (33%) zanotowano największy udział zaludnienia w miastach, natomiast powiat krośnieński (12%), nowosądecki (19%) oraz leski (22%) charakteryzuje się najniższym udziałem ludności mieszkającej na terenach miejskich. Ludność miejska we wszystkich powiatach, poza powiatem gorlickim wskazuje tendencję spadkową, natomiast w powiecie nowosądeckim oraz sanockim liczba ludności zamieszkującej tereny wiejskie wzrastała na przestrzeni opisywanych lat (tab. 2).

Tab. 2. Ludność według miejsca zamieszkania (w %)

Powiaty	w miastach			na wsi		
	2006	2010	2016	2006	2010	2016
nowosądecki	19	18	17	81	82	83
gorlicki	31	33	33	69	67	67
jasielski	33	33	32	67	67	68
krośnieński	12	12	12	88	88	88
sanocki	47	46	45	53	54	55
leski	22	21	21	78	79	79
bieszczadzki	43	43	42	57	57	58

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Najwyższy stopień urbanizacji występuje w powiecie sanockim (45%) oraz bieszczadzkim (42%), natomiast najniższy zaobserwowano w powiecie krośnieńskim (12%) oraz nowosądeckim (17%). Powiat jasielski (32%), gorlicki (33%) i leski (21%) charakteryzuje się średnim współczynnikiem urbanizacji (wyk. 3).

Wyk. 3. Stopień urbanizacji w 2016 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2016 r. we wszystkich opisywanych regionach przewagę mieszkańców stanowiły kobiety (50,5%), natomiast mężczyźni to 49,5% ogółu ludności. Największą przewagę odnotowano w powiecie sanockim (51%), najmniejszą zaś w powiecie nowosądeckim (50,1%) (wyk. 4).

Wyk. 4. Struktura ludności według płci w 2016 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Dane dotyczące struktury wiekowej opisywanego regionu z roku 2006 oraz 2016 różnią się znacząco w zakresie struktury wieku ludności. Różnica ta jest przede wszystkim efektem przesuwania się w czasie wyżów i niżów demograficznych przez kolejne grupy wieku ludności. Liczba osób w przedziale wiekowym 0-14 lat zmniejszyła się w ostatnich 10-ciu latach o 14 273, co jest głównie efektem malejącej liczby urodzeń. W roku 2006 najliczniejszą grupę wiekową stanowiły osoby w przedziale od 15 do 24 lat, natomiast w roku 2016 jest to przedział wiekowy od 25 do 39 lat (tab. 3).

Tab. 3. Stan i struktura ludności według wieku

Rok	Ogółem	Ludność w wieku		
		0-14 lat	15-64 lata	65 lat i więcej
2006	673 533	127 592	460 771	145 210
2016	693 805	113 319	480 230	258 526

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Zarówno w roku 2006 jak i 2016 płeć męska, w przedziale od 0 do 54 lat, stanowi nadwyżkę nad kobietami. Sytuacja zmienia się na przestrzeni opisywanych lat w przedziale wiekowym 60-85 lat i więcej, gdzie kobiety stanowią już nadwyżkę nad mężczyznami, przy czym zarówno liczba kobiet jak i mężczyzn w tym przedziale wiekowym sukcesywnie wzrastała (wyk.5 i 6).

Wyk. 5. Struktura wiekowa w 2006 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Proporcje ludności według płci na przestrzeni lat 2006, 2010, 2016 rozkładają się nierównomiernie. W powiecie sanockim i jasielskim współczynnik feminizacji (liczba kobiet przypadająca na 100 mężczyzn) niezmiennie od 10 lat wynosi 104 i jest to współczynnik najwyższy w opisywanym regionie. Wzrost współczynnika feminizacji zanotował powiat leski (ze 100 do 102) i bieszczadzki (ze 101 do 103). Natomiast w powiecie krośnieńskim i gorlickim zanotowano spadek współczynnika feminizacji, którego wartości z roku 2006 do 2016 zmalały kolejno: ze 105 na 103 oraz ze 103 na 102. Najniższy współczynnik feminizacji zanotowano w powiecie nowosądeckim 101 (wyk. 7).

Wyk. 7. Współczynnik feminizacji

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wykres 8 obrazuje przyrost naturalny (różnica między liczbą urodzeń żywych i zgonów ogółem) liczony na 1000 ludności dla poszczególnych powiatów wchodzących w obszar badań. Między 2006 r. a 2010 r. we wszystkich powiatach zanotowano wzrost przyrostu naturalnego, natomiast między 2010-2016 widoczny jest znaczny spadek urodzeń. Największą regresję obserwujemy w powiecie leskim (z 2,63‰ do -0,22‰) oraz powiecie jasielskim (z 1,42‰ do -1,22‰). Powiat nowosądecki wykazuje najmniejszy spadek przyrostu naturalnego i na przestrzeni opisywanych lat notujemy najwyższy wskaźnik przyrostu naturalnego na 1000 ludności, tj. 5,87‰ w 2006 r., 5,53‰ w 2010 r. i 4,76‰ w 2016 r. co jest znaczącą różnicą w stosunku do współczynnika dla kraju, który w 2016 wyniósł -0,2‰.

Wyk. 8. Przyrost naturalny na 1000 ludności

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wykres 9 przedstawia odsetek ludności wg grup ekonomicznych w latach 2006, 2010, 2016. Warto zaznaczyć, że na przestrzeni lat zwiększeniu uległ odsetek osób w grupie poprodukcyjnej, przy czym zmalał odsetek osób w grupie przedprodukcyjnej. W 2006 roku osoby w wieku emerytalnym stanowiły 14,6% ogółu ludności, a do roku 2016 odsetek tej grupy wzrósł o 2,9%. W wyniku niekorzystnych trendów demograficznych, a przede wszystkim trwającej od lat 90-tych ubiegłego wieku głębokiej depresji urodzeniowej, istotnie zmniejszył się odsetek ludności

w wieku przedprodukcyjnym. W roku 2016 udział ludności w wieku 0-17 lat ogólnej populacji wyniósł 19,9% wobec 24,1% w 2006 r. W roku 2016 wysoki odsetek ludności w wieku produkcyjnym (62%) jest wynikiem wyżu demograficznego przełomu lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych. Wzrost ludności produkcyjnej w stosunkowo krótkim przedziale czasu powoduje problemy z zapewnieniem wystarczającej liczby miejsc pracy, co jest niezwykle trudne bez wysokiego tempa rozwoju gospodarczego.

Dopełnieniem analizy struktury ludności według ekonomicznych grup wieku jest kształtowanie się wskaźnika obciążenia demograficznego. Wskaźnik ten określa relację pomiędzy liczbą osób w wieku nieprodukcyjnym (przedprodukcyjnym i poprodukcyjnym) na 100 osób w wieku produkcyjnym. Im niższa wartość tego wskaźnika, tym sytuacja bardziej korzystna dla gospodarki i jej rozwoju.

Tab. 7. Wskaźnik obciążenia demograficznego według powiatów

Powiat	Ludność w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym		
	2006	2010	2016
nowosądecki	21,9	21,5	23,6
gorlicki	25,1	25,3	29,5
jasielski	25,4	25,5	29,7
krośnieński	25,8	26,0	29,9
sanocki	22,4	23,8	30,9
leski	22,9	24,5	30,7
bieszczadzki	20,7	21,0	27,3

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wyk. 9. Ludność według grup ekonomicznych (wiek przedprodukcyjny, wiek produkcyjny)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wyk. 10. Wskaźnik obciążenia demograficznego (liczba osób w wieku nieprodukcyjnym na 100 osób w wieku produkcyjnym)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wykres 10 oraz tabela 7 przedstawiają jak zmieniał się wskaźnik obciążenia demograficznego na przestrzeni lat 2006 – 2016. W każdym z przedstawionych powiatów można zaobserwować podobne wartości obciążenia demograficznego zarówno w roku 2006 jak i 2010. W roku 2016 następuje widoczny wzrost obciążenia demograficznego w analizowanych powiatach. Największy z nich notujemy w powiecie sanockim (30,9) oraz leskim (30,7), natomiast najmniejszy występuje w powiecie nowosądeckim (23,6). Rosnący odsetek ludności w wieku emerytalnym stanowi obserwowany od wielu lat proces starzenia się społeczeństwa. Zjawisko to jest szczególnie widoczne na wsi. W Polsce przeważają rodziny z jednym dzieckiem, mniej jest rodzin mających na utrzymaniu dwoje, lub troje dzieci. Proces starzenia się ludności jest także bezpośrednią konsekwencją wydłużania się przeciętnego trwania życia. W drugiej połowie XX wieku liczba ludności Polski wzrosła półtorakrotnie, natomiast liczba ludności w wieku powyżej 60 lat ponad trzykrotnie. Na początku lat pięćdziesiątych XX wieku mężczyźni żyli w Polsce przeciętnie 58,6 lat, natomiast kobiety 64,3 lat. Obecnie długość trwania życia mężczyzn wynosi nieco ponad 70 lat, natomiast kobiet 78 lat. Prawdopodobnie średnia długość życia w Polsce będzie nadal rosła.

W latach 2006 – 2016 nastąpił wzrost mediany wieku ludności zamieszkującej badany obszar. Mediana wieku (wiek środkowy) ludności jest parametrem wyznaczającym granicę wieku, którą połowa ludności już przekroczyła, a druga połowa jeszcze nie osiągnęła. Najwyższy poziom mediany wieku zanotowano w powiecie leskim, tj. 41,2 lat i jest na takim samym poziomie jak wiek środkowy ludności Polski, natomiast najmłodszy mieszkańcy badanego regionu zamieszkują powiat nowosądecki dla których mediana wieku wynosi 37,1 lat (wyk. 11).

Wyk. 11. Mediana wieku ludności (wiek środkowy) wg powiatów w 2016 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Ruch migracyjny ludności

Czynnikami mającym bezpośredni wpływ na zmniejszenie, bądź też zwiększenie liczebności ludności, jak i na jej rozmieszczenie to migracje. Ruch migracyjny odzwierciedla sytuację społeczno-gospodarczą danego regionu, potencjał demograficzny, a wraz z nim potencjał ekonomiczny danego obszaru. Z przeprowadzonej analizy wynika, że w 2006 r. saldo migracji wewnętrznych prawie we wszystkich omawianych powiatach było ujemne, wyjątek stanowi powiat krośnieński oraz nowosądecki, gdzie w omawianym roku saldo migracji

wewnętrznych było dodatnie. Tendencja ta utrzymywała się również w roku 2010, gdzie nadal tylko dwa powiaty (krośnieński oraz nowosądecki) wykazywały dodatnie wartości salda migracji wewnętrznych. W 2016 roku we wszystkich omawianych powiatach można zaobserwować ujemne wskaźniki salda – najmniejsze wartości nadal przedstawiały powiaty krośnieński (-31) oraz nowosądecki (-35). Te dwa powiaty wyróżniają się najmniejszymi wartościami współczynnika salda migracji wewnętrznych na tle pozostałych powiatów prawdopodobnie z powodu bliskiego sąsiedztwa dużych miast na prawach powiatu, tj. dla powiatu krośnieńskiego – Krosna, dla powiatu nowosądeckiego – Nowego Sącza, co skutkuje wyższym poziomem rozwinięcia gospodarczego w ich obrębie, większą ilością miejsc pracy oraz co za tym idzie lepszą jakością życia.

Największe saldo ujemne obserwujemy w powiecie sanockim (-232), jasielskim (-230) oraz gorlickim (-201). Oznacza to, że w całym regionie liczba osób wymeldowanych z pobytu stałego przekracza liczbę osób zameldowanych na pobyt stały w tym czasie. Sytuacja ta może być spowodowana sukcesywnie zmniejszającą się ofertą zatrudnienia, oraz upadkiem dużych zakładów przemysłowych, co nierzadko wiąże się z koniecznością zmiany miejsca zamieszkania (wyk. 12).

Wyk. 12. Saldo migracji wewnętrznych według powiatów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2006 roku ujemny wskaźnik salda migracji zagranicznych występował we wszystkich analizowanych powiatach. Największy z nich zanotowany został w powiecie jasielskim (-178), natomiast najmniejszy w powiecie bieszczadzkim (-21), leskim (-29) oraz sanockim (-36). W 2010 roku ujemny wskaźnik salda migracji zagranicznych znacznie spadł. Powiat jasielski nadal charakteryzuje się największą ilością wymeldowań za granicę, ale jego wskaźnik wynosi w 2010 roku już -39. W roku 2016 prawie wszystkie powiaty zanotowały dodatnie saldo migracji zagranicznych. Największe z nich zanotowano w powiecie nowosądeckim (51), natomiast najniższy dodatni wskaźnik zarejestrowano w powiecie gorlickim (Wyk. 13). Stan ten jest odzwierciedleniem sytuacji jaka miała miejsce w skali kraju gdzie saldo migracji zagranicznych definitywnych (na pobyt stały) w 2016 r. w Polsce było dodatnie i wyniosło 1,5 tys. Jest to stosunkowo duży napływ imigrantów na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Oznacza on w większości powrót Polaków z krajów emigracji, takich jak Wielka Brytania oraz Niemcy, ale też obejmuje on imigrantów innych narodowości, w tym przypadku szczególnie Ukraińców. Jedynie powiat jasielski oraz powiat bieszczadzki przedstawiają ujemną wartość salda migracji zagranicznych w 2016 r.

Wyk. 13. Saldo migracji zagranicznych wg powiatów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Zachorowalność i umieralność ludności

Analiza regionu pod kątem stanu zdrowia osób dorosłych wykazała, że zarówno w roku 2010 jak i 2015 najwięcej zachorowań odnotowano na choroby układu krążenia, które niezmiennie stanowią 39% ogólnych przyczyn. Stosunkowo dużą ilość zachorowań w roku 2010 jak i 2015 zanotowano w grupie chorób układu mięśniowo-kostnego i tkanki łącznej, których odsetek wynosi niezmiennie 18%. Odsetek zachorowalności na choroby układu trawiennego zmniejszył się o 2% i w 2015 r. wynosił 8%. Również zachorowalność na choroby obwodowego układu nerwowego zmniejszyła się z 10% w roku 2010 na 9% w roku 2015. Ponadto spadła również zachorowalność na nieżyt oskrzeli i dychawicę oskrzelową o 1% i w 2015 roku jej odsetek wynosił 6%. Natomiast choroby dla których odsetek wzrósł na przestrzeni lat to: choroby tarczycy, których poziom podniósł się o 1% i w roku 2015 wynosił 5%, oraz zachorowalność na niedokrwistość z 1% w 2010 r. do 2% w 2015 r. Odsetek pozostałych grup chorób nie zmienił się na przestrzeni analizowanych lat (wyk. 14).

Wyk. 14. Zachorowalność ludności w wieku 19 lat i więcej według przyczyn (choroby układu mięśniowo – kostnego i tkanki łącznej, choroby układu trawiennego, nieżyt oskrzeli i dychawica oskrzelowa, choroby układu krążenia, choroby obwodowego układu nerwowego, niedokrwistość, cukrzyca, choroby tarczycy, nowotwory, gruźlica)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wykres 15 przedstawia wartości bezwzględne określające liczbę zarejestrowanych zachorowań na nowotwory złośliwe w latach 2010-2012 ogółem dla regionu. W Krajowym Rejestrze Nowotworów odnotowano najwyższy współczynnik zachorowalności na nowotwory złośliwe w powiecie nowosądeckim (1126), gorlickim (600), jasielskim (480), krośnieńskim (423) oraz sanockim (332), natomiast najniższy odnotowano w powiecie bieszczadzkim (75) i leskim (98). Z analizy struktury zachorowalności na nowotwory złośliwe w latach 2010-2012 wynika, że w większości opisywanych powiatów zachorowalność w roku 2011 spadała, natomiast w 2012 wzrastała.

Wyk. 15. Zarejestrowane zachorowania na nowotwory złośliwe – ogółem dla regionu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wyk. 16. Zarejestrowane zachorowania na nowotwory złośliwe według powiatów

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Liczba zgonów w omawianym regionie na przestrzeni omawianych lat sukcesywnie wzrastała, co jest bardzo niepokojącym zjawiskiem. W 2016 r. zmarło 6222 osób, tj. o 540 osób więcej niż w 2006 r. Wśród zmarłych osób przeważali mężczyźni, którzy w 2016 r. stanowili 52% (wyk. 17).

Wyk. 17. Zgony ogółem według płci

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Analiza przyczyn zgonów w omawianych powiatach wykazała, że najczęściej zgonów następuje z powodu chorób układu krążenia oraz nowotworów. Przyczyny te stanowią uderzającą przewagę nad innymi w każdym z analizowanych lat. W 2014 roku zgony z powodu chorób układu krążenia stanowią 52% wszystkich zgonów, natomiast zgony z powodu nowotworów stanowią 27,4% ogółu. Najmniej zgonów odnotowano z powodu chorób krwi (0,1%), chorób zakaźnych (0,4%) oraz w grupie chorób układu moczowo-płciowego (0,6%) (tab. 8).

Tab. 8. Zgony wg przyczyn

Przyczyna zgonu	2006		2010		2014	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Choroby zakaźne	37	0,8	37	0,7	21	0,4
Nowotwory	1239	25,7	1301	25,5	1344	27,4
Choroby krwi	7	0,1	12	0,2	4	0,1
Zaburzenia metaboliczne	86	1,8	77	1,5	67	1,4
Choroby układu nerwowego	95	2,0	68	1,3	83	1,7
Choroby układu krążenia	2497	51,8	2718	53,3	2583	52,7
Choroby układu oddechowego	260	5,4	282	5,5	260	5,3
Choroby układu trawiennego	207	4,3	198	3,9	200	4,1
Choroby układu moczowo-płciowego	56	1,2	82	1,6	28	0,6
Przyczyny zewnętrzne	326	6,8	316	6,2	304	6,2
Pozostałe	8	0,2	11	0,2	10	0,2

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Podsumowanie

Przeprowadzona analiza wykazała główne tendencje, jakie można zauważyć w sytuacji demograficznej i stanie zdrowia mieszkańców badanego regionu. Są to:

- nierównomierne rozmieszczenie ludności - największą gęstość zaludnienia obserwujemy w powiecie nowosądeckim i jasielskim, najmniejszą zaś w powiecie bieszczadzkiem i leskim;
- przewaga ludności zamieszkującej tereny wiejskie - na przestrzeni opisywanych lat ludność miejska we wszystkich powiatach poza gorlickim wskazuje tendencję spadkową;
- przewaga liczby kobiet nad mężczyznami w ogólnej populacji regionu;
- malejący przyrost naturalny - skutkuje zmianami w strukturze wiekowej ludności co w konsekwencji prowadzi do starzenia się społeczeństwa;
- spadek liczby ludności w wieku przedprodukcyjnym;
- wzrost liczby ludności w wieku produkcyjnym oraz poprodukcyjnym;
- wzrost wartości obciążenia demograficznego - rosnący odsetek ludności w wieku emerytalnym;
- ujemny wskaźnik salda migracji wewnętrznych - w 2016 r. na całym obszarze objętym analizą notowano również przewagę odpływu nad napływem ludności, w związku z czym saldo migracji wewnętrznych było ujemne. W największym stopniu dotyczyło to powiatu sanockiego, jasielskiego i gorlickiego, w mniejszym zaś, powiatu krośnieńskiego oraz nowosądeckiego;
- dodatni wskaźnik salda migracji zagranicznych – w większości powiatów zanotowano w 2016 r. dodatnie saldo migracji zagranicznych, jedynie powiat jasielski oraz bieszczadzki posiadał ujemne wartości salda;

- wzrost zachorowalności wśród osób dorosłych na choroby układu krążenia oraz nowotwory;
- wzrost liczby zgonów – najczęściej zgonów występuje z powodu chorób układu krążenia oraz nowotworów, wśród zmarłych osób przeważają mężczyźni.

Najbardziej korzystna sytuacja w zakresie struktury wiekowej ludności występuje w powiecie nowosądeckim, który charakteryzują się nie tylko największym udziałem osób w wieku przedprodukcyjnym, ale również najmniejszym udziałem osób w wieku poprodukcyjnym. O dobrej sytuacji w sferze ludnościowej świadczy również niska mediana wieku (37,1 lat) oraz wysoki współczynnik przyrostu naturalnego (4,73%).

Podsumowując można zaryzykować stwierdzenie, iż obserwowane procesy demograficzne na badanym obszarze wykazują wiele niekorzystnych cech, które mogą skutkować pogłębiającym się procesem depopulacji i peryferyzacji gospodarczej tego regionu na tle całego kraju.

3.2. PRZEGLĄD NARODOWEGO I ETNICZNEGO SKŁADU POPULACJI, PRZEKONAŃ RELIGIJNYCH I ZABYTKÓW SAKRALNYCH

Region południowo-wschodniej Polski na przestrzeni wieków przechodził wiele zmian etnicznych, strukturalnych oraz przynależności państwowej.

Powiaty gorlicki i nowosądecki wchodzące w skład obecnego województwa małopolskiego od chwili istnienia państwa polskiego zawierały się terytorialnie w jego strukturach, częściowo również powiat jasielski. Odmienne kształtowała się sytuacja pozostałych powiatów, które należały do tzw. grodów czerwienińskich, określanych jako grody Lachów. W 981 r. tereny te zostały zdobyte przez księcia Kijowskiego Włodzimierza Wielkiego, który zainicjował przesiedlenie miejscowej ludności w okolice Kijowa, później na krótko odzyskał te ziemie Bolesław Chrobry [Nestor 2014: 81] a w 1031 r. po raz kolejny znalazły się one w gestii książąt ruskich i z krótkimi przerwami funkcjonowały w strukturach administracyjnych państw książąt z dynastii Rurykowiczów, aż do 1340 r. kiedy zostały ostatecznie włączone w struktury państwa polskiego przez Króla Kazimierza Wielkiego. Z chwilą przejścia tych ziem przez Królestwo Polskie rozpoczął się proces zasiedlania odzyskanych terenów osadnikami polskimi, niemieckimi, ale również wołoskimi - praprzodkami Łemków i Bojków. Osadnictwo polskie i niemieckie obejmowało tereny nizinne i posuwało się w głąb gór jedynie wzdłuż szlaków kupieckich biegnących na południe Europy. Natomiast Wołosi zajmowali grzbietowe polany oraz lasy nadające się do wypasu i zajęli najbardziej trudne tereny górskie i podgórskie. W taki sposób ukształtowała się grupa etniczna Łemków, nazywanych Rusnakami, zarówno na terenie powiatów wchodzących w skład dzisiejszych ziem województwa małopolskiego, jak i podkarpackiego. Większość wsi tej grupy pojawiła się dopiero w XVI w. [Więcek 2009: 15, Wnuk 2000: 161]. XV wiek to również wyłonienie się na terytorium Polski mniejszości żydowskiej, która stała się wkrótce ważnym komponentem ludnościowym badanych terenów [Fastnacht 2007: 224-225].

W ramach I Rzeczypospolitej powiaty bieszczadzki, krośnieński, sanocki i leski zawierały się w ramach województwa ruskiego, tzw. ziemi sanockiej, powiat nowosądecki i gorlicki, w ramach województwa małopolskiego, natomiast ziemia jasielska była podzielona między województwo sandomierskie i małopolskie. W okresie II Rzeczypospolitej (RP) zmieniono nazwy województw – województwo ruskie zyskało miano województwa lwowskiego a małopolskie – krakowskiego. w ramach województwa krakowskiego znalazły się powiaty nowosądecki, grzybowski, gorlicki i jasielski (częściowo zawierający się w strukturach obecnego Podkarpacia). Natomiast krośnieński, leski i sanocki były częścią województwa lwowskiego.

Skład narodowy i etniczny

Narodowy i etniczny skład populacji badanego regionu przechodził wiele zmian, szczególnie w trakcie i po II wojnie światowej. Stan ludnościowy przed rozpoczęciem działań wojennych prezentują wyniki spisu powszechnego z 1931 r. (Tab. 1). Analiza powiatów pokrywających się terytorialnie z obecnymi, wskazuje iż na badanym terenie 70% populacji stanowili ludzie mówiący po polsku; językiem ruskim (do którego przypisywano Łemków i Bojków) posługiwało się 17,46%, ukraińskim 6,7%, żydowskim 4,90%, hebrajskim 0,26% i niemieckim 0,18%.

Tab. 1 Skład etniczno- narodowy ludności na podstawie języka ojczystego w 1931 r.

Języki używane	Powiaty						
	krośnieński	leski	sanocki	gorlicki	jasielski	nowosądecki	Ogółem

	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	Liczba	%	liczba	%
Ogółem	113387		111575		114195		104805		116146		183867		743975	
polski	93691	82,6	31840	28,54	67955	59,5	76266	72,77	103935	89,50	148329	80,67	522016	70,16
ukraiński	1155	1,2	35501	31,82	12348	10,81	211	0,2	81	0,0	586	0,32	49882	6,70
ruski	13511	11,9	34845	31,23	25844	22,63	24670	23,54	7354	6,33	23666	12,87	129890	17,46
białoruski	3	0,0	21	0,0	20	0,0	2	0,0	2	0,0	3	0,0	51	0,0
rosyjski	3	0,0	13	0,0	14	0,0	20	0,0	7	0,0	20	0,0	77	0,0
czeski	3	0,0	10	0,0	7	0,0	3	0,0	8	0,0	9	0,0	40	0,0
litewski	1	0,0	0,0	0,0	0	0,0	1	0,0	0	0,0	2	0,0	4	0,0
niemiecki	35	0,0	547	0,5	20	0,0	20	0,0	11	0,0	708	0,38	1341	0,18
żydowski	3995	3,52	8227	7,37	6824	5,97	3295	3,14	4114	3,54	9975	5,42	36430	4,90
hebrajski	421	0,37	248	0,22	530	0,46	213	0,2	213	0,18	307	0,17	1932	0,26
inny	21	0,0	61	0,0	86	0,0	36	0,0	36	0,0	112	0,0	352	0,0
niepodany	48	0,0	262	0,23	547	0,48	68	0,0	68	0,0	150	0,0	1143	0,15

Źródło: Opracowano na podstawie GUS z 1931

Druza wojna światowa zmieniła sytuację hierarchii ważności ośrodków terytorialnych. Ukraińska Socjalistyczna Republika Radziecka dokonała aneksji miasta Lwów, dotychczasowej stolicy województwa ruskiego i lwowskiego, a rolę wojewódzkiego ośrodka Małopolski Wschodniej przejęło miasto Rzeszów. Obecne powiaty jasielski, krośnieński, sanocki, leski i bieszczadzki znalazły się w strukturach województwa rzeszowskiego, pozostałe w województwie krakowskim. W 1975 r. podzielono Polskę na 49 województw i wówczas badany teren objęły województwa krośnieńskie, nowosądeckie i przemyskie. Natomiast ostateczny kształt omawianego terenu wprowadziła ustawa w 1998 r. kiedy to powołano województwo podkarpackie i małopolskie, w których zawierają się badane powiaty.

W czasie II wojny liczna społeczność żydowska uległa eksterminacji; mniejszość niemiecka ewakuowała się na zachód. Natomiast w przypadku mniejszości ruskiej i ukraińskiej w dniu 9 września 1944 r. przedstawiciele Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego i rządu Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Radzieckiej (dalej: USRR) podpisali układ o wymianie ludności. Obydwie strony chciały się pozbyć ludności niejednorodnej etnicznie z terenów, które do nich wtedy formalnie przynależały. Prawo do przesiedlenia z Polski do USRR przysługiwało obywatelom polskim „narodowości ukraińskiej, białoruskiej, rosyjskiej i ruskiej” (przez to określenie rozumiano głównie Łemków). Podkreślano jednocześnie, że „ewakuacja jest dobrowolna i dlatego przymus nie może być stosowany ani bezpośrednio ani pośrednio”. Mimo deklaracji, w latach 1944-1946 wywierano presję na Łemków, aby wyjechali z Polski na radziecką Ukrainę. Natomiast w 1947 r. pozostali zostali deportowani na tzw. „Ziemie Odzyskane w ramach Akcji Wisła” [Pisuliński 2013: 97-113]. Niewielka część populacji powróciła do pierwotnego miejsca zamieszkania po 1952 r. i stanowi do dziś część krajobrazu kulturowego regionu.

Aktualny stan etniczny i narodowy ludności prezentują wyniki narodowych spisów powszechnych z 2002 r. i 2011 r. Niestety, nie są one przedstawione w sposób dość dokładny, w ostatnim dla liczebności wynoszących mniej niż 300 dane są podawane w postaci przedziałów. Jednak na podstawie analizy można wyciągnąć wniosek, że ludność regionów stała się praktycznie jednolita etnicznie (Tab.2).

Tab. 2. Mniejszości narodowe i etniczne według powiatów w 2011 (w rozumieniu ustawy z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz o języku regionalnym (Dz. U. Nr 17, poz. 141, z późn. zm.).

Mniejszości	Powiaty																	
	bieszczadzki		gorlicki		jasielski		Krosno		krośnieński		leski		Nowy Sącz		nowosądecki		sanocki	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Liczba mieszkańców ogółem	22465		109155		115734		47471		111681		26924		84290,0		207753		96249	

W tym mniejszości ¹																		
Białoruska	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,1	0,0	0,0
Czeska	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0
Litewska	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	
Łemkowska	1-99	0,0	1791	1,6	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	200-299	0,1	100-199	0,2
Niemiecka	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,1	1-99	0,0	1-99	0,0
Ormiańska	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0
Romska	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,1	100-199	0,3	1-99	0,0	0,0	0,0	314	0,4	100-199	0,1	0,0	0,0
Rosyjska	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0
Słowacka	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0
Tatarska	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0
Ukraińska	1-99	0,2	100-199	0,1	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,2	1-99	0,0	1-99	0,0	1002	1,0
Żydowska	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	0,0	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0	1-99	0,0
Razem %		0,2		1,7		0,1		0,3		0		0,2		0,5		0,3		1,2

Źródło: Opracowano na podstawie GUS z 2011 r.

Na podstawie przedstawionych danych można stwierdzić, iż zaledwie w dwóch powiatach: gorlickim i sanockim, ludność o innym pochodzeniu etnicznym lub narodowym przekroczyła 1% populacji. W powiecie gorlickim byli to Łemkowie (1,6%), a w sanockim (1%) mniejszość ukraińska.

W powiecie bieszczadzkiem, zlokalizowanym przy samej granicy z Ukrainą, występują zaledwie trzy mniejszości narodowe i etniczne: Łemkowie, Niemcy oraz Ukraińcy - 0,2 %. Liczba jest związana z samym położeniem geopolitycznym.

Z kolei w powiecie gorlickim sytuacja etniczna jest bardziej skomplikowana. Znaczny odsetek populacji stanowią Łemkowie - 1,6 % tj. 1792 osoby. Jest to ludność, która mimo wysiedleni wróciła do regionu po 1952 roku. Kolejna grupa - Ukraińcy stanowiący 0,1 % populacji, przy czym trudno ocenić czy nie są to Łemkowie, którzy na skutek ich identyfikacji w latach wcześniejszych, sami uznali się za Ukraińców. Pojawiają się również przypadki jednostkowego występowania przedstawicieli mniejszości białoruskiej, czeskiej, niemieckiej, rosyjskiej, tatarskiej i żydowskiej. W przypadku Tatarów należy zaznaczyć, że są to Tatarzy rodzimi, którzy pojawili się w Polsce i na Litwie w XIV wieku i stanowili ludność napływową po upadku Złotej Ordy. [Konopacki 2010: 21-24].

W powiecie jasielskim 0,1 % odsetek ludności romskiej to licząca się grupa etniczna. Romowie, nazywani w potocznej mowie „cyganami” pojawili się masowo na ziemiach polskich w XIV wieku. W chwili obecnej występują na całym świecie. Na terenie Podkarpacia są to zarówno Romowie rodzimi, jak i grupy napływowe z Czech i Słowacji [Fickowski 1965: 8-10].

W Krośnie, właśnie Romowie stanowią jedyną liczącą się mniejszość etniczną (0,3) W sposób jednostkowy występują Czesi, Łemkowie, Niemcy, Ormianie, Rosjanie, Słowacy i Ukraińcy. Również powiat ziemski Krosno charakteryzuje się dużą jednolitością etniczną. Pojedynczo jest reprezentowana narodowość: czeska, łemkowska, niemiecka, romska, słowacka, ukraińska i żydowska.

Powiat leski, posiada także niewielki odsetek ludności innej etnicznie i narodowo. 0,2 % populacji stanowią Ukraińcy a inne grupy są reprezentowane przez Łemków, Niemców i Tatarów.

Ziemia nowosądecka jest reprezentowana zarówno przez miasto Nowy Sącz, jak i powiat ziemski. Miasto Nowy Sącz posiada znaczny odsetek ludności romskiej - 0,4 % i niemieckiej 0,1 %. Natomiast mieszkają tu również Czesi, Litwini, Łemkowie, Niemcy, Rosjanie, Ukraińcy i Żydzi. W przypadku powiatu ziemskiego po 0,1 % populacji reprezentują Białorusini, Łemkowie i Romowie.

W powiecie sanockim liczba mniejszości przekroczyła 1 %. Na 96249 osób ogółem – 1002 osób stanowi mniejszość ukraińska i ponad 100 osób stanowi ludność łemkowska (0,2%). Dodatkowo w niewielkiej liczbie występują Czesi, Niemcy, Ormianie, Rosjanie i Żydzi.

Na podstawie przedstawionych danych można zatem stwierdzić, iż sytuacja narodowościowa badanych terenów zmieniła się radykalnie w ciągu ostatnich siedemdziesięciu lat. Znikły mniejszości narodowe i etniczne:

¹ Według GUS dla liczebności wynoszących mniej niż 300 dane są podawane w postaci przedziałów

żydowska i niemiecka, a w niewielkim zakresie pozostała ukraińska i łemkowska. Dawne ponad 30% w skali regionu mniejszości narodowych i etnicznych stało się zaledwie wartością 1-2%.

Przekonania religijne

Stosunki wyznaniowe w strefach etnicznych charakteryzuje z reguły wyjątkowa różnorodność i zmienność. Zasadlające pogranicze wspólnoty etniczne i wyznaniowe żyły obok siebie, w tej samej strefie pogranicza [Budzyński 1993: 42]. Na badanym terenie funkcjonowało wiele grup etnicznych i narodowych, co spowodowało duże zróżnicowanie religijne. Jednak II wojna światowa, a w jej konsekwencji masowe wysiedlenia i eksterminacja, doprowadziły praktycznie do zaniku religii, innych niż rzymskokatolicka na analizowanym terenie.

Tab. 3. Deklarowana religia według spisu powszechnego z 1931 r.

Wyznania	Powiaty													
	krośniński		leski		sanocki		gorlicki		jasielski		nowosądecki		Ogółem	
	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%	liczba	%
Ogółem	113387		111575		114195		104805		116146		183867		743975	
Rzymskokatolickie i ormiańskokatolickie	91189	80,4	18209	16,3	48968	42,8	73788	70,4	102213	88	141857	77,1	476224	64
Greckokatolickie i obrządek wschodni	10880	9,5	81544	73	54567	47,7	20134	19,2	4991	4,2	21413	11,6	193529	26
Prawosławne	4 252	3,7	44	0,0	315	0,2	4958	4,7	2668	2,2	3647	1,9	15884	2,1
Ewangelickie ²	43	0,0	674	0,6	49	0,0	26	0,0	20	0,0	1371	0,7	2183	0,2
Inne chrześcijańskie	182	0,1	89	0,0	683	0,5	38	0,0	26	0,0	13	0,0	1031	0,1
Mojżeszowe	6521	5,7	10916	9,7	9455	8,2	5578	5,3	5786	4,9	15135	8,2	53391	7,1
Inne niechrześcijańskie	10	0,0	9	0,0	12	0,0	1	0,0	0,0	0,0	0,0-	0,0	32	0,0
Nieokreślone i bezwyznaniowi	19	0,0	4	0,0	5	0,0	38	0,0	2	0,0	27	0,0	98	0,0
Nie podane	291	0,2	86	0	141	0,1	244	0,2	440	0,3	404	0,2	1606	0,2

Źródło: Opracowano na podstawie danych z spisu powszechnego z 1931

Analiza terytorialna powiatów II RP w znacznej części pokrywającej się z dzisiejszym badanym terytorium pozwala stwierdzić iż dominującymi religiami była religia rzymskokatolicka i ormiańsko-katolicka (64%), greckokatolicka i obrządku wschodniego (26%) oraz mojżeszowa (7,1%). Mniejszy odsetek populacji stanowili prawosławni (2,1%) oraz ewangelicy (0,2%). Po części wyznanie odpowiada występującym grupom narodowym i etycznym. Religię rzymskokatolicką można identyfikować z Polakami, greckokatolicką i obrządku wschodniego oraz prawosławną z Rusinami i Ukraińcami, a mojżeszową z Żydami. Oczywiście występowała tendencja iż niektóre osoby wolały podać narodowość polską niż rodzimą, stąd częściowo rozbieżne wyniki badań (Tab.3).

Po zakończeniu II wojny światowej z regionu karpackiego znikła całkowicie ludność wyznania mojżeszowego, natomiast po wysiedleniu Rusinów, Ukraińców i Rosjan wyznanie greckokatolickie i prawosławne jest reprezentowane przez niewielki odsetek ludności. Spis powszechny z 2011 r., mimo że obejmował wyznania religijne, nie posiada oficjalnego spisu wyznawców religii w rozbiu na powiaty. Jednym kompleksowym źródłem jest wydawnictwo GUS „Kościoł Katolicki w Polsce 1991-2011 r”. Przynależność do religii katolickiej w archidiecezjach deklarowało: w przemyskiej (96,9%), rzeszowskiej (97,7%) i tarnowskiej (99,5%) populacji [Adamczuk, Sadłoń, Ciecieląg 2014: 62]. Kościół greckokatolicki szacował w 2011 r. liczbę wiernych w Polsce na 55 tys. Natomiast w oficjalnym spisie przynależność do tego kościoła zadeklarowało 33 tys. osób i co ważne wszystkie badane powiaty zawierają się w strukturach Archidiecezji Przemysko-Warszawskiej [Ciecieląg 2014: 72]. Pozwala to stwierdzić jak niewielka część populacji greckokatolickiej została w Polsce po II wojnie

² W ramach wyznania ewangelickiego, zawierają się augsburskie, reformowane, unijne i bez bliższego określenia

światowej, skoro tylko w badanym regionie było 200 tys. wyznawców, a obecnie w skali całego kraju zostało jedynie 33 tys.

Ciecieląg i in. [2013: 51] analizując dane, dotyczące prawosławia, wskazywali w diecezji przemysko-nowosądeckiej jest 20200 wiernych zgromadzonych w 17 parafiach, z 33 świątyniami i 25 duchownymi.

Porównując wyniki spisów powszechnych z 1931 r. i 2011 r. można stwierdzić, że liczba 36% wyznawców innych religii niż rzymskokatolicka, na badanym obszarze, zmniejszyła się do około 1-2%.

Zabytki sakralne

W województwie małopolskim i podkarpackim znajduje się wiele obiektów sakralnych, które są ewidencjonowane w tzw. Rejestrze Zabytków Nieruchomych (RZN), a niektóre z nich znajdują się na Liście Światowego Dziedzictwa UNESCO. Ważnym faktem jest to, że jedyne obiekty UNESCO z terenu badanych powiatów, to właśnie drewniane kościoły i cerkwie.

W niniejszym opracowaniu ze względu na specyfikę ewidencjonowania obiektów na liście RZN, dokonano ich analizy ze względu na: Typ obiektów sakralnych (Tab. 4) i ze względu na wiek budowy (Tab. 5).

Tab. 4. Typ obiektów sakralnych

Obiekty sakralne	Powiaty																Suma			
	bieszczadzki		gorlicki		jasielski		Krosno		krośnieński		leski		Nowy Sącz		nowosądecki		sanocki		L	%
Typ obiektu	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%	L	%		
Kościół	4	14,2	21	32,8	18	72	5	100	27	61,3	4	23,5	8	100	27	45,7	17	32	131	43,2
Cerkiew	24	85,7	40	62,5	7	28	0	0	15	34	12	70,5	0	0	30	50,8	35	66	163	53,8
Synagoga Bożnica	0	0	3	4,6	0	0	0	0	2	4,5	1	5,8	0	0	2	3,4	1	1,9	9	3
Razem	28		64		25		5		44		17		8		59		53		303	

Źródło: Opracowano na podstawie R N, 2017 r.

Na podstawie RZN za wartościowe dobra kultury uznano: 163 cerkwie, 131 kościołów i 9 bożnic i synagog (Tab. 4). Większość cerkwi w chwili obecnej przejął kościół rzymskokatolicki, z kolei synagoga i bożnice z powodu braku wiernych zostały przerobione na budynki użyteczności publicznej. Jeżeli chodzi o style architektoniczne to brakuje opracowania na ten temat. Ze względu na wiek początkowy, wiek XIII reprezentuje 1 obiekt, XIV - 7 obiektów, XV - 16; XVI - 14; wiek XVII - 31; XVIII - 79, XIX - 97 i XX - 56 (Tab. 5).

Tab. 5. Sakralne pamiątki według wieku budowy na podstawie Rejestru Zabytków Nieruchomych

Wiek	Powiaty								
	bieszczadzki	gorlicki	jasielski	Krosno	krośnieński	leski	nowosądecki	Nowy Sącz	sanocki
Nieznany	0	0	0	0	0	0	0	0	2
XI	0	0	0	0	0	0	0	0	0
XII	0	0	0	0	0	0	0	0	0
XIII	0	0	0	0	0	0	1	0	0
XIV	0	2	0	0	0	0	3	2	0
XV	0	4	2	3	1	1	3	1	1
XVI	0	3	3	0	0	2	5	0	1
XVII	1	7	1	0	3	1	13	3	2
XVIII	6	18	12	1	15	7	12	0	8
XIX	10	19	3	0	13	6	14	0	32

XX	11	11	4	1	12		8	2	7
suma	28	64	25	5	44	17	59	8	53

Zródło: Opracowano na podstawie RZN, 2017 r.

Wśród zabytków sakralnych na szczególną uwagę zasługują drewniane cerkwie łemkowskie i bojkowskie z terenów przygranicznych. Wiele z nich jest częścią Szlaku Architektury Drewnianej. Cerkwie w miejscowościach Smolnik, Turzańsk, Kwiatów, Owczary, Brunary i Powroźnik wpisano na Listę Światowego Dziedzictwa UNSECO.

Smolnik (pow. bieszczadzki, gm. Lutowiska) – drewniana cerkiew bojkowska pw. św. Michała Archanioła z 1791 r. (obecnie kościół rzymskokatolicki). Jedyna drewniana cerkiew bojkowska zachowana w Bieszczadach. Wewnątrz nie zachowało się oryginalne wyposażenie, [<http://www.nowiny24.pl/archiwum/art/6143017,cerkiew-bojkowska-w-smolniku,id,t.html>].

Turzańsk (pow. sanocki, gm. Komańcza) – drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Michała Archanioła z lat 1801-1803. Wewnątrz zachował się ikonostas z I połowy XIX w. Po 1947 r. cerkiew była użytkowana przez parafię rzymskokatolicką w Komańczy. Od 1963 r. jest to cerkiew prawosławna [Luboński 2012: 124].

Rzepedź (pow. sanocki, gm. Komańcza) – drewniana cerkiew z 1824 r., użytkowana obecnie przez katolików obrządku łańciskiego i unickiego oraz przez prawosławnych pw. św. Mikołaja Bpa. Jedna z nielicznych zachowanych cerkwi w stylu wschodniołemkowskim. Wewnątrz cerkwi zachowała się część oryginalnego wyposażenia [Rudak 2008: 7].

Trzciana (pow. krośnieński, gm. Dukla) – murowana cerkiew grekokatolicka pw. Narodzenia Bogurodzicy z XVIII w. Obecnie kościół filialny parafii pw. Chrystusa Króla obsługiwany przez Bernardynów z Dukli. W dzwonnicy XVI-wieczne dzwony. Cerkiew posiada pełne wyposażenie: ikonostas i polichromia z połowy XIX w. [Michalak 1997: 86].

Balucianka (pow. krośnieński, gm. Rymanów) – drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Zaśnięcia Bogurodzicy. Do 2002 r. była używana jako kościół filialny dla parafii w Króliku Polskim, a od 2002 r. jest nieużytkowana. Jedna z najstarszych na Łemkowszczyźnie, z XVII w. We wnętrzu kompletny ikonostas. Obok cerkwi dzwonnica parawanowa (niestety bez dzwonów) i cmentarz [Grzesik, Traczyk, Wadas 2012: 112].

Pielgrzymka (pow. jasielski, gm. Osiek Jasielski) – cerkiew drewniana pw. Michała Archanioła, typ zachodniołemkowski. Po 1947 r. budynek popadał w ruinę, w 1960 r. powołano parafię prawosławną i obecnie obiekt pełni funkcję cerkwi. Wewnątrz czterorzędowy, rzeźbiony, pozłacany ikonostas [<http://www.cerkiew-pielgrzymka.pl>].

Kotań (pow. jasielski, gm. Krempna) – cerkiew grekokatolicka, typ zachodniołemkowski, pw. św. św. Kosmy i Damiana z XVIII w., obecnie kościół rzymskokatolicki. W 1963 r. niszczącą cerkiew rozebrano i po uzupełnieniu zniszczonych elementów konstrukcyjnych na powrót złożono [Zieliński 2007: 11].

Kwiatów (pow. gorlicki, gm. Uście Gorlickie) – drewniana cerkiew grekokatolicka w typie zachodniołemkowskim z 1700 r. pw. Św. Paraskewy. Wewnątrz polichromia z XVIII w. i ikonostas z 1904 r. Obecnie kościół rzymskokatolicki [Darmochwał 1999: 242].

Owczary (pow. gorlicki, gm. Sękowa) – drewniana cerkiew grekokatolicka w stylu zachodniołemkowskim pw. Opieki Bogurodzicy (Pokrow) z 1653 r., jeden z najstarszych obiektów tego typu w Beskidzie Niskim. Wewnątrz barokowy ikonostas z XVIII w. [Subik 2000: 124].

Brunary Wyżne (pow. gorlicki, gm. Uście Gorlickie) – drewniana cerkiew grekokatolicka pw. Michała Archanioła z 1797 r. Wewnątrz barokowy ikonostas z XVIII w. oraz polichromia ścienna z XVIII i XIX w. Używana jako kościół rzymskokatolicki [Subik 2000: 73].

Powroźnik (pow. nowosądecki, gm. Muszyna) – drewniana cerkiew grekokatolicka pw. św. Jakuba Młodszego z 1600 r., najstarsza cerkiew w polskich Karpatach, obecnie kościół rzymskokatolicki. Bogate wyposażenie świątyni z I połowy XVIII w. [<http://www.drewniana.malopolska.pl/?page=obiekty&id=154>].

4.1. PRZEGLĄD OBIEKTÓW KULTUROWYCH, SAKRALNYCH, HISTORYCZNYCH I ZABYTKOWYCH OBIEKTÓW TECHNICZNYCH

Celem opracowania jest dokonanie przeglądu zasobów kulturowych, sakralnych, historycznych i zabytków techniki z obszaru powiatów przygranicznych województwa podkarpackiego, graniczących z Republiką Słowacką takich jak bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński, jasielski oraz dwóch powiatów z terenu województwa małopolskiego – gorlickiego i nowosądeckiego. Poszczególne obiekty powiązane z miejscami ich lokalizacji, które uporządkowano alfabetycznie w obrębie danego powiatu. Zestawienie nie obejmuje miast – stolic powiatów, dotyczy wyłącznie obszarów wiejskich.

Powiat bieszczadzki

Na terenie powiatu bieszczadzkiego nie zachowało się zbyt wiele obiektów zabytkowych. Zasadniczy wpływ na taki stan miała historia regionu, który w latach 1939-1951 został pozbawiony rdzennej ludności. Teren powiatu bieszczadzkiego do II wojny światowej zamieszkiwany był głównie przez dwie ukraińskie (rusińskie) grupy etnograficzne - Bojków i Dolinian. Wówczas Polacy stanowili mniejszość wśród mieszkańców. Ponadto, na tym terenie żyli również Żydzi, przede wszystkim w Ustrzykach Dolnych i Lutowiskach, a także Niemcy, potomkowie osadników z końca XVIII w. Dzisiaj, wiele wsi pozostaje jedynie nazwami na mapach [Bajda 2012:76-78].

Pomimo zaistniałych przemian oblicze kulturowe tego obszaru jest zróżnicowane, nie zatraciło kresowego charakteru czego dowodem jest bogactwo dziedzictwa kulturowego przejawiające się w architekturze, folklorze i obyczajach. Trudno wskazać inny region o tylu pięknych drewnianych kościołach i cerkwiach, kirkutach, historycznych zabudowach miast i wsi [Kłós 2002:13].

Większość zachowanych obiektów zabytkowych ma charakter sakralny i jednocześnie stanowi dziedzictwo historyczne. Zestawienia obiektów dokonano według poszczególnych miejscowości należących administracyjnie do obszaru powiatu bieszczadzkiego, opracowano na podstawie: Kłós [2002, 2003], Kryciński [2005], PROT [2015], www.twojebieszczady.net, www.bieszczadzki.pl.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

W 1939 r. na terenie Bieszczadów, w ówczesnych granicach Polski istniało 180 cerkwi i kaplic. Do 2004 r. zachowało się 54 cerkwie, 6 w ruinie, a 4 przeniesiono w inne miejsca. Większość funkcjonuje jako kościoły rzymskokatolickie.

Bandrów Narodowy - drewniana cerkiew z 1882 r., przeniesiona z Jasienia, obecnie kościół rzym.kat.

Brzegi Dolne - drewniana cerkiew p.w. św. Michała Archaniola z 1844 r. po 1951 r. pełniła rolę magazynu, od 1973 r. kościół rzym.kat.; cmentarz grek.kat.

Bystre - drewniana cerkiew p.w. św. Michała Archaniola, z 1902 r., po 1951 r. opuszczona i zdewastowana

Chmiel - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Mikołaja z 1906 r.

Czarna - drewniana cerkiew p.w. św. Dymitra, z 1834 r., wewnątrz ikonostas. Od 1951 r. kościół rzym.kat. p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego

Hoszów - cerkiew grek.kat., z połowy lat 30-XX w.

Jasień - kościół p.w. Wniebowzięcia NMP, murowany, z 2 ćw. XVIII w.

Krościenko - cerkiew p.w. Narodzenia NMP z 1794 r., od 1971 r. kościół rzym.kat., obok dzwonnica drewniana z XIX w. oraz pozostałości cmentarza ewangelickiego z końca XIX w.

Liskowate - drewniana cerkiew grek.kat., p.w. Narodzenia NMP z 1832 r., od 1974 r. kościół rzym.kat.

Lutowiska - neogotycki kościół p.w. św. Stanisława Bpa z 1911-23 r.; cmentarz żydowski z II pół. XVIII w., ponad 1000 nagrobków, najstarszy z roku 1796, a najmłodszy z 1940 r.

Michniowiec - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia NMP, z 1863 r. z dzwonnica cerkiewną z 1904 r.; dwanaście krzyży przydrożnych z piaskowca, najwyższe sięgają wysokości 4,5 m

Polana - cerkiew z 1790 r. obecnie kościół rzym.kat.

Rabe - drewniana cerkiew z 1858 r.

Równia - drewniana cerkiew z I pół. XVII w.

Smolnik - drewniana cerkiew p.w. Św. Michała Archaniola z 1791 r. obecnie kościół rzym.kat. p.w. Wniebowzięcia NMP, wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO

Ustianowa Górna - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy z 1792 r., od 1971 r. kościół rzym.kat.

Żłobek - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1830 r., obecnie kościół rzym.kat.

Beniowa i Sianki - cmentarze przycerkiewne (nieistniejące bojkowskie wsie, spalone po 1946 r., po wysiedleniu Bojków do byłego ZSRR)

Sianki – XIX wieczna płyta nagrobna Klary z hrabiów Kalinowskich Stroińskiej, zwany „grobem hrabiny”

Chmiel - płyta nagrobna Fieronii z Dubrawskich Orlickiej, zmarłej w 1640 r.

Tarnica (1346 m n.p.m.) najwyższy szczyt Bieszczadów, na szczycie krzyż upamiętniający bieszczadzkie pobyty ks. Karola Wojtyły, papieża Jana Pawła II. Nazwa góry wywodzi się od rumuńskiego słowa „tarnita”, oznaczającego siodłowate miejsce w górach

Ruiny dworów i folwarków

Dwernik - dwór i folwark (z 1852 r. do II wojny światowej), zachowane fundamenty i starodrzew

Dydiowa - dwór wysadzony przez Sowieców w 1960 r., zachowana podmurówka i schody

Krywe nad Sanem - dwór i folwark (z 1852 r. do II wojny światowej), częściowo zachowane resztki murów

Tworylne - dwór i folwark (z 1852 r. do II wojny światowej), częściowo zachowane resztki murów i aleja

Dawne budownictwo świeckie

Chyż to jednobudynkowe zagrody chłopskie, będące typową zabudową wsi tej części Karpat do połowy lat czterdziestych XX wieku. Pomimo zniszczeń w latach powojennych, klasyczne wiejskie budownictwo na obszarze powiatu można jeszcze zobaczyć m.in. w Bandrowie (obecna zabudowa wsi pokrywa się z przedwojenną), Łobozewie, Czarnej, Lipiu, Michniowcu, Bystrem, Ustianowej Górnej, Krościenku i Liskowatem.

Wsie typu łańcuchówki, lokowane przeważnie wzdłuż potoków, bardzo rozciągnięte, nieraz przez kilka kilometrów. W celu dostosowania do warunków klimatycznych budowano domy o bardzo stromych dachach, stawiane „tyłem do wiatrów” z dobudowaną tylną ścianą tzw. zachatą, chroniącą dom przez zimmem. Powstały jako efekt kolonizacji na prawie wołoskim w XIV-XVII w.

Zabytkowe obiekty techniczne

Ropa naftowa pojawia się opisywanym obszarze w związku ze specyficzną budową Karpat na różnych głębokościach. Stała się towarem poszukiwanym w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XIX w. Zaczęto zbierać ropę z wycieków i budować szyby. Większość z nich powstawała na gruntach dworskich. Dość szybko powstała sieć małych rafinerii (destylarni nafty).

Zabytki związane z wydobycie ropy naftowej:

Ropienka - kiwony, kieraty, zbiorniki do magazynowania ropy naftowej, kancelaria i warsztat, willa Scotów, krzyż z Anglii upamiętniający pierwszy odwiert ropy

Łodyna - kiwony, kieraty i zbiorniki do magazynowania ropy naftowej, gazoliniarnia

Brzegi Dolne - czynne złożo ropy naftowej, kiwony i kieraty

Ustrzyki Dolne – zbiorniki na ropę naftową

Czarna - kiwony i kieraty oraz zbiorniki do magazynowania ropy naftowej

Dwernik - czynne złożo ropy naftowej, kiwony i kieraty

Zatwarnica - kiwony i kieraty

Bandrów - pozostałości po szybie naftowym

Ślady kolejek wąskotorowych

Pod koniec XIX w. gdy w Galicji zaczęła narastać koniunktura na rynku drzewnym w Bieszczadach ruszyły pierwsze kolejki wąskotorowe. Produkcja z bieszczadzskich lasów trafiała nawet na Syberię. W 1907 r. istniała już gęsta sieć kolei leśnych związana z różnymi zakładami przetwarzającymi drzewo. Okres dobrej koniunktury w przemyśle drzewnym zakończył się w latach dwudziestych XX wieku. Brak popytu i niskie ceny zbytu nie pozwalały na dalsze utrzymanie kosztownych kolejek. Zaczęła się stopniowa rozbiórka linii. Pozostałości dawnych linii kolejowych w: Dźwiniaczu Górnym, Dydiowej i Łokciu.

Posiadane zasoby samego powiatu bieszczadzkiego umożliwiają rozwój kilku form turystyki kulturowej. Spośród nich największe perspektywy stoją przed turystyką dziedzictwa kulturowego oraz turystyką przyrodniczo-kulturową, która może rozwijać się w oparciu o Bieszczadzki Park Narodowy z muzeum przyrodniczym w Ustrzykach Dolnych, a także parki krajobrazowe i rezerwaty. Dzięki licznym zabytkowym drewnianym cerkwiom obszar ten jest atrakcyjny turystycznie, coraz częściej pojawiają się na omawianym terenie szlaki turystyczno-kulturowe, a także ekomuzea ukazujące walory kulturowe i zabytki architektury cerkiewnej. Wciąż w nienależyty sposób wykorzystuje zabytkowe obiekty techniczne.

Powiat leski

Podobnie jak w przypadku powiatu bieszczadzkiego i sanockiego w analizowanym obszarze brakuje bardzo silnych atrakcji kulturowych. Zasoby samego powiatu leskiego umożliwiają przede wszystkim rozwój turystyki przyrodniczo-kulturowej. Oprócz niej dobre warunki do rozwoju posiada także turystyka dziedzictwa kulturowego.

Teren powiatu leskiego został objęty w latach 40-tych ubiegłego wieku masowymi wysiedleniami ludności ruskiej/ukraińskiej - Łemków i Bojków. Do tej pory wiele wsi pozostaje niezamieszkanymi, a przypominają o ich istnieniu jedynie nazwy na mapach i coraz słabiej widoczne w terenie ślady po zabudowie. W ostatnich latach coraz częściej pojawiają się w Bieszczadach potomkowie wysiedlonych, chcący poznać swoje rodzinne strony. Zwłaszcza w Lesku każdego roku pojawiają się ortodoksyjni Żydzi, którzy odwiedzają grób cadyka Menachema Mendla na leskim kirkucie. Warto zwrócić uwagę i na ten segment turystyki etniczno-religijnej w powiecie leskim [Bajda 2013].

Zestawienie obiektów opracowano na podstawie: Kryciński [2005], Sowa [2011], PROT [2015], zabytki-podkarpace.pl.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Baligród – cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia NMP, murowana z 1827 r.; kościół p.w. Niepokalanego Poczęcia NMP, murowany z 1877-79 r.

Bereźnica Wyzna – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Mikołaja Cudotwórcy z 1830 lub 1839 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Narodzenia Najświętszej Marii Panny. Obok drewniana, dwukondygnacyjna dzwonnica z 1830 r., dzwon z 1868 r. Przy cerkwi użytkowany do dziś cmentarz

Górzanka – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy z 1838 r., od 1970 r. kościół rzym.kat. Na ścianach i stropach polichromie iluzjonistyczno-figuralne z 1912 r. Obok dzwonnica murowana, parawanowa z 2 poł. XIX w.

Myczkowce - cerkiew murowana p.w. św. Jerzego z 1910-1912. Od 1957 roku kościół rzym.kat. p.w. MB Częstochowskiej

Leszno (Poździacz) – drewniana cerkiew p.w. św. Bazylego Wielkiego z 1737 r., od 1957 r. kościół rzym.kat.

Łopienka – cerkiew, z ok. I połowy XVIII w.

Orelec – drewniana cerkiew z ok. 1740, obecnie kościół rzym.kat.

Polańczyk – cerkiew p.w. św. Męczennicy Paraskewii z 1909 r. Od 1948 r. kościół rzym.kat. Wewnątrz główny ołtarz z cudowną ikoną MB Łopieńskiej z Łopienki

Roztoki Dolne – cerkiew p.w. św. Michała Archanioła. Od lat 60-XX w. kościół rzym.kat. Z dawnego wyposażenia zachowała się ikona MB z Dzieciątkiem (w typie MB Rzymskiej) z XVII w.; dwie ikony z ikonostasu (XIX w.): MB z Dzieciątkiem i Chrystus Nauczający

Stefkowa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy, z 1836-40, od 1953 kościół rzym.kat., obok dzwonnica drewniana z 1906 r.

Średnia Wieś – drewniany kościół p.w. Wniebowzięcia NMP, z 2 poł. XVI w. Wewnątrz późnobarokowe ołtarze z poł. XVIII w.

Uherce Mineralne – kościół p.w. św. Stanisława bpa, murowany, z 1754-57, barokowy, polichromie z końca XVIII w. lub początku XIX w., otoczony murem obok dzwonnica z 2 poł. XVIII w.

Zwierzyń – cerkiew grek.kat. p.w. Zmartwychwstania Chrystusa, murowana z 2 poł. XVIII w., obecnie kościół rzym.kat.

Żrenica Wyżna – cerkiew p.w. św. Bazylego. Obecnie nieużytkowana i popada w ruinę. Na wewnętrznych ścianach prezbiterium i nawy zachowała się polichromia figuralna, zapewne z 1936 r.

Cerkwiska: Bukowsko, Radziejowa, Rajskie, Stężnica, Terka, Tyskowa, Wołkowyja

Cmentarze: wojskowy z 1947 r. oraz żydowski z początku XIX wieku w Baligrodzie; greckokatolicki/rzymskokatolicki przy ruinach cerkwi w Berezce; greckokatolicki w Bereźnicy Wyżnej przy cerkwi p.w. św. Mikołaja Cudotwórcy; oraz w Berezce, Bystrem, Mchawie, Rajskim, Stężnicy, Zachoczewie.

Olszanica – pałac z 1905 r. w stylu secesyjnym z resztkami ziemnych fortyfikacji bastionowych i fos po dawnym dworze obronnym z XVI-XVII w. otoczony parkiem z przełomu XVII/XVIII w.

Obiekty historyczne

Jabłonki – pozostałości schronów bojowych. Linii Mołotowa, pomnik gen. Karola Świerczewskiego (ostatni w Polsce).

Obiekty techniczne i przemysłowe

Bóbrka – bunkier

Myczkowce – zaporę wodną

Solina – zaporę i elektrownia wodna.

Majdan – stacja Bieszczadzkiej Kolejki Leśnej

Dzięki dwóm zaporom wodnym: w Solinie i Myczkowcach oraz Bieszczadzkiej Kolejce Leśnej – wąskotorówce i reliktom związanym z wcześniejszymi etapami rozwoju bieszczadzkiej kolejki leśnej, powiat leski stanowi ważny mikroregion dla turystów zainteresowanych turystyką obiektów technicznych i przemysłowych. Warto podkreślić, że istnieje możliwość zwiedzania elektrowni wodnej i wnętrza zapory solińskiej.

Powiat sanocki

Powiat sanocki posiada znaczące walory krajobrazowe i przyrodnicze, brakuje jednak na tym terenie bardzo silnych atrakcji kulturowych. Zachowały się tutaj liczne obiekty drewnianej architektury cerkiewnej. Wyposażenie świątyń zachowało się w różnym stopniu. Po polskiej stronie, ikonostas zachował się tylko w trzynastu świątyniach, część jest zdekompletowana. Ponadto wyposażenie cerkwi takie jak tysiące ikon, sprzęt liturgiczny, starodruki niestety zostały rozkradzione a tylko niewielką część tych dóbr można spotkać w polskich muzeach [Kryński 2006:9]. Wiele cerkwi w okolicach Komańczy (w dorzeczu Osławy) jest użytkowanych przez ludność prawosławną i greckokatolicką. Ponadto istnieją również świątynie obu obrządków Kościoła Wschodniego zbudowane w ostatnich latach, co jest niespotykane w innej części Bieszczadów. Ten fakt stwarza perspektywę dalszego rozwoju turystyki religijnej, a także turystyki sentymentalnej. Problemem pozostaje dostępność cerkwi dla zwiedzających.

O dawnych mieszkańcach powiatu sanockiego, wysiedlonych w latach 40-tych XX w., przypominają liczne cerkwiska (miejsce po zniszczonej cerkwi), zdziczałe sady, zapomniane cmentarze czy relikty po zniszczonych zagrodach, jak podmurówki domów czy dawne piwnice.

Na tym obszarze znajdują się także schrony bojowe należące do odcinka radzieckiej Linii Mołotowa (1940–1941) – Przemyskiego Rejonu Umocnionego (PRU). Główną linię schronów PRU oparto bezpośrednio o San. W powiecie sanockim zachowała się również pewna ilość schronów zbudowanych przez Niemców [Bajda 2012:75].

Linia Mołotowa to najdłuższy system umocnień w Polsce, o długości ok 1300 km, ciągnący się od Bieszczadów po Pomorze. Po wojnie większość obiektów przestała istnieć – część bunkrów wysadzili Niemcy w 1941 r. a pozostałe zniszczyły wojska radzieckie w 1944 r. Po II wojnie światowej wojska polskie dokończyły zniszczeń obawiając się, że schrony mogą być wykorzystane przez UPA. Na odcinku bieszczadzkim Rosjanie zbudowali 71 schronów, m.in. 2 w Bóbrce, 2 w Myczkowcach, 7 w Lesku, 5 w Woli Postołowej, 15 w Załużu, 13 w Olchowcach, 3 w Dobrej, 2 w Uluczu [Sowa 2011:8].

Natomiast o wydarzeniach z okresu I wojny światowej przypominają w terenie linie dawnych okopów, a także cmentarze wojenne. Na terenie dzisiejszego powiatu sanockiego najcięższe walki toczyły się w rejonie pasma Wysokiego Działu (Chryszczatej i Wołosania) [Bajda 2012:75].

Zestawienie obiektów opracowano na podstawie: zabytki.podkarpacie.pl, PROT [2015], Bańkosz [2015].

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Besko – zespół kościoła p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego: drewniany późnobarokowy kościółek wraz z kompleksem plebańskim z 1755 r., otoczony murem z kamienia z 1 poł. XIX w., dzwonnica murowana z 1841 r., plebania murowana z 1755 r., spichlerz murowany z 1 poł. XIX w.

Bukowsko - neogotycki kościół z lat 1881-86

Czerzeż – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Przemienienia Pańskiego z 1742 r. Częściowo zachowały się polichromie. Obok dzwonnica z 1887 r.

Dobra Szlachecka – zespół cerkiewny: drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Mikołaja z 1879 r., klasycycki ikonostas z 1899-1900 i polichromia z ok. 1905 r. Obecnie kościół rzym.kat., obok wieża-dzwonnica bramna, drewniana z XVII w.

Hłomcza - drewniana cerkiew p.w. Soboru Przenajświętszej Bogurodzicy i Proroka Eliasza z 1859 r. Po 1946 kościół rzym.kat., obecnie cerkiew prawosławna

Hołuczaków – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewii z 1858, od 1946 r. kościół rzym.kat.

Jaćmierz – drewniany kościół p.w. Wniebowzięcia NMP, po pożarze w 1760 r. odnowiony i przebudowany. W XIX w. do nawy dostawiono dwie kaplice, które utworzyły transept

Jurowce - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Jerzego z 1873 r., od 1946 r. kościół rzym.kat. p.w. św.św. Piotra i Pawła. Obok dzwonnica murowana z 1905 r.; zespół dworsko-parkowy z 1 poł. XIX w., obecnie ośrodek zdrowia

Komańcza - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Przenajświętszej Bogurodzicy, dziś prawosławna, będąca kopią oryginalnej budowli łemkowskiej, która spłonęła w 2006 r.; cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Bogurodzicy z 1988 r., wewnątrz ikonostas prawdopodobnie z końca XIX w.

Kostarowce - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Szymona Słupnika z 1872 r. Obok zabytkowy 700-letni dąb. Obecnie kościół rzym.kat.

Łodzina - drewniana, grek.kat. cerkiew p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1773 r., obecnie kościół rzym.kat. Rustykalny ikonostas z 1875 r.

Międzybrodzie - cerkiew p.w. Świętej Trójcy z lat 1899 – 1900

Morochów - prawosławna drewniana cerkiew p.w. Męki Pańskiej z 1837 r., do 1947 r. używana jako cerkiew grek.kat. Wewnątrz ikonostas z I połowy XIX w.

Nowotaniec - późnobarokowy kościół p.w. św. Mikołaja z 1745 r. otoczony murem kamiennym; ruiny dawnej, murowanej z kamienia cerkwi p.w. św. św. Piotra i Pawła z 1848 r.

Poraż - murowany barokowy kościół z 1784 r., późnobarokowe wnętrze z rzeźbą Chrystusa Zmartwychwstałego z przełomu XV i XVI w.

Radoszyce – cerkiew grek.kat. (styl łemkowski) p.w. św. Męczennika Dymitra, z 1863 r. polichromia i ikonostas z II połowy XIX w. Przed świątynią dzwonnica parawanowa z początku XX w. Obecnie kościół rzym.kat.

Rakowa – cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia NMP z 1850 r. (obecnie kościół). Wewnątrz kompletny ikonostas z 1849, obok cerkwi wieża z dwoma dzwonami z 1680 oraz 1715 r.

Rzepedź - cerkiew grek.kat. z 1824 r. p.w. św. Mikołaja Cudotwórcy

Sanoczek – cerkiew grek.kat. z 1863 r., obecnie kościół rzym.kat.

Siemuszowa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Przemienienia Pańskiego z 1841 r., obecnie kościół rzym.kat., posiada ikonostas z II połowy XIX w.

Smolnik - cerkiew grek.kat. p.w. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja z 1806 r. w stylu określonym jako józefiński

Strachocina – kościół p.w. św. Katarzyny Aleksandryjskiej z 1903 r. neogotycki, sanktuarium św. Andrzeja Boboli

Szczawne – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy, z 1888-89 r., obecnie prawosławna, z polichromią figuralną z 1925 r., obok drewniana dzwonnica z 1889 r.

Trepcza – cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia NMP, murowana z pocz. XIX w. W 2 poł. XIX w. dobudowano babiniec i wieżę, wewnątrz ikonostas z 1 poł. XIX w.

Turzańsk – zespół cerkiewny: cerkiew grek.kat. p.w. Michała Archanioła z 1801-1803, w 2013 r. wpisana na Światową Listę Dziedzictwa UNESCO, dzwonnica z 1817 r.

Tyrawa Solna - drewniana cerkiew p.w. św. Jana Chrzciciela z 1837 r., z barokowo-klasycystycznym wnętrzem, polichromia ornamentalna z 1927 r. Od 1946 r. kościół rzym.kat.

Tyrawa Wołoska - późnobarokowy kościół rzym.kat. p.w. św. Mikołaja z 2 poł. XVIII w. Zabytkowa dzwonnica z pocz. XIX w., murowana z dzwonem z 1844 r., kaplica grobowa Krajewskich, murowana z 1831 r., klasycystyczna

Wisłok Wielki - cerkiew p.w. św. Onufrego z 1850-54, od 1946 r. kościół rzym.kat. We wnętrzu częściowo przetrwały oryginalne polichromie oraz XIX-wieczny ikonostas

Wola Michowa - kirkut, zaniedbany, około 30 – 50 macew, najstarsza datowana na 1780 r.

Wujskie – murowany kościół p.w. św. św. Kosmy i Damiana z ok. 1804 r., od 1838 r. cerkiew grek.kat., obok dzwonnica z pocz. XIX w. klasycystyczna

Zagórz - kościół p.w. Wniebowzięcia NMP, murowany, z 2 poł. XVIII w. Wewnątrz późnobarokowy ołtarz główny z końca XVIII w., a w nim późnogotycki obraz Zwiastowania NMP (ok. 1530); prawosławna cerkiew (dawna grek.kat.) p.w. św. Michała, z 1836 r., wewnątrz ikonostas. W dzielnicy Wielopole cerkiew grek.kat. p.w. Michała Archistratega z 1939 r.

Zarszyn - kościół rzym.kat. p.w. św. Marcina i MB Szkaplerznej z 1872 r.

Obiekty historyczne

Bukowsko - pozostałości dawnego cmentarza żydowskiego z 1870 r.

Bykowce - schrony Linii Mołotowa. Na przycerkiewnym cmentarzu grobowiec rodu Tarnawieckich oraz mogiły żołnierzy polskich poległych we wrześniu 1939 r.

Dobra - dwa schrony połowe Linii Mołotowa z lat 1940- 41

Komańcza - dwa obiekty o architekturze zdrojowej, w jednym znajduje się schronisko, w drugim (drewniany, w tzw. szwajcarskim stylu) klasztor sióstr Nazaretanek p.w. św. Teresy od Dzieciątka Jezus, z 1931 r. Obecnie mieści się tu izba pamięci prymasa Stefana Wyszyńskiego

Mrzygłód (kiedyś Tyrawa Królewska) - średniowieczny układ czworobocznego Rynku, brukowanego kamieniem rzeźnym. Wokół drewniane domy zrębowe, z XIX i początku XX w. oraz kościół murowany z XVII w.

Mymon – resztki wałów i fos grodziska, istniejące od VIII do X stulecia; zamek z XIV w., pozostałości wału kamienno-ziemnego

Nowotaniec - ślady po zamku Balów, z końca XV w.

Poraz - międzywojenny dwór Gubrynowiczów, zwany „Ostatnim Zamkiem Rzeczypospolitej”

Stary Łupków - tunel kolejowy długości 416 m, z 1874 r.

Tyrawa Solna – na Diablej Górze ślady grodziska w postaci wału ziemnego na rzucie elipsy, X-XI w.

Tyrawa Wołoska - klasycystyczna kaplica rodowa Krajewskich z 1831 r.

Zagórz - na wzgórzu Marymont ruiny kościoła i klasztoru Karmelitów Bosych z 1700 r.. We wnętrzu kościoła resztki fresków z połowy XVIII w.

Załuż - 9 schronów Linii Mołotowa, z lat 1939 – 41; zespół pałacowy z końca XIX w., otoczony parkiem krajobrazowym. Ruiny zamku „Sobień”, pierwotnie XIII-wieczny, drewniany gród, zastąpił w XIV w. murowany zamek, opuszczony popadł w ruinę

Zboiska – zespół dworsko-parkowy: dwór murowany z 1 poł. XIX w., obecnie klasztor ss. Służebniczek NMP ze Starej Wsi, budynek gospodarczy, murowany, obecnie mieszkanie kapelana i studnia z XIX w. o cembrowinie z bierwion dębowych. Pozostałości fortyfikacji ziemnych z XVI-XVII w. i park dworski ze starymi lipami i dębami.

Inne atrakcje

Odrzechowa - siedziba Zakładu Doświadczalnego Instytutu Zootechniki – Państwowego Instytutu Badawczego, hodowla koni huculskich oraz Polskiego Związku Hodowców Bydła Simentalskiego

Sieniawa - zapora z 1971-78, długości 174 m i wysokości 38 m. Głębokość jeziora max 30 m, objętość max 16 mln m³ wody

Powiat krośnieński

Niewątpliwie na atrakcyjność powiatu krośnieńskiego może wpływać jego umiejscowienie, jest to również kolebka urokliwych, romantycznych miejsc, nierzadko związanych z ważnymi osobistościami i odkryciami, jak: Bóbrka - pierwsza kopalnia ropy naftowej, miejsce działalności Ignacego Łukasiewicza czy Żarnowiec - dworek Marii Konopnickiej [Budziński 1997: bps]. Turyści podróżujący po powiecie krośnieńskim mogą również poczuć wielokulturowość tego regionu. Przez wieki mieszały się tu wpływy mieszkających Czechów, Niemców, Szkotów, Węgrów i Żydów. Pozostały również ślady po kulturze łemkowskiej [Tubielewicz 2007: 4] Teren dobrze zagospodarowany turystycznie, z rozwiniętą siecią szlaków turystycznych i bazą noclegową może spełniać wymagania, nawet wymagających turystów. Zestawienie obiektów opracowano na podstawie: Pomproicz [2002], Ziobro [1986], Michalak [1996], Śnieżyńska-Stołowa, Stółow [1977], <http://sad.podkarpackie.travel>, <http://bobrka.pl/>, <https://pl.wikipedia.org>, <https://danepubliczne.gov.pl/>, <http://www.zyndranowa.org/>, <http://www.jasliska.pl/>, <http://www.muzeumzarnowiec.pl/>.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Bałucianka - cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia Przeświętej Bogarodzicy z XVII w., obecnie kościół rzymskokatolicki p.w. Wniebowzięcia NMP

Chyrowa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Bogurodzicy z 2 poł. XVIII w. z cudownym obrazem Matki Boskiej z Dzieciątkiem

Daliowa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy z 1928 r.

Iwonicz – drewniany kościół p.w. Wszystkich Świętych z 1464 r.

Klimkówka - kościół p.w. św. Michała Archanioła z 1854 r. z obrazem MB z Dzieciątkiem z 1 poł. XVI w. malowanym temperą na desce

Kombornia - kościół p.w. MB Pocieszenia z 1932 r., z cudownym obrazem Koronacji MB

Krasna - cerkiew p.w. św. Michała Archanioła z 1914 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Niepokalanego Serca NMP, cmentarz cerkiewny

Olchowiec – cerkiew grek.kat. p.w. Przeniesienia Relikwii św. Mikołaja z 1934 r.

Rzepnik – cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy z 1912 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. św. Teresy

Trzciana - pustelnia św. Jana z Dukli: kaplica p.w. św. Jana z Dukli z lat 1906-1908, dom pustelnika z 1928 r., stara pustelnia z XIX w.; cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia Bogurodzicy z XVII w.

Tylawa - cerkiew grek.kat. p.w. NMP, obecnie kościół rzym.kat.

Węglówka - cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia NMP z 1898 r., obecnie kościół rzym.kat.

Wietrzno – drewniany kościół p.w. św. Michała Archanioła z 1752 r. z obrazem Matki Bożej z ok. 1480 r.

Wola Niżna – cerkiew grek.kat. p.w. św. Mikołaja z 1812 r., obecnie kościół rzym.kat.

Wróblík Królewski - cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy z 1888 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Wniebowzięcia NMP

Wróblík Szlachecki - cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy z 1869 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Wniebowzięcia NMP

Zawadka Rymanowska – cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1855 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Narodzenia NMP

Kościóły: Krościenko Wyżne, Królik Polski, Lubatowa, Łączki Jagielloński, Miejsce Piastowe, Odrzykoń, Rogi, Równe, Targowiska i Wrocanka

Ruiny dworów i folwarków

Bratkówka - zespół dworski Starowiejskich z 2 poł. XIX w.

Bzianka - zespół dworsko-parkowy z XIX w.

Cergowa – dwór z 2 poł. XVIII w., park z 1 poł. XIX w., studnia z XVIII w., spichrz z 2 poł. XIX w.

Klimkówka - park dworski z XIX w.

Kobyłany – pozostałości zespołu dworskiego z końca XIX w.

Kombornia - dwór z oficyną i kaplicą z 1 poł. XVII, park z przełomu XVIII i XIX w. z pozostałościami umocnień ziemnych z XVII w., folwark, spichrz z XVI w., oficyna folwarczna z przełomu XVIII i k. XIX, stajnia z końca XIX w.

Korczynia i Odrzykoń – ruiny i otoczenie zamku „Kamieniec”, odbudowany w XVI w. i przez kolejne stulecia rozbudowywany. W jego budowie odnaleźć można dwa style architektoniczne: gotycki i renesansowy. W XVII w. zamek trafił w posiadanie dwóch rodów: Skotnickich - w części odrzykońskiej i Firlejów - w części korczyńskiej. Zamek upadł pod koniec XVIII w.

Krościenko Wyżne - dwór z XVII w., oficyna z pocz. XIX w., park z aleją dojazdową z XIX w.

Olchowiec-Kolonia - zagroda nr 23 z przeł. XIX i XX w.

Łęki Strzyżowskie - dwór z 2 połowy XIX w., park z 1 poł. XIX w.

Przybówka - murowany, parterowy dwór z 1928 r.

Zydranowa - z liczących 180 zagród, pozostały tylko nieliczne. W 1968 r. utworzono na tym terenie Izbę Pamiątek Kultury Łemkowskiej, później Muzeum Kultury Łemkowskiej. Wśród ekspozycji m.in.: chyża z 1860 r., koniusznia, świetlica wiejska, kuźnia, kaplica, wiatrak, karczma, chlewik i pawilon wystawowy

Żeglce - zespół dworski z poł. XIX w.

Dawne budownictwo świeckie

Jaśliska – piwnice z XVI w. Największe znajdują się pod ratuszem, mają 30 m długości i ponad 3 m wysokości.

Żarnowiec - dworek i park z XVIII w. W 1957 r. utworzono Muzeum Marii Konopnickiej

Zabytkowe obiekty techniczne

Bóbrka – działająca od 1854 r. do dnia dzisiejszego, pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej. Obecnie Muzeum Przemysłu Naftowego i Gazowniczego im. Ignacego Łukasiewicza

Targowiska - budynek dworca kolejowego z 1884 r.

Inne obiekty

Kobyłany - pomnik „Cześć Poległym” powstały po 1920 r.

Powiat jasielski

Powiat jasielski, podobnie jak samo miasto Jasło, bardzo ucierpiał na wskutek najazdów obcych wojsk, licznych pożarów i epidemii nawiedzających te tereny [Frodyma 2015: 270], co znajduje odbicie w architekturze terenu. Choć niezamieszkałe, występują tu tereny o bogatej i międzynarodowej kulturze z łemkowską spuścizną: cerkwiami, kapliczkami, sadami i cmentarzami zachęcające do przyjazdu turystów. Zestawienie obiektów opracowano na podstawie: <https://danepubliczne.gov.pl/>, <http://sad.podkarpackie.travel/>, <https://pl.wikipedia.org>.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Bieździadka - 2 kapliczki z XIX w.

Bieździedza - kościół p.w. Świętej Trójcy z poł. XV w., dzwonnica z 1453 r., ogrodzenie z 1887 r., bramka z poł. XVII w.

Brzyska - kaplica grobowa rodziny Kotarskich z 1859 r.

Desznica - cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra, obecnie kościół rzym.kat. p.w. Świętego Krzyża z 1790 r.
Kotań – drewniana cerkiew p.w. św. Dymitra, obecnie kościół rzym.kat. z XVIII w.
Krempna – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 2 poł. XVIII w., obecnie kościół rzym.kat.
Łysa Góra - kaplica przydrożna, z pocz. XIX w.
Myscowa – łemkowska cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewy z 1795 r., obecnie kościół rzym.kat.
Nowy Żmigród - cmentarz żydowski
Osiek Jasielski – drewniany kościół p.w. Przemienienia Pańskiego z XVI w.
Pielgrzymka – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z lat 1870-1872, obecnie prawosławna
Świątkowa Mała – łemkowska cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1757 r.
Świątkowa Wielka – łemkowska cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1762 r.
Warzyce - kościół p.w. św. Wawrzyńca z 1906 r. z cudownym obrazem MB Bolesnej
Załęże - kościół p.w. św. Jana Chrzciciela z 1760 r. z malowanym na desce obrazem MB z Dzieciątkiem w typie Hodegetrii z ok. 1480 r. i MB Apokaliptycznej z donatorami herbu Radwan z ok. 1480 r. oraz drewnianym krucyfiksem z 1 poł. XVI w.
Cmentarze wojenne z I wojny światowej: Grab (Nr 4 i 5); Łysa Góra (Nr 9), Nowy Żmigród, Wola Cieklińska.
Ruiny dworów i folwarków
Bieździadka - dwór z końca XVIII w., park i wozownia z przeł. XVIII i XIX w.
Bieździedza - pałac z XVII w., oranżeria z 1 poł. XIX w., 2 oficyny z 1 poł. XIX w., budynek gospodarczy z 1 poł. XIX w. oraz park z 1 poł. XIX w.
Brzyska – neorenesansowy zespół pałacowy z końca XVII w. z parkiem i starodrzewem
Krajowice - ruiny średniowiecznego zamku Golesz z XIV w.
Łubno Szlacheckie - dwór z 1 poł. XIX w., park ze stawami i groblą z 2 poł. XVII i XIX.
Skolyszyn-Lisówek - zespół folwarczny z XIX w.: gorzelnia, obora z silosem, stajnia, oficyna i stodoła.
Parki dworskie w: Makowiskach, Zimnej Wodzie i Nowym Żmigrodzie
Dawne budownictwo świeckie
Harkłowa - dom dyrektora kopalni „Harkłowa” z 1908 r.
Kołączyce - dom 1 poł. XIX w.

Powiat gorlicki

Umiejscowienie powiatu w granicach Beskidu Niskiego i Pogórza Ciężkowickiego, o walorach geograficzno-przyrodniczych, stanowią niezwykłą atrakcję dla amatorów krajoznawstwa [Michalak 1995: 3]. Powiat gorlicki znajduje się także na Szlaku Architektury Drewnianej, w którym wyróżniono ponad 250 najcenniejszych i najciekawszych zabytkowych obiektów drewnianych w Małopolsce. Jest to również idealne miejsce dla narciarzy, ze względu na górzyste ukształtowanie terenu. Powiat gorlicki przyciąga turystów licznymi atrakcjami turystycznymi, m.in.: pierwszą na świecie uliczną lampę naftowa, dworkami, pałacami, obiektami sakralnymi. Należy w tym miejscu wspomnieć o pięciu obiektach wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa Naturalnego i Kulturowego UNESCO: drewniane cerkwie w Owczarach, Brunarach Wyżnych i Kwiatoniu oraz kościół św. Filipa i św. Jakuba w Sękowej i kościół św. Michała Archanioła w Binarowej. Zestawienie opracowano na podstawie: Michalak [1995], <http://www.drewniana.malopolska.pl>, <https://danepubliczne.gov.pl/>, <http://www.zasoby-ludzkie.wup-krakow.pl>, <http://www.libuszamuzeum.iap.pl/>.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Banica - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1797 r., obecnie kościół; cmentarz kościelny
Bartne - zespół cerkwi grek.kat. z 1784 r.: drewniana cerkiew p.w. św. św. Kosmy i Damiana - obecnie muzeum, drewniane ogrodzenie z bramkami, cmentarz przykościelny, spichrz; cerkiew prawosławna p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1928 r., cmentarz grek.kat., obecnie prawosławny z 1887 r.; zabudowa łemkowska - chyże
Bednarka - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki NMP z 1900 r., obecnie kościół rzym.kat.
Bielanka - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki NMP prawdopodobnie z 1773 r.
Bieliczna – grek.kat. cerkiew p.w. św. Michała Archanioła prawdopodobnie z 1796 r.
Binarowa - kościół p.w. św. Michała Archanioła z ok. 1500 r.
Blechnarka - cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1801 (od 1958 r. prawosławna)
Bodaki - cerkiew prawosławna p.w. św. Dymitra, z 1932 lub 1934 r.; cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1902 r., obecnie kościół rzym.kat.
Brunary Wyżne - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała z XVIII w., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Najświętszej Marii Panny Wniebowziętej
Czarna – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1764 r., obecnie kościół rzym.kat.
Czarne - cmentarz grek.kat. (łemkowski) z 1 poł. XX w.
Gładyszów – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Wniebowstąpienia Pańskiego z 1938–1939; cerkiew prawosławna p.w. Narodzenia św. Jana Chrzciciela z 1857 r.

Hańczowa - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Bogurodzicy z 1 poł XIX w., obecnie cerkiew prawosławna

Izby - cerkiew grek.kat. p.w. św. Łukasza z 1888 r., obecnie kościół p.w. św. Łukasza

Izby-Bieliczna - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1792 r.

Klimkówka - cerkiew grek.kat. p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy z 1914 r.; drewniana kaplica cmentarna z XVIII w.

Konieczna – drewniana cerkiew p.w. św. Bazylego Wielkiego z 1903 r.; kwatera na cmentarzu przy cerkwi z 1915 r.

Krzywa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1924-1926, obecnie kościół rzym.kat. p.w. NMP Niepokalanie Poczętej

Kunkowa – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Łukasza Apostoła z 1868 r.

Kwiaton – cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewii z 2 poł. XVII w.

Leszczyny – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Łukasza Ewangelisty z 1835 r.

Łosie - drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia NMP z 1810 r.

Małastów - cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1805 r., od 1951 r. kościół rzym.kat. p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny

Męcina Wielka – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1807 r., obecnie kościół rzym.kat.

Nowica – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewii z 1842-1843, kaplica Zaśnięcia Bogurodzicy z 1889 r.

Owczary – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Bogurodzicy z 1653 r.

Pętna - murowana cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewii z 1916 r.; cmentarz grzebalny z przełomu XIX i XX w.

Przełęcz Małastowska - cmentarz żołnierski z ołtarzem

Przysłup – drewniana cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1756 r.

Regietów - cmentarz wojenny z II wojny światowej, na wzgórzu Rotunda

Regietów Wyżny – drewniana kaplica cmentarna z 1 poł. XVIII w.

Ropa - kościół p.w. św. Michała Archanioła z 1761 r. z murowaną wieżą z 1800 r. i dzwonnica parawanową z 1 poł. XIX w.

Ropica Górna - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1813 albo 1819 r., obecnie kościół rzym.kat.

Rozdziele - cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia NMP z XVIII w.; cerkiew prawosławna p.w. Narodzenia Bogurodzicy

Sękowa - kościół p.w. św. św. Apostołów Filipa i Jakuba z 1520 r.; Mauzoleum Długoszków; kościół p.w. św. Józefa Oblubieńca z 1885 r.; kapliczka z poł. XIX w.

Skwirtne - cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1837 r., obecnie kościół rzym.kat.

Smerekowiec - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1818 r., obecnie kościół rzym.kat.

Symbark – cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1790 lub 1821 r., obecnie kościół rzym.kat.; kościół p.w. św. Wojciecha Biskupa z 1782 r.

Śnietnica - cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z lat 1755-1758

Uście Gorlickie - cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewii z 1786 r.; drewniana kaplica cmentarna z przełomu XVIII i XIX w.

Wołowiec - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki Bogurodzicy z XVIII w., obecnie cerkiew prawosławna

Zdymia - cerkiew prawosławna p.w. Opieki Matki Bożej z 1786 lub 1795 r.; cmentarz grek.kat.

Kościóły i kaplice: Gródek, Kobylanka, Libusza, Lipinki, Łuzna, Moszczenica, Oderne, Rożnowice, Siedliska, Staszkówka, Szalowa, Symbark-Dół, Wilczyska, Wójtowa

Cmentarze wojenne z I wojny światowej: Bartne (Nr 64), Bednarka (Nr 84), Biesna (Nr 121), Binarowa (Nr 110), Blechnarka (Nr 49), Bodaki (Nr 69), Czarne (Nr 44, 45, 53), Gładyszów (Nr 55), Kobylanka (Nr 99 i 100), Konieczna (Nr 46 i 47), Krzywa (Nr 54 i 62), Libusza (Nr 101), Łosie (Nr 71), Łuzna (Nr 122), Łuzna-Podbrzezie (Nr 120), Łuzna-Pustki (Nr 123), Męcina Wielka (Nr 81 i 82), Moszczenica (Nr 124 „Mszanka Podlesie”), Nowica (Nr 58 i 59), Owczary (Nr 70), Pagorzyna (Nr 103), Raclawice (Nr 111), Radocyna (Nr 43), Regietów Wyżny (Nr 48), Ropa (Nr 72), Ropica Górna (Nr 67, 68, 77, 78), Ropica Polska (Nr 86), Rozdziele (Nr 85), Rożnowice (Nr 112), Sękowa (Nr 68, 76, 79, 80), Siedliska, Smerekowiec (Nr 56), Staszkówka (Nr 116, 117, 118, 119), Stróżówka (Nr 93-97), Strzeszyn (Nr 104), Symbark (Nr 75) Symbark-Zalipie (Nr 74), Uście Gorlickie (Nr 57), Wapienne (Nr 83), Wójtowa (Nr 102), Wysowa-Zdrój (Nr 57), Zagórzany (Nr 125), Zdymia (Nr 52)

Ruiny dworów i folwarków

Bartne - zespół zabudowy wiejskiej

Lipinki - dwór powstały w latach 1909-1910

Łosie – Zagroda Maziarska z końca XIX w.

Ropa - zespół dworski XVI-XIX w.: dwór, 2 oficyny, lamus, park

Siedliska - dwór z 1920 r., park

Symbark – Skansen Wsi Pogórzeńskiej im. prof. R. Reinfussa funkcjonujący od 1987 r.

Uście Gorlickie - drewniana karczma łemkowska z pocz. XX w.

Wilczyska - renesansowy dwór obronny z 1522 r.

Wola Łużańska - murowany dwór Potockich – Szreniawitów z XVII w.

Wysowa-Zdrój – drewniana karczma łemkowska z pocz. XX w.

Zagórzany - zespół pałacowy z przełomu XVIII i XIX w.: pałac, 2 budynki gospodarcze, park, kordegarda, ogrodzenie z bramą

Parki i ogrody dworskie: Biesna, Jankowa, Kwiatonowice, Lipinki, Ropica Polska, Szymbark-Lęgi

Dawne budownictwo świeckie

Bielanka – drewniana szkoła lemowska z przeł. XIX i XX w.; drewniany spichlerz

Bodaki - dom z 1891 r.

Zabytkowe obiekty techniczne

Kłęczany – kopalnie ropy naftowej z 1859 r.

Libusza - Muzeum Przemysłu Naftowego i Etnografii im. Anny i Tadeusza Pabisów założone w 1997 r.

Inne atrakcje

Lużna - miejsce powstania utworów Wacława Potockiego; kościół z 1872 r.

Staszkówka –źródło uznane za cudowne

Powiat nowosądecki

Już w XIII w. teren Sądeckizny odgrywał ważną rolę jako gród handlowy, zamożny i gwarny karpackiego Pogórza [Sygański 1982: 4]. Atutem powiatu jest różnorodność przyrodnicza, występują tu tereny górskie i leśne oraz doliny rzeczne. Dzięki umiejscowieniu powiatu w granicach Beskidu Niskiego najbardziej rozpowszechnioną zimową dyscypliną sportową jest narciarstwo. Powiat przyciąga również kuracjuszy leczniczymi wodami mineralnymi [<http://businessinmalopolska.pl>]. Kolejnym atutem powiatu nowosądeckiego jest przejście graniczne w Piwnicznej łączące Polskę i Słowację.

Zestawienie obiektów opracowano na podstawie: <http://www.drewniana.malopolska.pl/>, <https://danepubliczne.gov.pl/>, <https://pl.wikipedia.org>, Szablowski [1951], <http://www.korzenna.pl/>, <http://www.starosadeckie.info>, <http://businessinmalopolska.pl>.

Cerkwie, kościoły, cmentarze

Andrzejówka - cerkiew p.w. Zaśnięcia Bogurodzicy z 1860-1864, obecnie kościół rzym.kat. p.w. Wniebowzięcia NMP

Berest - cerkiew zachodniolemkowska p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1842 r. z cudowną ikoną Opieki Bogurodzicy z 1721 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. MB Nieustającej Pomocy

Binczarowa - cerkiew p.w. św. Dymitra. z 1760 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. św. Stanisława Biskupa. We wnętrzu kamienny ołtarz 1967 r. z relikwiami św. Wojciecha

Bogusza - cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1858 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. św. Antoniego Padewskiego

Chełmiec - cmentarzysko z udokumentowanymi pochówkami kultury pilińskiej

Czarny Potok - drewniany kościół p.w. św. Marcina Biskupa z ok. 1775 r., w ołtarzu głównym jest cudowny obraz MB Bolesnej

Czyrna - cerkiew grek.kat. p.w. św. Paraskewi z lat 1893–1894, obecnie kościół rzym.kat. p.w. Niepokalanego Serca NMP

Dubne - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1863 r., obecnie kościół rzym.kat.

Florynka - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1875 r., obecnie kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa

Jastrzębik - cerkiew grek.kat. p.w. św. Łukasza Ewangelisty z 1 poł. XIX w.

Kamianna - cerkiew prawosławna z 1930 r., obecnie kościół p.w. Nawiedzenia NMP

Królowa Górna (Ruska) - cerkiew grek.kat. p.w. Narodzenia Bogurodzicy z 1815 r.

Krużłowa Wyżna - drewniany kościół z 1520 r. z cudownym obrazem Przemienienia Pańskiego w typie Veraicon, namalowanym na desce

Leluchów - cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1861 r., obecnie kościół rzym.kat.

Librantowa - zabytkowa kapliczka z 1632 r., dzwonnica z 1. poł. XIX w., cmentarz tzw. „Dzwon Loretański”

Łabowa - cerkiew grek.kat. p.w. Opieki NMP z 1784 r., obecnie kościół rzym.kat.

Łosie - lemowska cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1826 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. MB Anielskiej

Maciejowa - cerkiew p.w. Opieki Bogurodzicy z 1830 r., obecnie kościół p.w. NMP Wniebowziętej.

Milik - lemowska cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1813 r., obecnie kościół rzym.kat.

Mochnaczka Niżna - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z przełomu XVIII i XIX w., obecnie kościół rzym.kat. p.w. MB Częstochowskiej

Muszynka - cerkiew grek.kat. p.w. św. Jana Ewangelisty z XVIII w., obecnie kościół rzym.kat.

Mystków - kaplica cmentarna p.w. św. Izydora z 1790 r.

Piorunka - cerkiew p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1798 r.

Polany - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archanioła z 1820 r., obecnie kościół rzym.kat.

Polna - kościół p.w. św. Andrzeja Apostoła z ok. 2 poł. XVI w.

Powroźnik - cerkiew grek.kat. p.w. św. Jakuba Młodszeo Apostoła z 1600 r. W 2013 r. wpisana na Listę Światowego Dziedzictwa Naturalnego i Kulturalnego UNESCO

Roztoka Wielka - łemkowska cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1819 r., obecnie kościół rzym.kat.

Rożnów - drewniany kościółek p.w. św. Wojciecha i Podwyższenia Krzyża Świętego z 1662 r. z cennymi polichromiami i kamienną chrzcielnicą z przełomu XVII i XVIII w. z drewnianą nakrywą z 1663 r.

Siołkowa - cmentarz żydowski

Szczawnik - cerkiew filialna grek.kat. p.w. św. Dymitra z 1841 r.

Tropie - kościół p.w. Świętych Pustelników Świerada i Benedykta z przełomu XI i XII w.; kamienny różaniec polskich świętych na placu kościelnym; kaplica św. Stanisława z przełomu XIV i XV w.; dzwonnica z XIX w. i dzwon św. Świerada poświęcony w 1936 r.

Tylicz - kościół drewniany p.w. Świętych Apostołów Piotra i Pawła z 1612 r. z cudownym obrazem MB z Dzieciątkiem (zwana również Tylicką) z przeł. XVI i XVII w.; cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1743 r., obecnie kościół cmentarny rzym.kat.

Wielogłowy - kościół p.w. Wniebowzięcia NMP z 1318 r.

Wierchomla Wielka - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archaniola z 1821 r., obecnie kościół rzym.kat.

Wojkowa - cerkiew grek.kat. p.w. św. św. Kosmy i Damiana z 1790 lub 1792 r. z wyposażeniem z przeł. XVIII i XIX: rokokowym ikonostasem i tabernakulum oraz płaszczenica z XIX w. Obecnie kościół rzym.kat.

Złockie - cerkiew grek.kat. p.w. św. Dymitra, wewnątrz polichromia z 1873 r., ikonostas z 2 poł. XIX w. Obecnie kościół rzym.kat. p.w. Narodzenia NMP

Zubrzyk - cerkiew grek.kat. p.w. św. Łukasza z 1875 r., obecnie kościół rzym.kat. p.w. Podwyższenia Krzyża Świętego

Żagiestów - cerkiew grek.kat. p.w. św. Michała Archaniola z lat 1917–1925, obecnie kościół p.w. św. Anny i św. Michała Archaniola

Kościoly i kaplice: Chomranice, Just, Łącko, Mogilno, Moszczenica Niżna, Mystków, Nawojowa, Podole, Przydonica, Ptaszkowa, Tabaszowa, Zbyszyce, Żeleźnikowa Wielka, Biczycze Górne, Chochorowice, Cieniawa, Czarny Potok, Kąclowa, Paszyna, Podegrodzie i Rdziostów

Cmentarze wojenne z I wojny światowej: Barcice (nr 347), Binczarowa (nr 127), Florynka (nr 126), Królowa Polska (nr 144), Marcinkowice (nr 352), Podole, Sienna (nr 354), Stróże (nr 131), Tęgorborze (nr 353), Wawrzka (nr 128)

Ruiny dworów i folwarków

Korzenna - założenie parkowo-dworskie z ok. 1846 r.

Maszkowice – Góra Zyndrama grodzisko, warownia obronna, mur kamienny datowany na lata 1740-1690 p.n.e.

Rożnów - fortyfikacje renesansowe: beluard, mur kurtynowy, budynek bramny z XVI w.; ruiny gotyckiego zamku górnego z XIV w.

Rytro - ruiny średniowiecznego zamku z przełomu XIII i XIV w.

Wielogłowy - modrzewiowy dwór z XVII w. w stylu polskim; XIX-wieczne murowane czworaki

Wielopole - park dworski z XVII z aleją dojazdową i budynkiem gospodarczym

Dawne budownictwo świeckie

Gołkowice Dolne - zagrody nr 24-41

Połany - zagroda regionalna

Żagiestów - pensjonat „Warszawianka”, budynek dawnego pensjonatu „Światowid”, sanatorium „Wiktor”, budynek „Domu Źródłowego”

Zabytkowe obiekty techniczne

Rożnów - zapora wodna na Jeziorze Rożnowskim, wys. 49 m i dł. 550 m – niedostępna dla turystów pełni funkcję elektrowni wodnej

Inne atrakcje

Kamianna – światowe centrum apiterapii (leczenie produktami pszczelimi)

Tropie - studnia wody źródlanej wypływającej spod skały św. Benedykta

Wnioski

Historia, która wyjątkowo doświadczyła powiaty bieszczadzki, leski i sanocki skłania do wniosku, iż potencjał turystyczno-kulturowy tego obszaru powinien być analizowany i oceniany z uwzględnieniem tych trzech mikroregionów.

Ze względu na charakter zasobów turystycznych na tym obszarze dominują dwie formy turystyki kulturowej takie jak turystyka przyrodniczo-kulturowa oraz turystyka dziedzictwa kulturowego. Odnosi się wrażenie niedostatecznego wykorzystania potencjału w zakresie turystyki obiektów militarnych, przemysłowych i technicznych.

Największym zagrożeniem dla rozwoju ruchu turystycznego powiatu krośnieńskiego jest postępująca degradacja drewnianego budownictwa mieszkalnego oraz gospodarczego, które jest niewątpliwie ważnym elementem historycznym i kulturalnym regionu.

Powiat gorlicki, posiada liczne walory turystyczne (kulturowe, historyczne, krajoznawcze), jednakże, ze względu na brak przekonującego wizerunku i wypromowanej marki, samo bogactwo zabytków i kultur może okazać się niewystarczające do zainteresowania regionem turystów i rozwoju lokalnego przemysłu turystycznego.

W powiecie jasielskim może dominować turystyka pielgrzymkowa i kulturowa dzięki licznym sanktuariom i kościołom oraz zróżnicowaniem kulturowym (różnice w kulturze południa i północy regionu, pozostałości kultury łemkowskiej). Zdecydowanej poprawy wymaga infrastruktura turystyczna i paraturystyczna regionu.

Z podobnymi problemami mierzy się powiat nowosądecki. Mimo bardzo bogatej oferty turystycznej (liczne cerkwie, kościoły, dwory, dawna zabudowa, ruiny średniowieczne) i dobrze rozwiniętej bazy noclegowej, brakuje odpowiedniej infrastruktury w postaci np.: ścieżek rowerowych, punktów widokowych, miejsc do wypoczynku – również aktywnego, czytelnego oznakowania atrakcji turystycznych.

4.2. SZLAKI TURYSTYCZNE ŁĄCZĄCE MIEJSCA O RÓŻNYCH WALORACH – SZLAKI TURYSTYCZNO – KULTUROWE, EKOMUZEA

Powiaty bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński, jasielski, (województwo podkarpackie), gorlicki i nowosądecki (województwo małopolskie) znajdujące się na terenach graniczących ze Słowacją obfitują w bogatą sieć szlaków turystycznych o zróżnicowanym charakterze. Na potrzeby niniejszego artykułu przedstawiono główne szlaki przebiegające przez powiaty i ich miejscowości o znaczeniu międzynarodowym, krajowym, a także regionalnym.

Na potrzeby niniejszego opracowania zastosowano podział szlaków biorąc pod uwagę kryterium tematyczne:

- Turystyczne – piesze, rowerowe, wodne, konne, narciarskie itp.,
- Kulturowe (tematyczne) – archeologiczne, historyczne, pielgrzymkowe, militarne, itp.

Biorąc pod uwagę zasięg terytorialny szlaku kulturowe podzielono na:

- Międzynarodowe – przechodzące przez teren kilku państw,
- Transgraniczne – przechodzące przez obszar dwóch sąsiednich krajów,
- O znaczeniu krajowym – przechodzące przez kilka województw,
- O znaczeniu regionalnym – wytyczone na terenie jednego województwa,
- O znaczeniu lokalnym – przebiegające przez obszar tylko jednego powiatu oraz ekomuzea.

Szlaki turystyczne

1. Główny Szlak Beskidzki im. Kazimierza Sosnowskiego oznaczony kolorem czerwonym zaczyna się w Ustroniu w Beskidzie Śląskim, prowadzi przez pasma Beskidu Niskiego, a kończy w Wołosatem w Bieszczadach. Prowadzi przez powiaty: bieszczadzki, leski, sanocki, krośnieński, jasielski, gorlicki, nowosądecki. Na odcinku bieszczadzkim znajduje się: Smerek (1122 m n.p.m.) – Połonina Wetlińska – Brzegi Górne – Połonina Caryńska – Ustrzyki Górne – Halicz – Wołosate. [Rut, Rut 2002: 113]. Na terenie powiatu leskiego znajduje się fragment tego szlaku, przebiegający przez: Cisna-Jasło (1153 m n.p.m.) – Okrąglik (1101 m n.p.m.) – Fereczata (1102 m n.p.m.) – Smerek (1222 m n.p.m.) – Przełęcz Orłowicza. [Rut, Rut 2002: 113]. Na odcinku powiatu sanockiego znajdują się 24 km trasy, przebiegającej przez: Skibicę, Tokarnię, Kamień, Komańczę, Duszatyn, Chryszczatą (998 m n.p.m.), Przełęcz Żebrak. [Rut, Rut 2002: 113]. Na terenie powiatu krośnieńskiego szlak przecina północne grzbiety Beskidu Niskiego od Chyrowej do Puław. Prowadzi m.in. przez Pustelnię św. Jana z Dukli, Cergową (716 m n.p.m.), Rymanów Zdrój i Iwonicz Zdrój. Przez powiat jasielski biegnie wzdłuż pasma masywu Magury Wątkowskiej (846 m n.p.m.) oraz innych terenów Magurskiego Parku Narodowego wraz z jego otuliną. Przebiega min. przez miejscowości: Bożenna, Folusz, Nowy Żmigród, Krempaną, Grzywacką Górę (567 m n.p.m.). Na terenach Beskidu Niskiego w powiecie gorlickim przebiega przez miejscowości: Wysowa Zdrój, Blechnarka, Szalowa, Banica, Magura Małastowska (813 m n.p.m.), Obocz (627 m n.p.m.), Siary, Gorlice, Eątkowa, Męcinę Wielką. Na odcinku Beskidu Sądeckiego długość szlaku wynosi 62,4 km, co stanowi 12,5% całości szlaku. Rozpoczyna się w Krościenku nad Dunajcem na teren powiatu nowosądeckiego wchodząc na głównym szczycie Wielkiego Rogacza, następnie przebiegając przez: Niemcową, Kordowiec, Rytró (342 m n.p.m.), Makowicę, Halę Łabowską, Runek, Jaworzynę Krynicką (1114 m n.p.m.), Krynicy-Zdrój i kończy się na Huzarach. Różnica wysokości między najniższym a najwyższym punktem wynosi 842 metry [Beskid Niski i Pogórze, Mapa Turystyczna 2003].

2. Szlak Graniczny im. Kazimierza Pułaskiego oznaczony kolorem niebieskim. Zaczyna (kończy) się w Grybowie i przemierzając Beskid Niski, Bieszczady, a następnie Góry Sanocko-Turczańskie, Pogórze Przemyskie i Dynowskie zmierza do Białej (obecnie w granicach Rzeszowa). Jest więc drugim co do długości szlakiem w polskich Karpatach, po szlaku czerwonym *Głównym Szlaku Beskidzkim*. Prowadzi przez powiaty: nowosądecki, gorlicki, jasielski, krośnieński, sanocki, leski oraz bieszczadzki [Rut, Rut 2002: 29–30].

3. Transbeskidzki Szlak Konny Szlak znakowany kolorem pomarańczowym, najdłuższy w polskich górach szlak turystyki jezdzieckiej, wytyczony przez PTTK w 2000 r. Liczy 600 km długości. Prowadzi z Brennej w Beskidzie Śląskim, przez Beskid Żywiecki, Podhale, Pieniny, Beskid Sądecki oraz Beskid Niski do Wołosatego w Bieszczadach. W Beskidzie Sądeckim w powiecie nowosądeckim przechodzi przez: Gromadzką Przełęcz, Piwniczną Zdrój, Hałę Pisana, Łabowską, Uhryń. Następnie wchodzi na tereny Beskidu Niskiego i prowadzi przez: Cygańskie Pola, Berest, Czarną. W powiecie gorlickim przebiega przez: Banicę, Ropki, Hańczową, Radocyny do Nieznajomej. Następnie szlak wchodzi na tereny powiatu jasielskiego, prowadząc przez miejscowości: Rozstajne, Kotań, Krempna, Polany. Od miejscowości Olchowice wiedzie przez tereny powiatu krośnieńskiego, przechodząc przez: Wilsznę, Smereczne, Tylawę, Zydranową, Lipowiec, Kamień, Nadawę. W powiecie sanockim szlak wiedzie przez: Dołżycę, Radoszyce, Nowy Łupków, Smolnik, w miejscowości Żebracze wchodzi na tereny powiatu leskiego kieruje się w stronę miejscowości Przysłup i Jaworzec. W powiecie bieszczadzkim szlak prowadzi przez Zatrwarnicę, Nasiczne, Caryńskie, Przysłup Waryński, Bereżki, Ustrzyki Górne do Wołosatego [Wnuk 2000: 88].

4. Transgraniczny Szlak Rowerowy Trasa prowadzi wzdłuż pasm górskich pograniczem polsko-słowackim. Przez powiaty gorlicki i nowosądecki przebiega: Długie – Krzywa – Gładyszów – Smrekowice – Kwiaton – Uście Gorlickie – Czarna – Śnietnica – Banica – Izby – Mochnaczka Niżna – Tylicz – Powroźnik – Muszyna, długość: 71,5 km [Marduła 2016].

Szlaki kulturowe (tematyczne)

I. Szlaki o znaczeniu międzynarodowym

- **Szlak Przygód Dobrego Wojaka Szwejka** – główny Rowerowy Szlak Szwejkowski oznaczony jest międzynarodowym numerem R-63 na tabliczkach w kolorze zielonym. Szlak po stronie polskiej prowadzi od Przełęcz nad Radoszycami poprzez Radoszyce –Komańczę – Szczawne – Wysoczany – Poraż – Zagórz – Sanok – Załuż – Tyrawa Wołoska – Rozpucie – Ropienkę Górną – Wojtkówkę – Jureczkową – Krościenko do Granicy Państwa [PROT 2010: 64].
- **Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej** to inicjatywa 8 województw (łódzkie, warmińsko-mazurskie, podlaskie, mazowieckie, świętokrzyskie, lubelskie, małopolskie i podkarpackie), które tą inicjatywą chcą wypromować wydarzenia I wojny światowej na terenie Polski, poprzez ukazanie obiektów, miejsc, czy postaci związanych z walkami na tzw. froncie wschodnim. Na terenie powiatu jasielskiego znajduje się 37 cmentarzy wojennych. [Małopolska Szlak Frontu Wschodniego I Wojny Światowej 2013]. Na ziemi gorlickiej znajduje się ponad 80 cmentarzy [Kutaś 2012: 4]. Trasa szlaku prowadzi przez powiaty nowosądecki, gorlicki i jasielski.
- **Karpacki Szlak Wina** nawiązuje do dawnych tradycji handlu winem węgierskim. Jego trasa rozpoczyna się w Tokaju, następnie wiedzie przez Sarospatak, Satoraljaiújhegy, Trebisov, Michalovce, Humenne oraz Bukowsko, Zarszyn, Besko, Rymanów do Krosna (lub wariant do Barwinka przez Duklę do Krosna) [Czarnorzecko-Strzyżowski Park Krajobrazowy 1998: 8]. Przebiega przez powiat krośnieński.
- **Międzynarodowy Szlak Rowerowy R-61 „Greenway – Karpaty wschodnie” – „Zielony Rower Bieszczady”** przebiega przez państwa: Polska, Słowacja, Ukraina, wokół Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery Karpaty Wschodnie. Trasa o długości łącznie 350 km prowadzi od granicy ze Słowacją nad Roztokami Górnymi przez Cisnę, Dołżycę, Terkę, Polańczyk, Solinę, Lesko, Bezmiechową, Olszanicę, Wańkową, Łodynę, Brzegi Dolne do Krościenka i dalej na Ukrainę [Starostwo Powiatowe Lesko].
- **Szlak Chasydzki** to międzynarodowy szlak turystyczny prowadzący po terenach Ukrainy i Polski (województwo lubelskie i podkarpackie). Na jego trasie znajdują się zabytki związane z kulturą i religią żydowską. Przebiega przez powiaty: bieszczadzki, leski, sanocki i krośnieński [PROT 2010: 63].
- **Maziarski Szlak Turystyczny**. Na trasie szlaku organizowane są przejazdy turystów tradycyjnym wozem maziarskim służące promocji rzemiosła ludowego Beskidu Niskiego oraz cerkwi znajdujących się na Szlaku Architektury Drewnianej. *Maziarski Szlak Turystyczny* łączy powiat gorlicki i Kraj Preszowski na Słowacji. Przebiega przez powiat gorlicki [www.beskidniski.pl].
- **Szlak Świętyń Karpackich** przebiegający z Krosna do Stropkova łączy najcenniejsze świątynie i miejsca otaczane kultem. Obejmuje 35 obiektów pogranicza polsko-słowackiego m.in. zabytkowe kościoły, cerkwie i synagogi [Krosno miasto szkła, bpn]. Przebiega przez powiat krośnieński.
- **Szlak Rodowy Gniazd Lubomirskich** obejmuje miejsca związane z rodem Lubomirskich, począwszy od Stalowej Woli, przez Rzeszów, Łańcut, Przemyśl, przebiega także przez Lwów (Ukraina) po Starą Lubownię i Podoliniec na Słowacji. Szlak na terenie powiatu leskiego prowadzi przez zamek w Lesku. Szlak na terenie powiatu sanockiego prowadzi przez zamek w Sanoku [Podkarpackie. Informator turystyczny 2015: 77].

II. Szlaki transgraniczne

- **Szlak Naftowy** prowadzi przez powiaty: gorlicki, jasielski, krośnieński, sanocki, leski, bieszczadzki. Łączy miejsca związane z narodzinami i historią przemysłu naftowego oraz jego pioniera i wynalazcy lampy naftowej – Ignacego Łukaszewicza. Jego główną osią jest trasa Gorlice - Jasło - Krosno - Sanok - Lesko -

Ustrzyki Dolne (Polska)- Sambor -Borysław - Drohobycz – Lwów (Ukraina) [Gorlice. bpn, Polska Niezwykła województwo Podkarpackie 2008: 103, 104, Krosno miasto szkła, bpn, Bieszczady. Mapa Turystyczna 2010].

- **Beskidzkie Muzea** to transgraniczny szlak rowerowy przebiegający przez zakątki Pogórza i Beskidu Niskiego po stronie polskiej i słowackiej. Na liczącej 321 km trasie znajduje się 21 obiektów muzealnych [Transgraniczny szlak rowerowy – Beskidzkie Muzea, bpn].
- **Wielokulturowy Szlak Winny** (kolor czerwony), swoją nazwą nawiązuje do tradycji i kultury ludności zamieszkującej niegdyś tereny Łemków, Górali, Chasydów i Pogórze. Trasa wiedzie przez powiat gorlicki i nowosądecki [Marduła 2016].
- **Szlak „Śladami Aleksandra Fredry”** łączy miejsca bezpośrednio związane z rodziną Fredrów i Szeptyckich. 450. kilometrowy transgraniczny szlak zaczyna się i kończy przy ruinach zamku Kamieniec w Odrzykoniu. Prowadzi przez powiaty: bieszczadzki, leski i krośnieński [Marduła 2016, zob. Podkarpackie. Informator turystyczny 2015: 77].

III. Szlaki o znaczeniu krajowym

- **Szlak Architektury Drewnianej** powstał w 2001 r. i obejmuje województwa: małopolskie, śląskie, świętokrzyskie i podkarpackie. Na szlaku znalazły się kościoły, cerkwie, dzwonnice, staropolskie dwory, drewniane wille i skanseny, należące do najcenniejszych zabytków ludowej kultury materialnej. Przebiega przez powiaty: nowosądecki, gorlicki, jasielski, krośnieński sanocki, leski i bieszczadzki.

Na małopolskim SAD znalazło się 41 obiektów z terenu powiatu nowosądeckiego [Małopolska Szlak Architektury Drewnianej 2016]. W powiecie gorlickim na szlaku znajdują się 42 obiekty [Kutaś 2016: 66].

Przez teren Podkarpacia SAD przebiega dziewięć trasami. W powiecie jasielskim obejmuje dwie trasy. Trasa IV sanocko-dukielska, licząca 113 km oraz Trasa VIII jasielsko-ropczycką liczącą 136 km [Podkarpackie Szlak Architektury Drewnianej, Mapa turystyczna 2013]. Trasa krośnieńsko-brzozowska (I) i sanocko-dukielska (IV) prowadzą przez powiat krośnieński [Krosno miasto szkła, bpn.]. W powiecie sanockim obejmuje trzy trasy: Trasa II sanocko-dynowska, Trasa IIa sanocko-dynowska oraz Trasa IV sanocko-dukielska [Podkarpackie. Szlak Architektury Drewnianej 2015]. Trasy III ustrzycko – leska i Trasa III a (wariant ustrzycki) prowadzą przez powiat bieszczadzki i leski [Szlak Architektury Drewnianej Świeckiej i sakralnej na Podkarpaciu 2009].

- **Szlaki Papieskie** to ogólna nazwa szlaków turystycznych, upamiętniających wędrówki księdza, biskupa i kardynała Karola Wojtyły – Papieża Jana Pawła II.

Małopolski Szlak Papieski wiedzie z Krakowa i Kalwarii Zebrzydowskiej m.in. przez Beskidy, Gorce i Tatry do Starego Sącza (powiat nowosądecki). Na terenie ziemi gorlickiej przebiega jedna z bocznych ścieżek Szlaku im. Jana Pawła II, która pokrywa się z fragmentami głównego szlaku beskidzkiego w kolorze czerwonym na odcinku: Izby – Hańczowa – Kozie Żebro – Zdynia – Bartne – Magura Wątkowska.

Odcinek *Szlaku Papieskiego* znajdujący się w województwie podkarpackim przebiega przez południowe tereny powiatów: jasielskiego, krośnieńskiego i sanockiego, od Magury Wątkowskiej do Komańczy, od zachodniej strony łącząc się z Małopolskim Szlakiem Papieskim [PROT 2010: 63].

- **Szlak Nadsańskich Umocnień**, czarny szlak rowerowy biegnący wzdłuż Sanu, od Bóbrki koło Soliny, przez Lesko, Sanok, Dynów, Bachów do Krasieczyna. Prezentuje radzieckie i niemieckie zabytki sztuki fortyfikacyjnej okresu II wojny światowej [Biuletyn Informacyjny Urzędu Miasta Sanoka 2016]. Prowadzi przez powiat leski i sanocki.
- **Rowerowy Szlak Cmentarzy Wojennych** jest szlakiem tematycznym w formie pętli z Fulusza do Fulusza, prowadzi w zdecydowanej większości po terenie gminy Dębowiec (na małym odcinku po terenie gminy Osiek Jasielski), a geograficznie w znacznej mierze po Pogórzu Jasielskim (powiat jasielski). Na trasie do zwiedzenia jest 6 cmentarzy wojennych z I wojny światowej, długość szlaku wynosi 30 km [http://www.beskidniskipogorze.pl/szlaki/szlakirowerowe/szlak_rowerowy_cmentarzy_wojennych.php].
- **Szlak Ikon – Dolina Sanu** oznaczony kolorem niebieskim umożliwia zwiedzenie najciekawszych przykładów architektury cerkiewnej. Szlak będący zarazem szlakiem dydaktycznym ma swój początek w skansenie w Sanoku, na jego trasie znajduje się 14 cerkwi. Szlak można pokonać pieszo, rowerem, samochodem, konno lub płynąc rzeką San [Podkarpacie Informator Turystyczny 2015: 76]. Przebiega przez powiat sanocki.
- **Szlak Ikon – Dolina Osławy** prezentuje piękno i wyjątkowość drewnianej architektury łemkowszczyzny osławickiej. Rozpoczyna się w Sanoku i przechodząc przez 18 miejscowości kończy się w Smolniku [Podkarpacie. Informator Turystyczny 2015: 76]. Przebiega przez powiat sanocki.
- **Szlak konny „Karpackie podkowy”** to jeden z najdłuższych konnych szlaków europejskiej turystyki jeździeckiej o długości 765 km. Łączy 20 ośrodków i biegnie na odcinku od Tylicza po Ryglice przez Beskid Niski, Ziemię Jasielską i Pogórze Ciężkowickie. Szlak niebieski – to szlak główny, łączący stajnie i stadniny, szlaki zielone tworzą pętle wokół ośrodków jazdy konnej, tzw. szlaki łącznikowe [www.kolaczyce.pl].
- **Karpacki Szlak Rowerowy** o długości ponad 600 km. Główny Karpacki Szlak Rowerowy o długości 133 km składa się z szlaku głównego Karpackiego podzielonego na trzy odcinki: I odcinek od Leluchowa do Nowego Sącza, II.A. odcinek tzw. „Wariant Łososiński” (z Nowego Sącza przez Łosinę Dolną do Wytrzysszczki), II.B. odcinek z Nowego Sącza przez Rożnów do Wytrzysszczki. Szlaki Łącznikowe Karpackiego Szlaku

Rowerowego: Sąddecki Szlak Rowerowy z Muszynki do Nowego Sącza, Wielokulturowy Szlak Rowerowy z Przełęczy Wysowskiej do Sędziszowej, Winny Szlak Rowerowy z Koniecznej do Tropia, Królewski Szlak Rowerowy z Bieczu do Przełęczy Przysłop, Transgraniczny Szlak Rowerowy z Długiego do Muszyny [Mapy Karpackiego Szlaku Rowerowego i Szlaków Łącznikowych w Małopolsce, Karpacki Szlak Rowerowy w Małopolsce, 2007].

IV. Szlaki o znaczeniu regionalnym

- **Szlak Kulinaryny Podkarpackie Smaki** liczy 50 obiektów, należy do największych szlaków kulinarnych w Polsce. Obiekty zaliczane do szlaku na terenie powiatu bieszczadzkiego znajdują się w miejscowościach: Czarna Góra i Ustrzyki Górne. Obiekty w powiecie leskim znajdują się w miejscowościach: Cisna, Lesko, Orelec, Polańczyk, Solina, Smerek, Wetlina. W powiecie jasielskim: Przysieki, natomiast w powiecie krośnieńskim w Krośnie [Podkarpackie. Informator turystyczny 2015: 77].
- **Jasielski Szlak Winny** obejmuje 15 winnic rozmieszczonych w najbliższej okolicy Jasła: Golesz, Jasiel, Zacisze, Dwie Granice, Vanellus, Ewy, Milena, Jana, Kolacz, Jasło, Źródło, Wiarus, Sztukówka, Vetus oraz Podkarpacka Manufaktura Win [Jasielski szlak winny. Jasło Winne Klimaty, 2016, zob. Podkarpackie Informator Turystyczny 2015: 75].
- **Szlak Podkarpackiego Jadła i Wina** jest propozycją nie tylko ukazania bogactwa smaków i tradycji kulinarnych oraz winiarskich Podkarpacia, ale także propozycją cyklicznych imprez i wydarzeń. Obiekty zaliczone w skład szlaku znajdują się w powiatach: bieszczadzkim, leskim, sanockim, krośnieńskim i jasielskim. Na terenie powiatu bieszczadzkiego na liście szlaku znajdują się miejscowości: Dźwiniacz Dolny, Lutowska, Łodyna, Smolnik, Ustrzyki Dolne i Ustrzyki Górne. W powiecie leskim obiekty znajdują się w: Cisnej, Orelecu, Przysłupiu i Wetlinie. W powiecie sanockim w Sanoku, w powiecie krośnieńskim w Komborni, a w powiecie jasielskim w Jaśle [Podkarpackie Informator Turystyczny 2015: 76].
- **Królewski Szlak Rowerowy** nawiązuje do historycznych miejsc pobytu i przejazdu królów polskich. Trasa rozpoczyna się w powiecie gorlickim, przebiega przez miejscowości: Biecz – Strzeszyn – Wilczak – Kłęczany – Gorlice – Ropica Polska – Bystra – Bucze – Bieśnik – Szalowa – Biedowa – Bugaj. Następnie wkracza na teren powiatu nowosąddeckiego i wiedzie przez: Wyskitna – Polna – Stróże – Biała Niżna – Grybów – Ptaszkowa – Królowa Górna – Królowa Polska – Kamionka Wielka – Kamionka Mała – Nowy Sącz – Cyganowice – Lipie – Strzemiałki – Przysietnica – Moszczenica Wyżna – Skrudzina – Gołkowice – Gaboń – Łazy Brzyńskie – Obidza, długość: 110 km [Małopolska. Mapa turystyczna, 2017].
- **Szlak Wodny Błękitny San** przechodzi przez województwo podkarpackie. Początek szlaku znajduje się w powiecie leskim, kilka kilometrów poniżej Jeziora Myczkowieckiego, za niewielką elektrownią wodną w Zwierzyniu [Polska Niezwykła województwo Podkarpackie 2008: 105].
- **Szlakiem Bieszczadzkiej Ciuchci (Bieszczadzka Kolejka Leśna)** Bieszczadzka kolejka wąskotorowa jest jedną z atrakcji turystycznych Bieszczadów. Szlak prowadzi przez miejscowości: Wola Michowa, Balnica, Solinka, Żebracze, Majdan, Cisna, Dołżyca do Przysłupia [Bieszczadzka Kolejka Leśna, bpn]. Prowadzi przez powiaty: bieszczadzki i leski.

V. Szlaki o znaczeniu lokalnym, w tym ekomuzea

Powiat bieszczadzki

- *Szlak niebieski* – Ustrzyki Górne – Gromadzeń – Polana – Otryt – Dwernik – Magura Stuposiańska – Pszczeliny – Bukowe Berdo – Krzemień – Wołosate – Ustrzyki Górne
- *Ustrzyki Dolne – Rynek – Mały Król – źródła Strwiąża – Kamienna Laworta – Rynek*
- *Ekomuzeum „W Krainie Bobrów”*
- *Ekomuzeum „Trzy kultury”*
- *Ekomuzeum „W Krainie Bojków”*
- *Ekomuzeum „Hołe”* [Welcome to the Eastern Carpathians, bpn]

Powiat leski

- *Szlak zielony pieszy* Lesko – Czulnia – Zwierzyn – Myczków – Wołkowyja – Terka – Skwarna – Krysowa
- *Szlak Rektorski* prowadzący z szybowiska Bezmiechowa przez Góry Słonne do ruin zamku Sobień
- *Zielony Szlak Spacerowy* z Leska przez Czarny Dział, górny koniec Bezmiechowej Górnej do szybowiska (654m n.p.m.) i szlaku czerwonego pod szczytem Przysłup (658 m n.p.m.)
- *Szlak czarny pieszy (Szlak Wolnościowy im. K. Świerczewskiego)* jest wariantem odcinka *Głównego Szlaku Beskidzkiego*, prowadzi przez Jaworne – Kołonicze – Jabłonki – Łopiennik – Dołżyca – Falowa – Jaworzec – Przełęcz Orłowicza
- *Ekomuzeum im. Marii Czerkawskiej „Zielony cień”* Rudenka

Powiat sanocki

- *Szlak „Prawem i Lewem po Ziemi Sanockiej”* [Biuletyn Informacji Publicznej Miasta Sanok, bpn]

- Bukowsko – „Buczyna Karpacka” szlak obejmujący stanowisko cisa, oraz mogiły powstańców styczniowych i żołnierzy z I wojny światowej
- Szlak przyrodniczo - historyczny po Komańczy, obejmujący min. cerkwie, osobliwości przyrodnicze, platformę widokową i klasztor ss. Nazaretanek [Rut, Rut 2002: 113]

Powiat krośnieński

- Ekomuzeum Beskidzkie Wędrowanie [www.beskidzkiewedrowanie.pl]
- Pustelnia św. Jana z Dukli – Barwinek
- Dukla – Cergowa – Stasianie

Powiat jasielski

- Trasa niebieska, trasa zielona i trasa czerwona (Bierówka) – najstarsze zabytki kultury materialnej – stanowisko archeologiczne [Podkarpacki Informator Turystyczny, 2015]

Powiat gorlicki

- Szlak czerwony: Trasa: Magura Wątkowska – Bartne – Zdynia – Kozie Żebro – Haczowa – Ropki – Izby
- Szlak żółty: Trasa: Wysowa – przełęcz Wysowska – Obic – Przełęcz Regetowska – Regetów

Powiat nowosądecki

- Szlak czarny: Krynica - Huzary - Tylicz, Wierchomla - Bacówka nad Wierchomlą, Żegiestów - Pusta Wielka - Żegiestów
- Szlaki Konne w rejonie Starego Sącza - Gabonia – Przehyby [nowysacz.pl/szlakaturystyczne]

Wnioski

Zarówno województwo podkarpackie jak i małopolskie charakteryzuje się niezwykle urozmaiconymi walorami przyrodniczymi, ale o kolorycie omawianych terenów decyduje nie tylko wspaniała przyroda. W południowo-wschodniej Polsce mieszkała ludność Rusińska, czyli Ukraińcy, Łemkowie i Bojkowie, wysiedleni w ramach akcji Wisła pod koniec lat 40-tych XX w. Świadectwem ich obecności są drewniane cerkwie, cenne, zabytkowe kościoły i piękna zabudowa wiejska. Spotkać można także stare dworki oraz obiekty zabytkowej techniki. Podkarpacie jako kolebka światowego przemysłu naftowego może poszczycić się licznymi zabytkami techniki i wieloma miejscami związanymi z Ignacym Łukaszewiczem. Na omawianych terenach znajdują się również niespotykane nigdzie indziej w Polsce zabytkowe cmentarze wojenne z czasów I wojny światowej. Na terenach Małopolski miały miejsce jedno z najważniejszych działań I wojny światowej, tutaj doszło do rozstrzygnięć mających kluczowe znaczenie dla przebiegu i losów całej wojny.

Powyzsze wydarzenia, jak i inne okoliczności były inspiracją do utworzenia wielu szlaków turystycznych zarówno łączących atrakcje przyrodnicze jak i kulturowe. Szlaki te oparte na licznych i różnorodnych walorach upamiętniają minione wydarzenia. Mają na celu utrwalenie przeszłości i dziedzictwa kulturowo-przyrodniczego regionu. Szlaki przebiegające przez teren więcej niż jednego kraju lub regionu są zorganizowane wokół tematu określonego wątkami historycznymi, artystycznymi lub społecznymi.

Szlaki turystyczne, jako rodzaj oferty spędzenia czasu wolnego, nie ograniczają się jedynie do miejsc i szlaków najważniejszych, najbardziej popularnych lub też uznanych za wspólne dziedzictwo świata lub kontynentu, lecz rozwijają się coraz szerzej także lokalnie i regionalnie, tworząc np. sieć ekomuzeów. Oferta szlaków turystycznych na omawianych terenach jest niezmiernie atrakcyjna, szeroka, bogata i różnorodna.

4.3. ANALIZA SIECI SZKÓŁ PODSTAWOWYCH I ŚREDNICH

System edukacji w Polsce do września 2017 r. funkcjonował zgodnie z Ustawą z dnia 7 IX 1991 r. o systemie oświaty [Dz. U. z 2004 r. Nr 256, poz. 2572, z poz. zm.] oraz Ustawą z dnia 27 VII 2005 r. - Prawo o szkolnictwie wyższym [Dz. U. Nr 164, poz. 1365, z poz. zm.].

Od 2017 r. realizowana jest w Polsce reforma systemu oświaty. Reforma została przeprowadzona na podstawie ustawy z dnia 14 XII 2016 r. – Prawo oświatowe [Dz.U. z 2017 r. poz. 59 – 60].

Analiza sieci szkół na poziomie podstawowym i średnim

Analizę sieci szkół podstawowych i średnich przeprowadzono dla lat 2006 – 2016. Wykorzystano dostępne dane statystyczne, Strategie Województwa Podkarpackiego i Małopolskiego oraz Strategie Rozwoju poszczególnych powiatów i gmin. Dokumenty te identyfikują główne problemy i wyznaczają priorytety rozwojowe powiatów oraz regionów (tab.1-8).

Szkoły podstawowe

Tab. 1. Liczba szkół podstawowych w poszczególnych powiatach w latach 2006-2016

Powiaty	Szkoły podstawowe										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	68	66	66	66	66	64	64	64	64	63	63
nowosądecki	139	139	138	138	138	137	133	133	135	136	134
bieszczadzki	17	17	16	16	16	16	14	13	12	12	12
jasielski	78	79	79	78	77	73	72	72	72	72	72
krośnieński	69	69	69	69	69	69	67	67	67	67	67
sanocki	50	50	49	49	49	48	47	47	47	47	47
leski	25	24	24	24	24	21	20	20	20	20	19

Źródło: Baza Danych Lokalnych

W latach 2006-2016 liczba szkół podstawowych w poszczególnych powiatach zmniejszyła się. Największy spadek zanotował powiat leski, gdzie z pośród 25 szkół zlikwidowano 6 oraz powiat jasielski, gdzie zlikwidowano taką samą liczbę szkół. W powiatach bieszczadzkim, gorlickim i nowosądeckim likwidacji uległo po 5 szkół w każdym powiecie. W najlepszej sytuacji był powiat krośnieński, w którym likwidacji uległy tylko 2 szkoły (tab.1).

Tab. 2. Liczba uczniów w szkołach podstawowych w poszczególnych powiatach w latach 2006-2016

Powiaty	Uczniowie w szkołach podstawowych										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	8 106	7 817	7 563	7 339	7 095	6 993	6 797	6 648	7 125	7 565	7 021
nowosądecki	18 112	17 591	17 299	16 877	16 488	16 213	15 856	15 317	15 967	16 554	15 160
bieszczadzki	1 575	1 529	1 468	1 383	1 346	1 350	1 353	1 298	1 292	1 289	1 248
jasielski	8 440	8 120	7 758	7 443	7 213	7 087	6 902	6 662	6 964	7 252	6 605
krośnieński	8 214	7 987	7 607	7 366	6 990	6 768	6 602	6 353	6 777	7 136	6 607
sanocki	6 434	6 089	5 984	5 809	5 611	5 548	5 474	5 294	5 537	5 792	5 331
leski	1 952	1 795	1 733	1 659	1 558	1 470	1 407	1 395	1 445	1 531	1 425

Źródło: Baza Danych Lokalnych

Likwidacja szkół była ściśle związana ze zmniejszeniem się liczby uczniów. Powiaty o najmniejszej liczbie uczniów w wieku szkolnym, tj. bieszczadzki i leski, zanotowały w latach 2006 – 2016 spadki rzędu kilkuset uczniów. Pozostałe powiaty, tj. gorlicki, nowosądecki, jasielski, krośnieński i sanocki, zanotowały znacznie większe spadki w liczbie uczniów uczęszczających do szkół podstawowych – od tysiąca do kilku tysięcy uczniów w omawianym okresie (tab.2).

Licea Ogólnokształcące

Tab. 3. Liczba liceów ogólnokształcących w latach 2006-2017

Powiaty	Licea Ogólnokształcące										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	6	5	4	4	4	4	4	4	4	4	4
nowosądecki	9	9	10	10	7	7	7	6	6	5	5
bieszczadzki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
jasielski	8	8	8	8	8	8	8	7	7	7	7
krośnieński	7	7	7	7	6	7	7	7	6	6	6
sanocki	7	7	5	5	5	5	4	3	3	3	3
leski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Źródło: Baza Danych Lokalnych

W latach 2006-2016 zmianie uległa liczba liceów ogólnokształcących. W przypadku 5 z omawianych 7 powiatów liczba szkół tego typu zmniejszyła się. Największy spadek zanotował powiat nowosądecki. Podobna sytuacja miała miejsce w powiecie sanockim, gdzie z liceów pozostały tylko 3 szkoły. W innych powiatach liczba

liceów zmniejszyła się o 1 placówkę. Spadku nie odnotowały powiaty bieszczadzki i leski. Możliwym powodem tego stanu rzeczy był fakt, że w każdym z tych powiatów funkcjonowało tylko 1 liceum ogólnokształcące (tab.3).

Tab. 4. Liczba uczniów w liceach ogólnokształcących w latach 2006-2016

Powiaty	Uczniowie w Liceach Ogólnokształcących										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	1 961	1 946	1 879	1 826	1 790	1 741	1 639	1 510	1 320	1 224	1 132
nowosądecki	1 851	1 914	1 960	1 894	1 830	1 659	1 506	1 335	1 126	968	830
bieszczadzki	346	355	367	380	386	364	341	331	315	276	240
jasielski	2 295	2 345	2 386	2 396	2 398	2 291	2 165	1 930	1 776	1 684	1 684
krośnieński	770	703	678	705	628	919	860	803	765	770	733
sanocki	2 147	1 996	1 884	1 799	1 791	1 718	1 624	1 442	1 324	1 203	1 064
leski	401	378	377	380	358	314	283	230	205	181	170

Źródło: Baza Danych Lokalnych

Największy spadek liczby uczniów uczęszczających do liceów odnotowano w powiatach nowosądeckim, sanockim i leskim, gdzie liczba uczniów zmniejszyła się o ponad połowę. Najlepszą sytuację zauważono w powiecie krośnieńskim, gdzie liczba uczniów liceów ogólnokształcących zmniejszyła się nieznacznie (tab.4).

Technika i szkoły artystyczne

Tab. 5. Liczba techników i szkół artystycznych w latach 2010-2016.

Powiaty	Technika i szkoły artystyczne										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	-	-	-	-	13	12	10	9	9	9	9
nowosądecki	-	-	-	-	12	10	9	8	8	7	7
bieszczadzki	-	-	-	-	2	2	2	2	2	1	1
jasielski	-	-	-	-	11	11	10	8	7	6	6
krośnieński	-	-	-	-	8	8	9	8	8	7	7
sanocki	-	-	-	-	10	9	9	8	6	6	5
leski	-	-	-	-	6	6	4	4	3	3	3

Źródło: Baza Danych Lokalnych

W latach 2010-2016 (brak informacji w BDL na temat lat wcześniejszych). liczba techników i szkół artystycznych w poszczególnych powiatach zmniejszyła się. Największy spadek zanotowały powiaty sanocki, nowosądecki i jasielski, w których liczba techników i szkół artystycznych spadła o połowę. Najlepiej przedstawiała się sytuacja w powiecie krośnieńskim, gdzie zlikwidowano tylko jedną placówkę tego typu. (tab.5).

Tab. 6. Liczba uczniów w technikach i szkołach artystycznych w latach 2010-2016

Powiaty	Liczba uczniów w technikach i szkołach artystycznych										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	-	-	-	-	2 709	2 514	2 366	2 236	2 119	2 073	2 015
nowosądecki	-	-	-	-	2 482	2 344	2 199	1 930	1 836	1 692	1 554
bieszczadzki	-	-	-	-	197	167	177	155	152	116	127
jasielski	-	-	-	-	2 222	2 132	2 011	1 931	1 938	1 894	1 912
krośnieński	-	-	-	-	1 069	909	809	786	786	753	787
sanocki	-	-	-	-	2 285	2 090	2 085	2 132	2 093	2 218	2 206
leski	-	-	-	-	719	660	570	512	457	466	447

Źródło: Baza Danych Lokalnych

Największe spadki liczby uczniów zaobserwowano w powiecie nowosądeckim i gorlickim. Interesująco przedstawia się sytuacja w powiecie sanockim, gdzie zlikwidowano połowę techników i szkół artystycznych, przy czym liczba uczniów w tych szkołach zmalała nieznacznie (tab.6).

Zasadnicze szkoły zawodowe

Tab. 7. Liczba zasadniczych szkół zawodowych w latach 2006-2017

Powiaty	Zasadnicze szkoły zawodowe										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	8	8	8	8	8	8	7	7	7	7	7
nowosądecki	7	9	9	10	10	9	8	9	9	9	9
bieszczadzki	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
jasielski	5	5	5	5	5	5	5	4	4	4	4
krośnieński	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	5
sanocki	4	5	5	5	5	5	5	5	5	5	3
leski	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Źródło: Baza Danych Lokalnych

W przypadku 3 powiatów (gorlicki, jasielski, sanocki), liczba zasadniczych szkół zawodowych zmniejszyła się. Powiaty bieszczadzki i leski posiadały tylko po jednej szkole tego typu i liczbę tę utrzymano. Natomiast w powiatach nowosądeckim i krośnieńskim utworzono nowe zasadnicze szkoły zawodowe (tab.7).

Tab. 8. Liczba uczniów w zasadniczych szkołach zawodowych w latach 2010-2016

Powiaty	Uczniowie w zasadniczych szkołach zawodowych										
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
gorlicki	930	897	916	929	829	742	722	732	810	796	789
nowosądecki	827	886	941	992	982	983	1 013	1 016	1 127	1 063	1 030
bieszczadzki	116	109	116	122	117	90	64	55	61	48	45
jasielski	912	981	1 020	972	909	794	772	719	764	724	648
krośnieński	201	279	278	284	263	220	207	199	208	222	208
sanocki	641	698	714	677	579	481	452	411	421	380	381
leski	107	115	144	146	142	139	127	149	150	147	123

Źródło: Baza Danych Lokalnych

W pięciu powiatach, liczba uczniów w zasadniczych szkołach zawodowych zmalała, przy czym największy spadek odnotował powiat bieszczadzki, gdzie liczba uczniów spadła o ponad połowę. W przypadku dwóch powiatów, nowosądeckiego i krośnieńskiego odnotowano wzrost liczby uczniów (tab.8).

Charakterystyka szkół w powiatach

Powiat bieszczadzki

W powiecie działa 14 szkół podstawowych, z czego najwięcej w gminie Ustrzyki Dolne. Szkoły są bardzo zróżnicowane jeśli chodzi o liczbę uczniów, od kilkunastu do prawie czterystu uczniów. Wśród szkół na uwagę zasługuje Szkoła Podstawowa nr 1 w Ustrzykach Dolnych, która prowadzi nauczanie języków mniejszości narodowych, w sytuacji gdy rodzice lub opiekunowie prawni wyrażą takie życzenie. Inna wyjątkową szkoła jest Szkoła Podstawowa nr 3 w tym samym mieście, gdyż jest to placówka o zasięgu ponadpowiatowym prowadząca kształcenie specjalne dla dzieci z różnymi niepełnosprawnościami. Szkoła wchodzi w skład Bieszczadzkiego Zespołu Placówek Szkolno-Wychowawczych. Z kolei Szkoła Podstawowa nr 2 w Ustrzykach Dolnych stwarza uczniom warunki do godzenia nauki z uprawianiem sportu. W powiecie działają 3 szkoły ponadpodstawowe: 1 liceum i 2 technika w Ustrzykach Dolnych. Oba technika prowadzą m.in. kształcenie z zakresu hotelarstwa i gastronomii. W Ustrzykach Dolnych znajdują się 2 zasadnicze szkoły zawodowe, jedna z nich wchodzi w skład Bieszczadzkiego Zespołu Placówek Szkolno-Wychowawczych.

Powiat leski

W powiecie działa 25 szkół podstawowych, z czego najwięcej - 8 w gminie Solina. Przeciętnie w szkołach powiatu uczy się od kilkudziesięciu do ponad stu uczniów. W Lesku jest jedna szkoła będąca częścią Specjalnego Ośrodka Szkolno –Wychowawczego. W gminie Olszanica funkcjonują dwie interesujące szkoły: szkoła w Olszaniczy realizuje projekty związane z otaczającą przyrodą i szkoła Uhercach Mineralnych zajmuje się działalnością pod hasłem „Aktywne lato”. W gminie Solina szkoła podstawowa w Myczkowcach prowadzi niestandardowe zajęcia typu: kulinarne, umysłowe, taneczne i muzyczne. W powiecie funkcjonują 4 licea ogólnokształcące, z czego jedna szkoła jest placówką o profilu plastycznym. Spośród 3 techników w Lesku jedno prowadzi kształcenie m.in. w zakresie hotelarstwa, a inne jest technikum leśnym kształcącym młodzież dla potrzeb Lasów Państwowych. Spośród 3 zasadniczych szkół zawodowych powiecie, jedna wchodzi w skład Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego w Lesku.

Powiat sanocki

W powiecie funkcjonują 33 szkoły podstawowe. Są to szkoły o bardzo zróżnicowanej liczbie uczniów: bardzo małe, posiadające tylko kilkunastu uczniów oraz dość duże, w których uczy się nawet ponad 700 dzieci. W Szkole Podstawowej nr 3 w Sanoku tradycją stał się coroczny konkurs o tematyce regionalnej: „Cudze chwalicie – swego nie znacie. Nasz region - Ziemia Sanocka”. Szkoła podstawowa w Nowotańcu, w gminie Bukowsko, posiada certyfikat „Szkoła przyjazna utalentowanym uczniom”. Szkoła podstawowa w Komańczy posiada w ofercie nauczanie języka ukraińskiego. W gminie Zarszyn wyróżnia się szkoła w Odrzechowej, która posiada Wojewódzki Certyfikat Szkół Promujących Zdrowie. W powiecie funkcjonuje 9 Liceów Ogólnokształcących. W Sanoku I Liceum Ogólnokształcące posiada certyfikat UNICEF. Na temat pozostałych liceów w gminie Sanok nie ma informacji wyróżniających te szkoły spośród innych. Spośród 5 techników w powiecie sanockim jedno technikum w Sanoku oferuje kształcenie w zakresie turystycznym i gastronomicznym. Spośród 7 zasadniczych szkół zawodowych – jedna jest częścią Specjalnego Ośrodka Szkolno-Wychowawczego.

Powiat krośnieński

W powiecie funkcjonuje 67 szkół podstawowych. Są to szkoły o zróżnicowanej liczbie uczniów: bardzo małe, średnie z liczbą uczniów mniejszą niż 200 i kilka dużych szkół, w których liczba uczniów przekracza 300 osób. W gminie Rymanów jedna szkoła zasługuje na szczególną uwagę. Jest to Niepubliczna Szkoła Podstawowa o uprawnieniach szkoły publicznej w Rymanowie Zdroju. Szkoła jest zaangażowana w projekt „Łemkowska Chyża – ocalić od zapomnienia” – Polsko-Amerykańskiej Fundacji Dzieci i Młodzieży „Równać Szanse”. W gminie Chorkówka przy szkole podstawowej w Bóbrce działa Szkolne Schronisko Młodzieżowe. W gminie Korczyna są 2 szkoły realizujące zadania specjalne. Szkoła podstawowa w Czarnorzekach słynie z działalności misyjnej, a szkoła w Węglówce aktywnie zajmuje się promocją zdrowia. Szkoła podstawowa w Bartkówce, posiada ścieżkę przyrodniczo-dydaktyczną w przyszkolnym parku. W powiecie krośnieńskim funkcjonuje 7 Liceów Ogólnokształcących. Wśród nich wyróżnia się Liceum Ogólnokształcące w Dukli, które prowadzi m.in. kształcenie w zakresie turystyki i rekreacji. Powiat posiada 7 techników. Dwa z nich, w Iwoniczu i w Iwoniczu-Zdroju prowadzą kształcenie w zakresie hotelarstwa i gastronomii. Ponadto w powiecie działa 5 zasadniczych szkół zawodowych.

Powiat jasielski

W szkołach podstawowych powiatu jasielskiego w roku 2006 uczyło się prawie 8440 dzieci. Najmniej uczniów było w gminie Krempna, najwięcej w Jaśle i gminie Skołyszyn [Strategia Rozwoju Powiatu Jasielskiego...: 40].

W 2016 r. na terenie powiatu jasielskiego funkcjonowało 72 szkoły podstawowe z 6605 uczniami. Najwięcej szkół podstawowych miała gmina miejska Jasło – 11 placówek z 2560 uczniami oraz gminy wiejskie: Tarnowiec (10 z 528 uczniami); Nowy Żmigród (9 z 547 uczniami); Skołyszyn (8 z 808 uczniami); Jasło (8 z 724 uczniami); Dębowiec (8 z 586 uczniami). W powiecie funkcjonowało 7 Liceów Ogólnokształcących (z 1684 uczniami), 6 techników (z 1894 uczniami), 5 zasadniczych szkół zawodowych (z 737 uczniami) oraz 1 szkołę specjalną przysposabiającymi do pracy (z 33 uczniami) [Województwo podkarpackie 2016...:179-191].

Wśród liceów ogólnokształcących najlepszym liceum było I Liceum Ogólnokształcące im. Króla Stanisława Leszczyńskiego w Jaśle. Szkoła jest wśród 300 najlepszych liceów ogólnokształcących w Polsce sklasyfikowanych przez Fundację Edukacyjną „Perspektywy” w Rankingu Szkół Ponadgimnazjalnych i przysługuje jej tytuł „Srebrnej Szkoły 2017” [http://www.1lojaslo.pl; www.licea.perspektywy.pl]

Powiat gorlicki

W 2006 r. na terenie powiatu gorlickiego funkcjonowało 68 szkół podstawowych z 8106 uczniami. Najwięcej szkół podstawowych miała gmina wiejsko-miejska Biecz – 11 placówek z 1181 uczniami oraz gminy wiejskie: Gorlice (12 z 1372 uczniami); Uście Gorlickie (10 z 596 uczniami); Łuźna (7 z 682 uczniami). W powiecie działało: 6 Liceów Ogólnokształcących (z 1961 uczniami), 6 Liceów Profilowanych z 401 uczniami, 11 techników (z 2681 uczniami) oraz 11 zasadniczych szkół zawodowych (z 1005 uczniami) [Województwo małopolskie ...: 208-226].

W 2016 r. na terenie powiatu działało już tylko 63 szkoły podstawowe z 7565 uczniami. Najwięcej szkół podstawowych nadal miała gmina wiejsko-miejska Biecz – 11 placówek z 1110 uczniami oraz gminy wiejskie: Gorlice (11 z 1173 uczniami); Uście Gorlickie (8 z 550 uczniami); Łuźna (7 z 628 uczniami). W powiecie funkcjonowało 4 Licea Ogólnokształcące (z 1224 uczniami), 9 techników (z 2073 uczniami), 8 zasadniczych szkół zawodowych (z 841 uczniami) oraz 2 szkołami specjalnymi przysposabiającymi do pracy (z 29 uczniami) [Województwo małopolskie 2016. Podregiony...: 276-293].

Najlepszym liceum ogólnokształcącym w powiecie wg Rankingu Szkół Ponadgimnazjalnych Perspektywy okazało się I LO im. Marcina Kromera w Gorlicach i znalazło się wśród 500 najlepszych liceów ogólnokształcących w Polsce sklasyfikowanych w Rankingu Szkół Ponadgimnazjalnych Perspektywy 2016 i nadano mu tytuł „Srebrnej Szkoły 2016” [kromer-gorlice.pl; www.licea.perspektywy.pl].

Na uwagę zasługuje Zasadnicza Szkoła Zawodowa Cechu Rzemiosł i Przedsiębiorczości im. Jana Kilińskiego w Gorlicach. Placówka kształci uczniów w klasach wielozawodowych zgodnie z klasyfikacją zawodów MEN [<http://zszcech.gorlice.pl>].

Powiat nowosądecki

Ogólnopolskie badania powiatu nowosądeckiego, który ma typowy wiejski charakter pokazują, iż młodzież z jego terenu ma utrudnioną możliwość kontynuacji edukacji na poziomie średnim. Powiat wspiera inicjatywy, które prowadzą do zwiększenia szans edukacyjnych młodzieży z obszarów wiejskich.

W roku 2006 liczba szkół podstawowych wynosiła 139, a liczba uczniów – 18112. Powiat nowosądecki zanotował wzrost na tym szczeblu edukacji w porównaniu z latami późniejszymi, gdzie w 2016 r. na terenie powiatu nowosądeckiego funkcjonowało już tylko 134 szkół podstawowych z 15160 uczniami. Najwięcej szkół podstawowych miały gminy wiejskie: Chelmiec (16 z 2304 uczniami); Grybów (15 z 2034 uczniami); Korzenna (13 z 1098 uczniami); Łącko (11 z 1387 uczniami); Podegrodzie (10 z 935 uczniami) [Województwo małopolskie 2016...267-293].

Sytuacja w szkolnictwie średnim w 2006 r., była równie dobra co w szkolnictwie podstawowym. Zanotowanych było aż 9 Liceów Ogólnokształcących (z 1851 uczniami), 6 Liceów Profilowanych (z 617 uczniami), 11 techników (z 3041 uczniami). Odmierna sytuacja miała miejsce w zasadniczych szkołach zawodowych, gdzie naukę pobierało tylko 827 uczniów w 7 szkołach [Województwo małopolskie 2007. Podregiony...: 208-226]. Niestety spadek poziomu średnim powiat zanotował w roku szkolnym 2016, gdzie Liceów Ogólnokształcących było tylko 5 (z 968 uczniami), techników – 7 (z 16692 uczniami), a likwidacji uległy Licea Profilowane. Wzrost nastąpił natomiast w szkolnictwie zawodowym, gdzie funkcjonowało 9 placówek z 1063 uczniami. [Województwo małopolskie 2016. Podregiony...: 267-293].

1. Na wyróżnienie zasługuje Liceum Ogólnokształcące im. Artura Grottgera w Grybowie, które prowadzi współpracę w ramach programu Erasmus+ i uczniowie w ramach projektu „New skills for better life” wyjeżdżali do Austrii. Projekt polegał na poznaniu specyfiki pracy w Austrii, w tamtejszych przedsiębiorstwach [<http://logrybow.pl/projekty>]. Na inną formę promocji szkoły postawił Zespół Szkół Ponadgimnazjalnych im. Jana Pawła II w Krynicy Zdroju. W skład szkoły wchodzi liceum ogólnokształcące i zespół szkół zawodowych, które prowadzą m.in. kształcenie z zakresu hotelarstwa i gastronomii. Szkoła realizuje także 3 projekty w ramach Programu Erasmus+ [<http://www.krynica.szkoła.pl>].

Wnioski

Zmiany w oświacie spowodowała trudna sytuacja demograficzna przekładająca się na spadek liczby uczniów w szkołach i oddziałach klasowych oraz na wydatki związane z prowadzeniem szkół. Najbardziej spadła liczba uczniów gimnazjów (o 5,9%) i szkół ponadgimnazjalnych (również o 5,9%). W szkołach podstawowych było o 3% uczniów mniej. Wzrosła za to liczba dzieci w przedszkolach o 7,4%. Przejściowy wzrost liczby uczniów szkoły podstawowej był skutkiem rozpoczęcia od 1.09.2015 r. nauki w klasie I przez sześciolatków. Cechą charakterystyczną szkół podstawowych w województwie podkarpackim jest duża liczba tzw. „małych szkół”. Aż 85% szkół podstawowych liczy do 200 uczniów, a 61% nie więcej niż 100 uczniów [Program rozwoju edukacji...: 10-11].

W ciągu ostatnich lat w Polsce wypracowano sposoby pozwalające na uniknięcie likwidacji szkół. Jeden z nich zakłada założenie szkoły przez osobę prawną (inną niż jednostka samorządu terytorialnego) lub osobę fizyczną w miejsce zlikwidowanej szkoły gminnej (możliwe od 2009 roku).

Powiaty wspierały również inicjatywy, które prowadziły do zwiększenia szans edukacyjnych, m.in: młodzież pochodzącą z obszarów wiejskich, młodzież niepełnosprawną oraz członków mniejszości narodowych. Wprowadzone zostały nowoczesne standardy nauczania, z nauką języków obcych oraz technik informatycznych. Dla młodzieży narażonej na wykluczenie społeczne stworzono system wsparcia (stypendia, dostęp do internatów), który pomagał w kontynuowaniu edukacji. Władze samorządowe wspierały tego rodzaju działania, gdyż poszerzanie zakresu i dostępności edukacji dla wszystkich oraz podnoszenie jej jakości, przy równoczesnym ukierunkowaniu tych zmian na bieżącą oraz prognozowaną sytuację na rynku pracy było najlepszym sposobem na szybki rozwój gospodarczy regionu. Istotnym zadaniem omawianych powiatów jest dalszy rozwój wyposażenia

warsztatów zawodowych. Realizacja zadania przebiegać powinna zgodnie z planem modernizacji bazy edukacyjnej.

5.1. ANALIZA INFRASTRUKTURY TECHNICZNEJ, W TYM DOSTĘPNOŚĆ KOMUNIKACYJNA

Dostępność infrastruktury technicznej stanowi jeden z podstawowych warunków zrównoważonego rozwoju gospodarczego. Determinuje rynki pracy oraz zbytu towarów i usług, a także łatwe przemieszczanie osób i towarów wewnątrz regionu. Największe znaczenie dla rozwoju obszaru ma dostępność komunikacyjna, gdyż sieć powiązań oraz stan i jakość ciągów komunikacyjnych warunkują rozwój gospodarczy, ekonomiczny i społeczny regionu.

Powiat bieszczadzki

Przez powiat przebiega jedna droga krajowa nr 84 klasy G, relacji: Sanok – Lesko Ustrzyki Dolne – Krościenko – granica państwa (w granicach woj. podkarpackiego – 51,6 km) oraz 8 dróg wojewódzkich. Ten układ drogowy uzupełniają drogi powiatowe i gminne, których łączna długość w powiecie bieszczadzkim wynosi 242,6 km. Ze względu na fakt, że obecny stan sieci połączeń komunikacji publicznej jest bardzo ograniczony, podstawowym środkiem transportu pozostają samochody prywatne. Tym samym w komunikacji wewnętrznej fundamentalne znaczenie posiadają drogi powiatowe i gminne, których stan jest zróżnicowany, a przepustowość bardzo ograniczona.

Długość dróg w poszczególnych kategoriach na terenie powiatu bieszczadzkiego:

- drogi krajowe 19,25 km
- drogi wojewódzkie 104,65 km
- drogi powiatowe 201,4 km
- drogi gminne 94,17 km

razem 419,47 km [*Załącznik do uchwały Rady Powiatu w Ustrzykach Dolnych: 7*].

Po zawieszeniu ruchu pasażerskiego transport kolejowy nie odgrywa żadnej roli w poprawie dostępności do Bieszczad. Na tym terenie czynne są dwie linie kolejowe nr 107 Zagórz – Łupków, przechodząca przez powiat sanocki oraz nr 108 Stróże – Krościenko, przechodząca przez powiat jasielski, krośnieński, sanocki, leski i bieszczadzki. W powiecie funkcjonuje jedno drogowe przejście graniczne w ciągu drogi krajowej nr 84 i ukraińskiej drogi T1412 Krościenko – Starzawa. Udostępnione jest także kolejowe przejście graniczne w ciągu linii nr 108 Krościenko – Chyrów (obecnie ruch kolejowy na tym przejściu nie odbywa się). Planuje się w przyszłości uruchomienie nowych przejść granicznych: Boberka – Smolnik (w gminie Lutowiska), Mszaniec – Bystre (w gminie Czarna) oraz Łubnia – Wołosate (w gminie Lutowiska). Zły stan infrastruktury drogowej i kolejowej wpływający na poziom dostępności przestrzennej Bieszczad zwraca uwagę na możliwość wykorzystania transportu lotniczego [Churski, 2013: 52]. Dla ludności powiatu bieszczadzkiego głównym źródłem zaopatrzenia w wodę jest ujęcie wody ze zbiornika solińskiego. Korzysta z niego 67,4% mieszkańców Gminy Ustrzyki Dolne oraz 63,4% Gminy Czarna. Mieszkańcy Gminy Lutowiska nie korzystają z tej formy dostawy. Ludność, która nie korzysta z sieci wodociągowej czerpie wodę ze studni wyposażonych w pompy i hydrofony oraz ze studni ręcznych [*Strategia rozwoju powiatu bieszczadzkiego: 42*].

Miasto Ustrzyki Dolne posiada mechaniczno-biologiczną oczyszczalnię ścieków, która przyjmuje ścieki przemysłowe, ścieki z terenów zabudowy mieszkalnej i użyteczności publicznej. Oczyszczalnia zabezpiecza obecne potrzeby w zakresie ilości przepływających ścieków. Również pozostałe gminy wchodzące w skład powiatu posiadają przyłączenie do sieci kanalizacyjnej. W Gminie Ustrzyki Dolne do sieci kanalizacyjnej podłączonych jest 48,7% mieszkańców, w Gminie Czarna – 21%, a w Gminie Lutowiska - 54,4%. W powiecie bieszczadzkim z energii elektrycznej korzysta 4,7 tys. odbiorców, w tym 3 tys. (64%) w mieście. Zużycie energii wynosi 7,1 GWh, z czego 60,5% przypada na miasto i jest podobne do średniego zużycia w województwie i sąsiadujących powiatach [*Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego powiatu bieszczadzkiego: 7*].

Powiat leski

Powiat leski położony jest nieopodal ciągu istniejących bądź potencjalnych korytarzy transportowych o zasięgu transeuropejskim. Ponadto około 100 km od stolicy powiatu znajduje się lotnisko krajowe Rzeszów – Jasionka, posiadające położenie strategiczne dla rozwoju ruchu lotniczego we wschodniej części kraju. Przez powiat przechodzą dwa ważne szlaki drogowe, tzw. mała i duża obwodnica bieszczadzka, relacji: Lesko – Ustrzyki Dolne – Lutowiska oraz Lesko – Baligród – Cisna – Ustrzyki Górne. Sieć dróg publicznych przebiega przez wszystkie miejscowości powiatu i posiada od III do V klasy techniczną. Sieć drogową stanowią:

- drogi krajowe – 21 km,

- drogi wojewódzkie – 114 km,
- drogi powiatowe – 136 km,
- drogi gminne – 74 km.

Łączna długość linii kolejowych w powiecie wynosi 22 km. Główny szlak kolejowy wiedzie z Zagórze przez Łukawicę i Uherce do Ustrzyk Dolnych. W Uhercach znajduje się główny węzeł kolejowy – stacja rozładunkowo-przeładunkowa.

W miejscowości Bezmiechowa (gm. Lesko), na zboczu góry *Slonne*, znajduje się lotnisko trawiaste przeznaczone dla lekkich samolotów oraz szybowców. W gminie Cisna, w miejscowości Roztoki znajduje się utworzone dla turystów piesze przejście graniczne na Słowację, czynne sezonowo, w okresie od marca do końca września [Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Leskiego: 13-14]. Warunkiem wstępnym poprawy dostępności jest budowa równoleżnikowych autostrad – polskiej A4 i słowackiej D1 [Zeliaś, 2000]. Infrastruktura komunalna najslabiej rozwinięta jest na terenach wiejskich. W większości gospodarstw, ścieki gromadzone są w zbiornikach bezodpływowych, a woda pobierana jest z indywidualnych ujęć (przydomowych studni kopanych) o małych zasobach wodnych. Coraz częstszym rozwiązaniem są ujęcia wody z utworów trzeciorzędowych, w postaci studni wierconych. Drugim istotnym źródłem zaopatrzenia w wodę ludności powiatu są wody powierzchniowe rzek oraz zbiorników zaporowych: Solina, Myczkowce. Ujęcia zaopatrują w wodę głównie gminne wodociągi komunalne oraz liczne ośrodki wypoczynkowe, zlokalizowane na obrzeżach Zalewu Solińskiego. W około 60% przypadków, badana woda nie odpowiada obowiązującym wymogom [Program Ochrony Środowiska dla Powiatu Leskiego: 31-32]. Powiat korzysta z zasobów gazu ziemnego zidentyfikowanych na terenie województwa podkarpackiego, które tworzą samodzielne złoża lub występują z ropą naftową. Należy podkreślić, iż regionalne zasoby gazu ziemnego zaspokajają – wg szacunkowych wyliczeń – ok. 12% zapotrzebowania kraju. Niemniej jednak na terenie powiatu istnieje część wsi nie posiadająca w pełni rozwiniętej sieci gazowej [Profil ekonomiczno-demograficzny powiatu leskiego: 62].

Powiat sanocki

Przez powiat przebiegają tylko dwie drogi pozostające w administracji GDDKiA: nr 28 i 84. Pozostałe drogi mają niższą kategoryzację [Strategia Rozwoju Powiatu Sanockiego: 51-54]. Całość połączeń transportowych opiera się na komunikacji kołowej i minimalnym stopniu kolejowej. Sieć drogową powiatu tworzą: 44 drogi powiatowe, 22 ulice powiatowe oraz drogi gminne, wojewódzkie i krajowe. Znaczenie dla lokalnego systemu drogowego stanowią drogi: krajowa nr 28 (Zator – Sanok – Przemyśl – Medyka granica państwa) oraz droga nr 84 (Sanok – Lesko – Ustrzyki Dolne – Krościenko – granica państwa). Drogi wojewódzkie to: 886 (Brzozów – Sanok), 889 (gm. Sieniawa – Bukowsko – Szczawne), 892 (Zagórze – Komańcza), 897 (Tylawa – Komańcza – Ustrzyki Górne – granica państwa) [Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej: 16-17]. Długość dróg powiatowych wynosi 220,98 km, 63% tych dróg jest w dobrym lub bardzo dobrym stanie. Pozostałe są w złym stanie.

Zaopatrzenie w wodę ludności oraz jednostek gospodarczych odbywa się w większości za pośrednictwem komunalnych zakładów wodociągowych. Głównym źródłem zaopatrzenia w wodę są ujęcia zlokalizowane na rzekach San i Wisłok. Eksploatacją ujęć wody na Sanie w Treczy i Zaslawiu zajmuje się Sanockie Przedsiębiorstwo Gospodarki Komunalnej Sp. z o.o. w Sanoku. Z ujęć tych zaopatrywane jest miasto Sanok oraz część miejscowości z gminy Zagórze i Sanok. Źródłem zaopatrzenia w wodę dla Gminy Besko oraz dla części gminy Zarszyn jest ujęcie na zbiorniku zaporowym na rzece Wisłok administrowane przez MPGK Krosno. Z czynnej sieci kanalizacyjnej korzysta około 74 % mieszkańców powiatu. Pozostałe 26% ludności posiada zbiorniki do gromadzenia ścieków. Zagospodarowaniem odpadów komunalnych zajmują się samorzady gminne. Liczba odpadów w powiecie systematycznie spada od 14534,28 t w 2011 r., do 12767,39 t w 2014 r. W przeliczeniu na mieszkańca jest to odpowiednio: 151,1 i 133,0 kg na osobę. Wskaźnik nagromadzenia śmieci na jednego mieszkańca dla roku 2014 r. jest wyraźnie niższy niż średnia wojewódzka – 145,5 kg [Strategia rozwoju powiatu sanockiego: 51-54].

Powiat krośnieński

Powiat należy do obszarów o stosunkowo dobrze rozwiniętej infrastrukturze technicznej. Przez powiat przebiega około 62 km dróg krajowych, prawie 80 km dróg wojewódzkich i ponad 518 dróg gminnych. Powiat posiada 75 dróg o długości 356 km, 66 mostów o łącznej długości 1343 m oraz 573 przepusty drogowe [https://www.terazkrosno.pl/wiadomosci/4615-stan-infrastruktury-drogowej-w-powiecie-krosnienskim]. Przez powiat przebiega droga krajowa nr 19 relacji Kuźnica – Barwinek i droga krajowa nr 28. Sieć dróg powiatowych uzupełnia sieć dróg gminnych stanowiących najniższą kategorię połączeń i obsługujących bezpośrednio wszystkie jednostki osadnicze w powiecie, wszystkie drogi są klasy Z:

- Gmina Chorkówka – 60,04 km
- Gmina Dukla – 53,52 km
- Gmina Jaśliska – 14,36 km
- Gmina Iwonicz Zdrój – 17,64 km

- Gmina Jedlicze – 40,87 km
- Gmina Korczyna – 40,09 km
- Gmina Krościenko Wyżne – 9,15 km
- Gmina Miejsce Piastowe – 28,78 km
- Gmina Rymanów – 43,38 km
- Gmina Wojaszówka – 48,27 km [Informacje własne Powiatowego Zarządu Dróg w Krośnie z dnia 25.09.2017]

Sieć dróg krajowych, wobec braku autostrady i dróg ekspresowych, ma najważniejsze znaczenie dla transportu międzynarodowego i krajowego. Drogi te stanowią ok. 5% sieci dróg województwa, a przenoszą blisko 50% całego ruchu.

Na terenie powiatu funkcjonują miejskie oczyszczalnie ścieków, mechaniczno-biologiczne:

- zlewnia rzeki Wisłok: w Iwoniczu Zdroju i Rymanowie,
- zlewnia rzeki Wisłoki i Jasiołki: w Dukli i Jedliczu,
- mechaniczno-biologiczne oczyszczalnie ścieków komunalnych na terenach wiejskich m.in. w Chorkówce, Wojaszówce i Ustrobnej.

W ostatnich latach zmodernizowano i uruchomiono szereg nowych oczyszczalni ścieków zarówno komunalnych m.in. w Dukli, Jedliczu i Rymanowie, jak i przemysłowych w Rafinerii Nafty JEDLICZE S.A. w Jedliczu. Ponadto ścieki z niektórych miejscowości w gminach: Chorkówka, Iwonicz Zdrój, Korczyna, Krościenko Wyżne, Miejsce Piastowe i Wojaszówka kierowane są do oczyszczalni komunalnej w Krośnie. Głównym źródłem zaopatrzenia w wodę mieszkańców powiatu są zasoby wód powierzchniowych (zlewnie rzek: Sanu, Wisłoka i Wisłoki). Główne ujęcia wód powierzchniowych zaopatrujących w wodę to ujęcia na Wisłoku w Iskrzyni, na Jasiołce w Szczepańcowej i na zbiorniku Besko w Sieniawie. Z ujęć źródłiskowych korzystają mieszkańcy m.in. gmin: Korczyna, Wojaszówka, Chorkówka i Dukla. W gminie Dukla systemem wodociągowym objętych jest 75 % mieszkańców miasta i ok. 40 % wsi. Z ujęć wód podziemnych korzystają też mieszkańcy m.in. z gminy Wojaszówka, Korczyna oraz większość miejscowości z gminy Chorkówka. Mieszkańcy powiatu oprócz wodociągów gminnych, korzystają z wodociągów należących do Spółek Wodnych m.in. w gminie Dukla, Rymanów, Wojaszówka, Korczyna (8 spółek wodnych) oraz własnych ujęć grawitacyjnych zlokalizowanych na potokach, a także z indywidualnych studni kopanych. Kanalizacją objętych jest 42 295 osób tj. ok. 38 % mieszkańców powiatu. Na terenie powiatu krośnieńskiego funkcjonuje 8 mechaniczno-biologicznych oczyszczalni ścieków: 4 w miastach (Dukla, Iwonicz Zdrój, Jedlicze, Rymanów) i 3 na obszarach wiejskich (Chorkówka, Ustrobna, Wojaszówka). Oczyszczalnie mają łączną przepustowość 6761 m³/d i obsługują ok. 50% mieszkańców objętych systemem kanalizacji. Pozostała część mieszkańców obsługiwana jest przez oczyszczalnię ścieków w Krośnie [<http://www.powiat.krosno.pl/infrastruktura>].

Powiat jasielski

Ważnym dla powiatu jest sąsiedztwo ze Słowacją oraz położenie na szlaku drogowym i kolejowym prowadzącym na Ukrainę. Powiat jasielski i miasto Jasło leżą na dwóch ciągach komunikacyjnych: w relacji północ-południe (Kielce – Tarnów – Barwinek) i wschód-zachód (Śląsk – Kraków – Bieszczady) oraz na szlaku turystycznym w kierunku przejścia granicznego w Ożennej [*Strategia Rozwoju Powiatu Jasielskiego*: 17]. Przez powiat przebiegają 2 drogi [krajowe: nr 28](#) Zator – Medyka oraz nr 73 z [Pilzna](#) w kierunku południowym (Wiśniówka - Jasło), a także 3 [drogi wojewódzkie](#):

- [nr 988](#) [Warzyce](#) - [Babica](#);
- nr 992 Jasło - Ożenna - granica państwa;
- nr 993 Gorlice – Dukla.

Wśród 94 dróg powiatowych liczących łącznie 384,60 km, występują 23 drogi lokalne i 71 dróg zbiorczych. Do najdłuższych dróg lokalnych możemy zaliczyć drogę 1909R Krempana – Żydowskie – Grab (13,1 km) oraz drogę 1905R Kąty – Desznica – Świątkowa Wielka – Świątkowa Mała (11,57 km), zaś do najdłuższych dróg zbiorczych powiatu zaliczymy drogi:

- nr 1854R Jasło – Dębowiec – Folsz (15,94 km);
- nr 1868R Trzcina – Osobnica – Cieklin (13,74 km);
- nr 1850R Jasło – Łajsce – Zręcin (13,30 km);
- nr 1829R Jareniówka – Jabłonica – droga wojewódzka – Czerma (12,22 km) [*Wykaz dróg powiatowych powiatu jasielskiego*: 1-2].

W Nowym Żmigrodzie krzyżują się dwie drogi wojewódzkie 992 i 993 Jasło – Grab – granica państwa oraz Gorlice – Dukla. Miasto stanowi węzeł komunikacyjny.

Głównymi szlakami komunikacji kolejowej są: linia nr 106 Rzeszów – Jasło oraz linia nr 108 Stróże – Zagórz. Na linii nr 108 nie prowadzi się obecnie przewozów pasażerskich na odcinku Stróże – Jasło, brakuje więc połączenia kolejowego z województwem małopolskim. Zły stan techniczny trakcji kolejowej nie pozwala na

przyspieszenie jazdy pociągów, komunikacja pasażerska nie jest więc konkurencyjna w stosunku do samochodowej.

W Jaśle - Warzycach funkcjonuje lądowisko dla małych samolotów. Najbliższe lotnisko sportowe jest w Krośnie, a najbliższe lotnisko międzynarodowe w Rzeszowie. Można korzystać też ze słowackiego lotniska w Koszycach [*Strategia Rozwoju Powiatu Jasielskiego*: 48].

Powiat jasielski nie posiada czynnego składowiska odpadów komunalnych. Odpady są przekazywane do sortowni odpadów komunalnych zmieszanych w Krośnie, będącej Regionalną Instalacją Przetwarzania Odpadów Komunalnych dla Regionu Południowo-Zachodniego w województwie podkarpackim. Część odpadów przekazana zostaje do sortowni odpadów komunalnych w Wolicy, pełniącej funkcję instalacji zastępczej. Odpady zielone i inne bioodpady zostają przekazane do kompostowni w Krośnie. Zaopatrzenie powiatu w wodę jest oparte głównie o przydomowe ujęcia wodne (studnie) oraz o lokalną sieć wodociągów. Długość sieci wodociągowej w powiecie wynosi 366,2 km (tj. 7896 przyłączy do budynków mieszkaniowych), zaś stopień pokrycia siecią wodociagową stanowi ok. 46%. Długość sieci kanalizacyjnej wynosi 8551,2 km, co daje 13854 przyłączy do budynków [*Województwo podkarpackie* 2016: 43].

W powiecie jasielskim funkcjonuje 11 komunalnych mechaniczno-biologicznych oczyszczalni ścieków, w tym jedna, nowoczesna oczyszczalnia w Jaśle, o podwyższonym stopniu usuwania związków biogenych, pozostałe znajdują się w Szebnicach, Trzcinicy, Kołaczycach, Krempnej, Nowym Żmigrodzie, Załężu, Świerchowej, Osieku Jasielskim, Skołyszynie i Tarnowcu.

Powiat posiada bardzo dobre warunki słoneczne (roczna suma nasłonecznienia powyżej 1060 kw/m²) oraz zróżnicowane warunki wiatrowe. W powiecie funkcjonuje 9 elektrowni wiatrowych o mocy ok. 300 kW, w tym 5 w gminie Osiek Jasielski o łącznej mocy 525 kW i wys. do 50 m. W Krempnej działa elektrownia wodna o mocy 45 kW [*Strategia rozwoju powiatu jasielskiego*: 53].

Powiat gorlicki

Do najważniejszych szlaków komunikacyjnych należy droga krajowa nr 28 (Grybów – Ropa – Gorlice – Biecz – granica państwa), 5 dróg wojewódzkich oraz 53 drogi powiatowe:

- drogi wojewódzkie:
  - nr 977 Tarnów – Konieczna;
  - nr 979 Zakliczyn – Gromnik;
  - nr 980 Jurków – Biecz;
  - nr 981 Zborowice – Krzyżowka;
  - nr 993 Gorlice – Kryg – Dukla;
- drogi powiatowe (m.in.):
  - nr 1474K Zagórzany – Kwiatonowice;
  - nr 1469K Gorlice – Łuzna;
  - nr 1507K Szymbark - Bystra – Szalowa;
  - nr 1480K Rozdziele – Lipinki;
  - nr 1484K Libusza – Kobylanka;
  - nr 1486K Gorlice – Dominikowice [*Wykaz dróg powiatu gorlickiego*: 1]

W latach 2008-2009 dokonano modernizacji części dróg wojewódzkich oraz powiatowych, m.in. w sołectwach: Kobylanka i Dominikowice. Dokonano stabilizacji osuwiska wraz z odbudową dróg powiatowych nr 19 118 Strzeszyn – Sitnica – Turza oraz nr 25113 Szymbark – Bystra – Szalowa. Powiat gorlicki uznany jest za jeden z najgorzej skomunikowanych w Polsce, a deficyt dostępności komunikacyjnej jest barierą dla wzrostu poziomu rozwoju gospodarczego [*Strategia rozwoju gminy Gorlice*: 23-24]. W latach 2009-2010 przebudowano drogi do uzdrowisk współfinansowane w 56,05% ze środków Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego. Inwestycja obejmowała przebudowy dróg: powiatowej nr 1489K Sękowa – Rozdziele oraz nr 1498K Ropa – Wysowa Zdrój – Blechnarka – Granica Państwa. W latach 2010-2011 zmodernizowano drogi powiatowe rozprawdzające ruch kołowy ze Strefy Przemysłowej Miasta Gorlice (Gorlice-Dominikowice-Sękowa) [*Zintegrowana strategia rozwoju powiatu gorlickiego*: 26-27, 63].

Projekt *Rozwój infrastruktury drogowej pomiędzy powiatem gorlickim, jasielskim i bardejowskim* był zamysłem zwiększenia dostępności komunikacyjnej do obszarów aktywności turystycznej w obszarze przygranicznym. Przedmiotem projektu była budowa układu drogowego, łączącego dwie główne nadgraniczne arterie Polski i Słowacji: drogę nr 77 Svidnik – Bardejów z drogą krajową nr 28 Medyka – Zator, poprzez turystyczne tereny powiatu bardejowskiego, gorlickiego i jasielskiego. Długość odcinków drogowych objętych projektem wynosiła 34,26 km, w tym: 2,70 km po stronie słowackiej i 29,48 km po stronie polskiej (6,60 km powiat jasielski i 22,88 km powiat gorlicki) [<http://pzdgorlice.pl/rozwoj-infrastruktury-drogowej-pomiedzy-powiatem-gorlickim-jasielskim-i-bardejowskim>].

Gorlice posiadają bezpośrednie kolejowe połączenie m.in. z Krakowem, Rzeszowem oraz Katowicami. Oś kolejową przechodzącą przez powiat stanowi trasa Stróże – Zagórz z odnogą Gorlice – Zagórzany.

Gospodarka wodno-ściekowa w gminach powiatu jest tylko częściowo uregulowana. Niekorzystnym zjawiskiem jest realizacja sieci wodociągowej przy jednoczesnym zaniedbywaniu rozwoju kanalizacji sanitarnej. Zwodociągowanie powiatu w 2007 r. wynosiło 30 %, a liczba podłączeń prowadzących do budynków z sieci stanowiła 4589. Długość samej sieci to 198,5 km. Najdłuższą sieć wodociągową posiadają gminy: Uście Gorlickie (31,4 km), Gorlice (30,9 km) i Sękowa (23,8 km), najkrótszą zaś gminy: Moszczenica (2,9 km) i Ropa (4,7 km). Jedyną gminą nie zwodociągowaną są Lipinki [Program ochrony środowiska dla powiatu gorlickiego: 20]. Postępująca rozbudowa sieci wodociągowej i kanalizacyjnej przyniosła efekty w 2015 r., i tak - sieć wodociągowa wynosiła 320,6 km, co dało 6141 przyłączy do budynków mieszkalnych, zaś sieć kanalizacyjna stanowiła 921,4 km, tj. 11713 przyłączy [Województwo małopolskie 2016: 221].

Większość gmin powiatu posiada własne oczyszczalnie ścieków. Wyjątek stanowią: gmina wiejska Gorlice (ścieki z jej terenu odprowadzane są do oczyszczalni mechaniczno-biologicznej w Gorlicach) oraz gmina Łużna, która nie posiada oczyszczalni gminnej, a jedynie oczyszczalnię przyzakładową, należącą do Spółdzielni Mleczarskiej. Na terenie gminy Sękowa funkcjonuje 125 biologicznych oczyszczalni przydomowych [Program ochrony środowiska dla powiatu gorlickiego: 21].

Powiat nowosądecki

Urozmaicona rzeźba terenu i rozproszona zabudowa nie sprzyja poprawnemu rozwiązywaniu podłączeń miejscowości do systemu podstawowego dróg – jest to odczuwalne szczególnie w gminach położonych na południu powiatu. Na terenie powiatu funkcjonuje komunikacja PKS oraz komunikacja prywatnych przewoźników, a także 3 główne linie kolejowe:

- linia z kierunku Limanowej przez gminę Chełmiec do Nowego Sącza;
- linia z Nowego Sącza w kierunku wschodnim przez gminę Kamionka Wielka, gminę Grybów i miasto Grybów;
- linia Tarnów – Stróże – Nowy Sącz – Muszyna granica państwa pod Leluchowem – Plavec biegnąca przez gminy Stary Sącz, Rytro, Piwniczną-Zdrój i Muszynę – linia ta odgrywa najważniejszą rolę w ruchu granicznym między Polską a Słowacją. Maksymalna prędkość na linii wynosi 70 km/godz., dopuszczalne obciążenie pociągów towarowych wynosi 2000 ton. Linia prowadzi przewozy towarowe rzędu 1 mln ton rocznie. Zdolność przepustowa wynosi 68 pociągów na dobę. Najbardziej wykorzystywany jest odcinek Tarnów – Muszyna.

Przez gminy wchodzące w skład powiatu przebiegają drogi krajowe:

- nr 28, z Przemyśla przez Nowy Sącz w kierunku Rabki przez Grybów oraz gminy Grybów i Chełmiec
- nr 75, z Brzeska przez Nowy Sącz w kierunku Krynicy przez gminy Łososina Dolna, Chełmiec, Nawojowa, Łabowa i Krynica
- nr 87, z Nowego Sącza w kierunku przejścia granicznego w Piwnicznej przez gminy Stary Sącz, Rytro i Piwniczna

oraz drogi wojewódzkie:

- nr 975 łącząca drogę krajową 4 z 75 w gminie Chełmiec przebiegająca przez gminy Gródek nad Dunajcem i Chełmiec
- nr 969 łącząca Nowy Sącz z Nowym Targiem przebiegająca przez gminy Stary Sącz i Łącko
- nr 971 łącząca drogę krajową 75 w gminie Łabowa z drogą krajową 87 w Piwnicznej, biegnąca przez gminy Łabowa, Krynica, Muszyna i Piwniczna
- nr 981 łącząca drogę krajową 28 w gminie Grybów z drogą krajową 75 w gminie Łabowa biegnąca przez miasto Grybów i gminy Grybów, Krynica i Łabowa

Długość sieci dróg powiatowych wynosi 526 km, natomiast gminnych 2453 km [Strategia rozwoju powiatu nowosądeckiego: 94-95]. Wśród 80 dróg powiatowych, 3 drogi główne stanowią ważny ciąg komunikacyjny w powiecie:

- nr 1514K z Muszyny przez Leluchów do granicy państwa;
- nr 1583K Obwodnica Zachodnia Nowego Sącza;
- nr 1582K z Piwnicznej do granicy państwa.
- Do najdłuższych dróg powiatowych należą drogi zbiorcze:
- nr 1567K (Nowy Sącz – Wojnarowa – Wilczyska) – 19,75 km;
- nr 1576K (Nowy Sącz – Florynka) – 19,32 km;
- nr 1449K (Wytrzyścza – Tropie – Bartkowa Posadowa) – 14,31 km [Wykaz dróg powiatowych powiatu nowosądeckiego: 1-4].

Gęstość sieci drogowej w powiecie nowosądeckim jest zbliżona do średniej wojewódzkiej. Najwyższą gęstość dróg publicznych mają gminy Grybów (3,63 km/km²), Stary Sącz (3,51 km/km²), Chełmiec (3,37 km/km²), Miasto Grybów (3,35 km/km²) i Podegrodzie (3,25 km/km²), najniższą Łabowa (0,17 km/km²), Krynica (0,23 km/km²) i Piwniczna (0,36 km/km²). W 85% drogi te mają nawierzchnię bitumiczną, tylko ok 70% stanowią drogi o bardzo dobrym i zadowalającym stanie nawierzchni, reszta jest w złym stanie. Na terenie powiatu znajduje się jedno

przejście graniczne kolejowe (Muszyna – Plavec), 3 przejścia graniczne drogowe (Piwniczna – Mnisek nad Popradem, Leluchów – Circ, Muszynka – Kurov) oraz 3 punkty przekroczenia granicy (Piwowarówka – Plihov, Wierchomla Wielka – Kace, Milik – Legnava). W gminie Łososina Dolna znajduje się lotnisko sportowe o trawiastej nawierzchni.

System energetyczny powiatu nowosądeckiego jest dobrze rozwinięty. Na terenie powiatu zlokalizowana jest elektrownia wodna oraz węzeł energetyczny w gminie Gródek nad Dunajcem, a także 7 stacji energetycznych o mocy 110kV. Gminy wymagające wzmocnienia elektroenergetycznego poniżej 110 kV to Chełmiec, Korzenna, Grybów, Kamionka Wielka, Nawojowa, Podegrodzie i Łącko [*Strategia rozwoju powiatu nowosądeckiego*: 96]. W zakresie sieci gazowniczej powiat posiada rezerwy, tak po stronie wysokiego jak i niskiego ciśnienia. Większość gmin jest całkowicie zgazyfikowane, niedoinwestowanie w tym zakresie występuje w gminach Łącko, Muszyna (obszar wiejski), Nawojowa, Piwniczna, Podegrodzie i Rytro. Bardziej dynamiczny jest przyrost odbiorców gazu w porównaniu do przyrostu długości sieci. W 2013 r. do najważniejszych zadań inwestycyjnych w Beskidzie Sądeckim zaliczono m.in. budowę gazociągu wysokiego ciśnienia Piątkowa – Biegonice, gazyfikację gmin Podegrodzie i Chełmiec wraz z połączeniem z istniejącą siecią na terenie Nowego Sącza, a także rozbudowę sieci gazowej średniego ciśnienia w celu doprowadzenia gazu do Żegiestowa.

Sieć wodociągowa jest średnio rozwinięta - korzysta z niej około 50% mieszkańców. Duże niedoinwestowanie w tym zakresie jest w gminie Grybów, Łabowa, i Łososina Dolna. Mimo pozytywnych zmian w inwestowanie wodno-ściekowe, cały czas w zakresie sieci kanalizacyjnych występują w gminach duże braki. Działają 16 oczyszczalni ścieków komunalnych, a długość czynnej sieci kanalizacyjnej wynosi 527,0 km (co stanowi przyłączenia do sieci 10210 budynków mieszkalnych). Całkowity brak sieci kanalizacyjnej jest w gminach Grybów i Korzenna [*Program ochrony środowiska dla powiatu nowosądeckiego*: 97-98].

Wnioski

Jednym z ważniejszych kierunków inicjowania działań w zakresie komunikacji jest rozbudowa szkieletowego systemu dróg, który połączy regiony Polski południowo-wschodniej z centrum Polski oraz południem Europy. Szczególnie ważna jest współpraca w zakresie poprawy dostępności komunikacyjnej. Realizowane są wspólne projekty drogowe (np. z powiatem krośnieńskim, gorlickim i partnerami słowackimi) oraz podejmowane działania projektowe w zakresie drogownictwa i kolejnictwa (z Krosnem, powiatem krośnieńskim i gorlickim), turystyki (powiat gorlicki i strzyżowski) i lobbingowe związane z budową dróg [<https://www.powiat.jaslo.pl/dla-spojnosci-i-dostepnosci...>; <https://www.powiat.jaslo.pl/20-aktualnosci/starostwo/1181-uruchomienie-nowego-polaczenia-kolejowego-jaslo-krakow-stalo-sie-faktem>].

Szczególnie dotkliwy jest dla wspomnianych powiatów brak dróg ekspresowych i autostrad, które przejmują ruch tranzytowy oraz stanowią o atrakcyjności inwestycyjnej terenów. Niezbędne z tego punktu widzenia jest zakończenie budowy drogi ekspresowej S19.

Tab. 1. Gęstość infrastruktury technicznej w 2016 r.

Powiaty	Gęstość sieci							
	drogowej		wodociągowej		kanalizacyjnej		gazowej	
	powiatowe w km	gminne w km	sieć w km	przyłącza do budynków w szt.	sieć w km	przyłącza do budynków w szt.	sieć w km	przyłącza do budynków w szt.
bieszczadzki	166,8	80,9	89,7	2117	44,9	828	6,7	37
gorlicki	315,2	749,8	320,6	6141	921,4	11713	1086,4	18099
jasielski	384,5	411,2	366,2	7896	855,2	13854	1219,8	24820
krośnieński	353,9	436,9	518,7	11688	1222,3	19880	1187,8	27145
leski	141,0	83,8	212,5	3293	201,0	2746	153,0	2029
nowosądecki	495,6	1579,3	1453,6	20844	1152,8	15776	1491,6	24452
sanocki	232,9	337,3	466,3	9955	716,3	13220	755,6	15752

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS

Na podstawie tabeli 1 można wnioskować, iż najprężniej rozwijającym się obszarem pod względem infrastruktury drogowej, wodociągowej i gazowej jest powiat nowosądecki, pod względem infrastruktury kanalizacyjnej – powiat krośnieński. Najbardziej ubogi w infrastrukturę drogową okazał się powiat leski, zaś w infrastrukturę wodociągowo-kanalizacyjną i gazową – powiat bieszczadzki. Stan infrastruktury technicznej w znacznym stopniu wynika z szeregu problemów gminnych, z których na czoło wysuwają się aspekty finansowe.

6.1. ANALIZA SEKTORÓW I BRANŻ ZATRUDNIENIA, BEZROBOCIE, POTENCJALNE PROBLEMY SPOŁECZNE, DUŻE ZAKŁADY PRACY W REGIONIE I ICH SYTUACJA

Warunki panujące na rynku pracy są ściśle związane z sytuacją gospodarczą, demograficzną oraz społeczną powiatów. Są wynikiem oddziaływania wielu różnorodnych czynników określających podaż pracy oraz popyt na pracę. Wzajemne relacje ilościowo-strukturalne pomiędzy podażową i popytową stroną rynku pracy przesądzają z kolei o charakterze ogólnej sytuacji na rynku pracy i w poszczególnych jego segmentach, którą wyrażać może stan równowagi (pełnego zatrudnienia), nadwyżki podaży pracy (bezrobocia) lub też deficytu siły roboczej.

Głównym celem badań jest analiza zatrudnienia oraz bezrobocia na obszarze badań. Zjawiska te pokazano w ujęciu dynamicznym w ostatnich latach za pomocą zmian procentowych.

Analiza zatrudnienia w badanych powiatach

W badaniu wykorzystano dane o powiatach z Urzędu Statystycznego w Rzeszowie [2016] oraz Urzędu Statystycznego w Krakowie [2016]. W analizie wyszczególniono dane dotyczące zatrudnienia ogółem z podziałem na zatrudnienie wśród kobiet i mężczyzn (tab. 1.) Przedstawiono również analizę sektorową zatrudnienia w badanych powiatach dla roku 2015 (tab.1., wyk. 1).

Tab.1. Zatrudnienie kobiet i mężczyzn w badanych powiatach w 2015 r.

Wyszczególnienie	Ogółem	Kobiety		Mężczyźni	
		Liczba	[%]	Liczba	[%]
Powiat bieszczadzki	2996	1633	54,5	1363	45,5
Powiat leski	3607	1933	53,6	1674	46,4
Powiat sanocki	20908	9341	44,7	11567	55,3
Powiat krośnieński	11703	6054	51,7	5649	48,3
Powiat jasielski	19908	9334	46,9	10574	53,1
Powiat gorlicki	15294	7676	50,2	7618	49,8
Powiat nowosądecki	23671	11639	49,2	12032	50,8

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z US w Rzeszowie [2016] oraz US w Krakowie [2016]

Tab. 2. Zatrudnienie w wybranych sektorach w badanych powiatach w 2015 r

Wyszczególnienie	Ogółem	Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo	Przemysł i budownictwo	Handel; naprawa pojazdów samochodowych; transport i gospodarka magazynowa; zakwaterowanie i gastronomia; informacja i komunikacja	Działalność finansowa i ubezpieczeniowa; obsługa rynku nieruchomości oraz pozostałe
Powiat bieszczadzki	2996	228	526	659	1583
Powiat leski	3607	241	472	822	2072
Powiat sanocki	20908	310	10534	3227	6837
Powiat krośnieński	11703	184	4121	2518	4880
Powiat jasielski	19908	103	9109	3091	7605
Powiat gorlicki	15294	175	5410	3282	6427
Powiat nowosądecki	23671	318	8621	5664	9068

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z US w Rzeszowie [2016] oraz US w Krakowie [2016]

Wyk. 1. Struktura zatrudnienia w wybranych sektorach w badanych powiatach w 2015 r.

Legenda: 1. Rolnictwo, leśnictwo, łowiectwo i rybactwo; **2.** Przemysł i budownictwo; Handel, naprawa pojazdów samochodowych, transport i gospodarka magazynowa, zakwaterowanie i gastronomia, informacja i komunikacja; Działalność finansowa i ubezpieczeniowa, obsługa rynku nieruchomości oraz pozostałe)

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z US w Rzeszowie [2016] oraz US w Krakowie [2016]

Powiat bieszczadzki

W powiecie zatrudnionych było 2996 osób, z czego prawie 55% stanowiły kobiety, a mężczyźni 45% (tab. 1). Najwięcej osób znalazło zatrudnienie w sektorze finansów, ubezpieczeń i obsługi rynku nieruchomości – 52,8%, a najmniej w sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa – zaledwie 7,6%. W sektorach: handel; naprawa pojazdów samochodowych, transport i gospodarka magazynowa, zakwaterowanie i gastronomia informacja i komunikacja zatrudnionych było łącznie 22% a w sektorze przemysł i budownictwo prace znalazło 17,6% (tab. 2., wyk. 1.). W niniejszej analizie interesujący jest fakt, iż najmniejszy odsetek ludności pracującej odnotowano w sektorze rolnictwa, który obok turystyki jest podstawowym sektorem gospodarczym tego powiatu. Wynika to z faktu, iż dane dotyczące liczby osób zatrudnionych w poszczególnych sektorach odnoszą się jedynie do liczby formalnie pracujących. Dane dotyczące zatrudnienia w danym sektorze ujmują wyłącznie zatrudnionych na podstawie stosunku pracy. Informacje dotyczą pracowników pełnozatrudnionych oraz niepełnozatrudnionych. Wiele osób w powiecie związanych jest wciąż z sektorem rolnictwa, lecz jest to działalność zazwyczaj w małych, indywidualnych gospodarstwach rolnych. Stąd ich faktyczna liczba nie jest uwzględniona w całkowitej liczbie zatrudnionych, a w liczbie osób biernych zawodowo, która jest stosunkowo bardzo wysoka (ok. 45%).

Powiat leski

W powiecie zatrudnionych było 3607 osób. Kobiety stanowiły 53,6% wszystkich zatrudnionych, a mężczyźni 46,4% (tab. 1). 57,4% wszystkich zatrudnionych w powiecie pracowało w sektorze finansów, ubezpieczeń i obsługi rynku nieruchomości. W sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa pracowało najmniej osób zaledwie 6,7%. W sektorach: handel; naprawa pojazdów samochodowych, transport i gospodarka magazynowa, zakwaterowanie i gastronomia informacja i komunikacja zatrudnionych było łącznie 822 osoby (22,8%), a w przemyśle i budownictwie pracowało łącznie 472 osoby (13,1%) (tab. 2., wyk. 1). W powiecie leskim zaobserwowano podobną sytuację, jak w powiecie bieszczadzkim. Również i w tym powiecie całkowita liczba osób zatrudnionych w sektorze rolnictwa nie jest uwzględniona ze względu na wysoki odsetek liczby osób biernych zawodowo, w którym ujęte są również osoby pracujące w indywidualnych, rodzinnych gospodarstwach rolnych. Ponadto, coraz większą rolę w powiecie odgrywa turystyka.

Powiat sanocki

W powiecie zatrudnionych było 20908 osób, kobiet stanowiły 44,7% wszystkich zatrudnionych, a mężczyźni (55,3%) (tab. 1). Ponad połowa wszystkich zatrudnionych (50,4%) pracowało w sektorze przemysłowym i budownictwie. W sektorze działalności finansowej i ubezpieczeniowej, obsłudze rynku nieruchomości oraz pozostałych zatrudnienie znalazło 32,7%. W sektorze handel, naprawa pojazdów samochodowych, transporcie, gospodarce magazynowej, zakwaterowaniu i gastronomii, informacji i komunikacji zatrudnionych było 15,4%, a w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie pracowało w 1,5% zatrudnionych (tab. 2., wyk.1.). Z roku na rok rośnie odsetek ludzi zatrudnionych w sektorze przemysłowym. Prawdopodobnie trend ten będzie się utrzymywał z uwagi na fakt, iż na przykład sanocki zakład „Autosan”, specjalizujący się w produkcji autobusów znalazł nowego właściciela, wchodzącego w skład Polskiej Grupy zbrojeniowej, która zapowiedziała już montaż pojazdów ciężarowo-osobowych dla wojska. Oznacza to utrzymanie, a może nawet zwiększenie zatrudnienia.

Powiat krośnieński

W powiecie zatrudnionych było 11703 osoby, 51,7% kobiet i 48,3% mężczyzn (tab. 1., wyk.1.). Najwięcej osób pracowało w sektorze działalności finansowej i ubezpieczeniowej oraz obsługi rynku nieruchomości – 41,7%, a najmniej w sektorze rolnictwa, leśnictwa, łowiectwa i rybactwa – zaledwie osoby 1,6%. W sektorze przemysłowym i w budownictwie pracowało 4121 osób (35,2%), a w sektorze handlowym; naprawie pojazdów samochodowych, transporcie i gospodarka magazynowa, zakwaterowaniu i gastronomii, informacji i komunikacji zatrudnionych było 21,5% pracowników (tab. 2., wyk. 1.). W gospodarce powiatu ważną rolę odgrywa sektor turystyki. Dzięki takim miejscowościom uzdrowiskowym oraz ich zasobom jak Iwonicz Zdrój i Rymanów Zdrój, koncentruje się i rozwija ruch turystyczny na coraz większą skalę. Ma to przełożenie również na wzrost miejsc pracy w tej branży oraz w usługach.

Powiat jasielski

W powiecie zatrudnionych było 19908 osób, czego 46,9% stanowiły kobiety, a 53,1% mężczyźni (tab. 1.) Najwięcej osób zatrudnionych było w przemyśle i budownictwie - 45,8%, a najmniej w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie – 0,5%. W sektorze finansów, ubezpieczeń i obsługi rynku nieruchomości pracowało 38,2%. W sektorach: handel; naprawa pojazdów samochodowych, transport i gospodarka magazynowa, zakwaterowanie i gastronomia informacja i komunikacja zatrudnionych było 15,5% pracujących (tab. 2., wyk. 1.). Powiat jasielski należy historycznie do Centralnego Okręgu Przemysłowego II Rzeczypospolitej. Stąd relatywnie duże zatrudnienie w przemyśle. Aktualnie jest to obszar o profilu przemysłowo-rolniczym, chociaż oficjalnie zatrudnionych w rolnictwie jest tylko 0,5% ludności. Wynika to ze stosunkowo dużego udziału ludności zajmującej się rolnictwem w liczbie osób biernych zawodowo.

Powiat gorlicki

W powiecie pracowało 15294 osoby. Liczba kobiet stanowiła 50,2%, a mężczyzn 49,8% (tab. 1.). Najwięcej osób znalazło pracę w sektorze finansów, ubezpieczeń i obsługi rynku nieruchomości - 42%. Z kolei najmniej osób pracowało w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie – 1,1%. W przemyśle i budownictwie

pracowało 35,4% ludności. W sektorze: handel, naprawy pojazdów samochodowych, transport i gospodarka magazynowa, zakwaterowanie i gastronomia, informacja i komunikacja zatrudnionych było łącznie - 21,5% zawodowo czynnych (tab. 2., wyk.1.). Stosunkowo duża liczba osób reprezentujących indywidualne gospodarstwa rolne w liczbie osób biernych zawodowo nie przekłada się na oficjalne zatrudnienie w tym sektorze. Ponadto coraz większe zatrudnienie w powiecie obserwuje się w sektorze turystycznym.

Powiat nowosądecki

W powiecie pracowało 23671 osób. Liczba kobiet pracujących wynosiła 49,2%, a mężczyzn 50,8% (tab. 1.). Najwięcej osób pracowało w sektorze finansów, ubezpieczeń i obsługi rynku nieruchomości - 38,3%. Najmniej osób pracowało w rolnictwie, leśnictwie, łowiectwie i rybactwie - 1,3%. W przemyśle i budownictwie zatrudnionych było - 36,4%. W handlu, naprawy pojazdów samochodowych, transporcie i gospodarce magazynowej, zakwaterowaniu i gastronomii, informacji i komunikacji zatrudnionych było łącznie 23,9% zawodowo czynnych (tab. 2., wyk. 1.). Ważną rolę gospodarczą w regionie odgrywa rolnictwo, pomimo iż oficjalne zatrudnienie jest niewielkie. Wiąże się to podobnie jak w innych badanych powiatach z relatywnie dużym udziałem osób związanych z rolnictwem w liczbie osób biernych zawodowo.

Analiza bezrobocia w badanych powiatach

Poziom i natężenie bezrobocia są najczęstszymi wyznacznikami sytuacji na rynku pracy. Obrazują one stopień niedopasowania podaży i popytu na rynku pracy. Stroną popytową są pracodawcy, którzy zgłaszają zapotrzebowanie na pracowników. Strona podaźowa, natomiast tworzona jest przez populację aktywną zawodowo.

W latach 2007-2016 nastąpił ogólny spadek stopy bezrobocia we wszystkich badanych powiatach. Najwyższą stopę bezrobocia na przestrzeni badanych lat zaobserwowano w powiatach bieszczadzkim i leskim. Najniższą zaś w powiatach sanockim i gorlickim. Stopa bezrobocia zmniejszyła się jednak we wszystkich badanych powiatach. Ten spadkowy trend może świadczyć o pozytywnych zmianach na rynku pracy. We wszystkich badanych powiatach stopa bezrobocia rejestrowanego systematycznie malała, by w 2016 r. osiągnąć najniższy poziom 8,5% dla powiatu gorlickiego oraz 9,1% dla powiatu sanockiego (tab. 3., wyk.2.).

Tab. 3. Stopa bezrobocia w badanych powiatach w latach 2007-2016 (w %).

Wyszczególnienie	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Powiat bieszczadzki	21,5	21,0	25,7	22,2	22,5	24,3	22,2	20,3	20,5	18,2
Powiat leski	22,9	22,4	25,1	21,8	22,4	23,0	23,6	22,1	20,9	20,3
Powiat sanocki	13,9	10,7	14,4	13,2	12,3	13,2	13,9	12,5	9,9	9,1
Powiat krośnieński	14,0	13,6	17,9	17,5	17,3	19,5	18,9	16,4	13,8	10,3
Powiat jasielski	16,8	15,9	18,7	17,2	17,6	18,9	18,2	15,9	15,2	13,4
Powiat gorlicki	16,4	13,4	15,2	13,8	12,6	13,4	14,7	12,4	11,3	8,5
Powiat nowosądecki	18,0	13,8	16,9	17,6	17,3	18,0	17,6	14,6	13,6	10,5

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [2017a]

Wyk. 2. Stopa bezrobocia w badanych powiatach w latach 2007-2016 (w %).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie GUS[2017a].

Na wyk. 3. przedstawiona została dynamika zmian liczby osób bezrobotnych we wszystkich badanych powiatach. Jako wartość początkową równą 100 procent przyjęto wartość liczby bezrobotnych z roku 2007.

Tab. 4. Liczba osób bezrobotnych ogółem w badanych powiatach w latach 2007-2016

Wyszczególnienie	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Powiat bieszczadzki	1715	1720	2096	2060	2119	2258	2046	1874	1788	1569

Powiat leski	2351	2308	2595	2734	2763	2767	2878	2668	2486	2413
Powiat sanocki	5177	3944	5252	5394	5093	5430	5798	5228	4036	3712
Powiat krośnieński	4723	4709	6367	6616	6614	7425	7137	5994	5041	3652
Powiat jasielski	8291	8003	9620	9540	9780	10415	10015	8504	8091	7044
Powiat gorlicki	7031	5690	6534	6446	5870	6263	6901	5749	5182	3818
Powiat nowosądecki	11253	8629	11143	12642	12726	13375	13298	10920	10136	7592

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [2017b].

Wyk. 3. Dynamika zmian liczby bezrobotnych w badanych powiatach w latach 2007-2016

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS [2017b]

Powiat bieszczadzki

W 2016 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 1569 osób w tym 853 kobiet i 716 mężczyzn (tab.4). W latach 2007-2009 zaobserwowano ogólny wzrost liczby bezrobotnych, natomiast w latach 2009-2016 występował trend spadkowy. Zmiany dotyczące wartości liczby bezrobotnych pokrywają się z wartościami dotyczącymi stopy bezrobocia w badanym powiecie. Trendy w poszczególnych latach dla obu wartości są bardzo podobne (wyk. 2, 3).

Powiat leski

W 2016 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 2413 osób, w tym 1125 kobiet i 1288 mężczyzn (tab. 4). W latach 2007-2009 zaobserwowano ogólny wzrost liczby bezrobotnych, natomiast w latach 2009-2016 występował trend spadkowy, chociaż w latach 2009-2013 zmiany były pozytywne (większe od 100%). Niepokojący jest fakt, iż dynamika zmian liczby bezrobotnych w powiecie leskim w latach 2014-2016 wzrastała przy ogólnych zmianach negatywnych. Może to jednak wskazywać na wzrost liczby bezrobotnych w kolejnych latach (wyk.3).

Powiat sanocki

Liczba zarejestrowanych bezrobotnych w 2016 r. w wynosiła 3712 osób, w tym 1915 kobiet i 1797 mężczyzn (tab. 4). W latach 2007-2016 zaobserwowano ogólny spadek wartości miary (92% w 2016 r.), chociaż w latach 2009-2010 oraz 2012-2013 zmiany były pozytywne (większe od 100%). Szczególnie w roku 2009 dynamika wzrostu była duża. W 2016 r. dynamika zmian liczby bezrobotnych wzrosła przy ogólnej zmianie negatywnej. Może to wskazywać na dalszy wzrost dynamiki liczby bezrobotnych w kolejnych latach w tym powiecie (wyk. 3).

Powiat krośnieński

W 2016 r. liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 3652 osoby, w tym 1997 kobiet i 1655 mężczyzn (tab. 4). W latach 2007-2009 zaobserwowano ogólny wzrost dynamiki zmian liczby bezrobotnych, natomiast w latach 2009-2016 występował trend spadkowy. W roku 2016 odnotowano najwyższą dynamikę spadku wartości oraz najniższą wartość zmian (72,4% wartości z roku 2007) (wyk. 3).

Powiat jasielski

W 2016 r. w zarejestrowanych było 7044 bezrobotnych, z czego 4041 stanowiły kobiety, 3003 mężczyźni. Stopa bezrobocia na terenie powiatu wynosiła 13,4%. W latach 2007-2016 zaobserwowano ogólny spadek liczby bezrobotnych w badanym powiecie (87,1% w 2016), natomiast w roku 2009 oraz w latach 2011-2012 występował trend wzrostowy. W latach 2012-2016 odnotowano trend spadkowy w liczbie bezrobotnych. Dynamika zmian wskazuje na coraz bardziej pozytywną sytuację na rynku pracy w ostatnich latach (wyk. 3).

Powiat gorlicki

W 2016 r. stopa bezrobocia w powiecie wynosiła 8,5% i była wyższa od krajowej (8,3%) i wojewódzkiej (6,7%). Liczba zarejestrowanych bezrobotnych wynosiła 3818 osób w tym 2306 kobiet i 1512 mężczyzn. W porównaniu do analogicznego okresu roku 2015 nastąpił spadek liczby zarejestrowanych bezrobotnych o 1364 osoby. W latach 2007-2016 zaobserwowano ogólny spadek liczby osób bezrobotnych (73,7% w 2016). Jednak w latach 2009, 2012 i 2013 liczba ta rosła. Największą zmianę zaobserwowano pomiędzy rokiem 2009, a 2016. Spadek wartości miary był wtedy największy. Dynamika zmian liczby bezrobotnych w powiecie gorlickim, szczególnie w ostatnich badanych latach daje możliwości pozytywnej prognozy na przyszłość na rynku pracy (wyk. 3).

Powiat nowosądecki

W 2016 r. zarejestrowanych było 7592 osoby bezrobotne, w tym 4556 kobiet (60 %) i 3036 (40%) mężczyzn. W latach 2007-2016 zaobserwowano ogólny spadek liczby bezrobotnych w badanym powiecie.

Największy wzrost liczby osób bezrobotnych zanotowano w roku 2009 (129,1%), natomiast najniższy w 2016 r. (74,9%). Dynamika zmian liczby osób bezrobotnych wskazuje na coraz bardziej pozytywną sytuację na rynku pracy w ostatnich latach. Szczególnym rokiem okazał się 2016 (wyk. 3).

Duże zakłady pracy w badanych powiatach

W niektórych powiatach, na przykład bieszczadzkim, leskim, czy sanockim istotnym elementem mającym wpływ na gospodarkę lokalną jest fakt, że ponad połowa mieszkańców powiatu żyje na wsi. Dlatego też szczególnie ważnym staje się wspomaganie rozwoju przedsiębiorczości i tworzenie warunków do rozwoju istniejących podmiotów gospodarczych, a z drugiej umożliwianie profesjonalizacji działań w rolnictwie. Szczególnie ważną rolę w tym zakresie odgrywają przedsiębiorstwa przetwórstwa rolno-spożywczego. Rozwój tych podmiotów, powinien zapewniać zbytni dla produktów rolnych i jednocześnie zachęcać rolników do łączenia się w grupy producenckie (na razie jest tylko jedna taka grupa w powiecie sanockim) lub poszukiwania efektywnej struktury np. klastrowej, która umożliwi zachowanie, a jeszcze lepiej stworzenie nowych miejsc pracy i zwiększenia dochodów mieszkańców.

Według danych GUS w 2013 r. działalność na terenie powiatu sanockiego prowadziło 6927 jednostek gospodarczych w tym 271 sektora publicznego i 6656 prywatnego. Wśród gmin powiatu sanockiego dominuje branża Handel i naprawy, która we wszystkich gminach powiatu osiąga najwyższe odsetki, oprócz gminy Tyrawa Wołoska, w której dominuje branża budowlana. W powiecie sanockim funkcjonują dwie podstrefy Specjalnej Strefy Ekonomicznej EURO-PARK MIELEC (Sanok – 4,2097 ha, Zagórz – 16,4888 ha), w której potencjalni inwestorzy mogą liczyć na ulgi podatkowe. Jak wykazał przykład gminy Zagórz, połączenie udogodnień strefy z zasobną bazą pracowniczą może przynieść pożądane efekty jak powstanie w wyniku japońskich inwestycji zakładu TRI Poland w Zagórz. W powiecie funkcjonują liczne organizacje wspierające rozwój przedsiębiorczości np. Inkubator Przedsiębiorczości, Regionalna Izba Gospodarcza, Cech Rzemiosł Różnych, Klaster Naukowo – Przemysłowy „Ziemia Sanocka”.

Wyżej wymienione atuty nie rozwiązują jednak wielu trosk obecnych i potencjalnych przedsiębiorców. Do głównych problemów lokalnej przedsiębiorczości należy zaliczyć brak uzbrojonych terenów inwestycyjnych, niedostatecznie rozwiniętą infrastrukturę komunalną oraz niewysoką chłonność lokalnego rynku zbytu. Dodatkowymi barierami są: zła sytuacja gospodarcza największych zakładów przemysłowych powiatu oraz ucieczka młodych wykształconych mieszkańców w poszukiwaniu lepszej pracy. Narastające wymagania w zakresie funkcjonowania na wolnym rynku powodują, iż powiat napotyka duże trudności w pozyskiwaniu inwestorów zewnętrznych. Tym bardziej, że nie posiada wielu mechanizmów, którymi dysponują chociażby samorządy gminne. Dlatego tak ważnym staje się posiadanie spójnego programu promocji walorów gospodarczych regionu. Oraz prowadzenie wspólnej zorganizowanej i przemyślanej kampanii promocyjnej. Akcje promocyjne przeprowadzane przez pojedyncze firmy, czy gminy przynoszą znacznie mniejsze efekty, niż mogłaby dać skoordynowana polityka promocyjna. Jej szczególnie istotną częścią powinno stać się zbudowanie marki produktów regionu opartych na wysokiej jakości i czystości środowiska naturalnego powiatu sanockiego. Poza tym dla sprawnego rozwoju przedsiębiorstw regionu niezbędne jest powstanie systemu kompleksowego wsparcia dla lokalnych firm. W istniejącej sytuacji formalno-prawnej najlepszym rozwiązaniem byłoby tworzenie odpowiednich klastrów.

Z kolei najważniejszymi branżami gospodarki w powiecie jasielskim są przemysł chemiczny, rafinerijny, meblarski, materiałów budowlanych, szklarski oraz spożywczy (w tym przetwórstwo owoców i warzyw, przetwórstwo mięsa, cukiernictwo) oraz budownictwo. Coraz mniejsze zatrudnienie daje branża górnictwa naftowego i gazownictwa - dawniej główny przemysł powiatu o najbogatszej tradycji. Coraz większą rolę odgrywają średnie i małe przedsiębiorstwa różnych branż, w tym świadczące usługi. Pojawiają się wśród nich firmy wdrażające innowacyjne technologie i produkujące nowoczesne produkty np. drukarki 3D i wysokiej jakości materiały (filamenty) do takiego druku dla zastosowań przemysłowych i medycznych. Na obszarze powiatu oferowanych potencjalnym inwestorom jest ok. 60 ha terenów inwestycyjnych. Tereny te należą do Tarnobrzeskiej Specjalnej Strefy Ekonomicznej EURO-PARK WISŁOSAN, zarządzanej przez Agencję Rozwoju Przemysłu S.A. Oddział w Tarnobrzegu. Oprócz terenów inwestycyjnych w Jaśle strefa obejmuje rejon Rymanów (7,24 ha) oraz rejon Jedlicze (0,84 ha). Ogółem, w Podstrefie Jasło TSSE EURO-PARK WISŁOSAN działalność prowadzą:

- BALTIC WOOD S.A. (produkcja paneli podłogowych),
- Nowy Styl Sp. z o.o. (produkcja mebli – krzesła),
- Lotos Asfalt Sp. z o.o. (producent materiałów hydroizolacyjnych),
- POLYMERNET Sp. z o.o. Sp. k. (producent węży siatkowych z polietylenu małej gęstości),
- POL-PANEL Sp. z o.o. (produkcja mebli i wyrobów drewnianych) – rejon Rymanów,
- Rymatex Sp. z o.o. (produkcja siatek do tarcz szlifierskich) – rejon Rymanów.

Gminy powiatu oferują też tereny inwestycyjne nie należące do specjalnej strefy ekonomicznej. Niestety, tylko niewielka część terenów inwestycyjnych w powiecie (w strefie ekonomicznej i poza nią) to tereny w pełni uzbrojone. Dodatkowo, lokalizacja terenów inwestycyjnych nie zawsze nawiązuje do podobnych lokalizacji w gminach sąsiednich, gdyż większość gmin nie posiada miejscowych planów zagospodarowania, a te które są, nie

zawsze są konsultowane z sąsiadami. Przedsiębiorcy skarżą się na brak ulgi zwolnień podatkowych od realizowanych inwestycji, a także na trudności administracyjne związane z zakładaniem i prowadzeniem przedsiębiorstw. Uważają również, że zbyt niski jest poziom oferowanych w powiecie usług doradczych i szkoleniowych dla przedsiębiorstw, a urzędy słabo wspierają przedsiębiorców w pozyskiwaniu środków pomocowych na rozwój ich firm i tworzenie nowych miejsc pracy. Na obszarze powiatu działają klastry (grupy przedsiębiorstw i instytucji, powiązanych ze sobą, działających na tym samym obszarze), które mają istotne znaczenie dla dynamiki rozwoju i konkurencyjności gospodarki.

Powiat krośnieński ma bardzo bogatą przeszłość pod względem gospodarczym, a niektóre z historycznie uwarunkowanych branż nadal prężnie funkcjonują na tym terenie. W poł. XIX w. w Bóbrce powstała pierwsza na świecie kopalnia ropy naftowej, która dała początek przemysłowi naftowemu. Swoistym uzupełnieniem wydobycia ropy naftowej było powstanie Rafinerii Jedlicze, w której obecnie większościowe udziały posiada Polski Koncern Naftowy ORLEN S.A. Rafineria Nafty Jedlicze wchodzi w skład spółki ORLEN Południe S.A., która jest jedną z kluczowych spółek Grupy Kapitałowej Polskiego Koncernu Naftowego ORLEN. Działalność biznesowa ORLEN Południe S.A. koncentruje się na głównych segmentach produktowych wraz z produkcją i sprzedażą biopaliw i biokomponentów, parafin oraz rozpuszczalników. Konsekwentnie rozwijane technologie, nacisk na rozwój know-how i szereg działań optymalizacyjnych stanowią podstawę do rozwoju Spółki ORLEN Południe w kierunku biorafinerii. Ważnym zakładem w powiecie krośnieńskim jest również Konsorcjum Olejów Przepracowanych S.A. – Jedlicze, które zajmuje się odzyskiem i recyklingiem odpadów poużytkowych (olejów przepracowanych) i odpadów opakowaniowych.

Podmioty gospodarcze w powiecie nowosądeckim reprezentują najczęściej handel, usługi, produkcję i budownictwo. Ponadto wiele firm zajmuje się prowadzeniem hoteli i restauracji. Kluczową dziedziną gospodarki powiatu jest turystyka.

Wnioski

W analizie zatrudnienia najmniejszy odsetek odnotowano w sektorze rolnictwa, który jest podstawowym sektorem gospodarczym badanych powiatów. Wynika to z faktu, iż dane dotyczące liczby osób zatrudnionych w poszczególnych sektorach odnoszą się jedynie do zatrudnienia na podstawie stosunku pracy. Informacje dotyczą pracowników pełnozatrudnionych oraz niepełnozatrudnionych. Wiele osób związanych jest wciąż z sektorem rolnictwa, lecz jest to działalność zazwyczaj w małych, indywidualnych gospodarstwach rolnych. Stąd ich faktyczna liczba nie jest uwzględniona w całkowitej liczbie zatrudnionych, a w liczbie osób biernych zawodowo, która jest stosunkowo wysoka.

W latach 2007-2016 nastąpił ogólny spadek stopy bezrobocia we wszystkich badanych powiatach. Najwyższą stopę bezrobocia na przestrzeni badanych lat zaobserwowano w 2009 r. w powiatach bieszczadzkim (25,7%) i leskim (25,1%). Najniższą zaś w powiatach gorlickim (8,5%) oraz sanockim (9,1%) w roku 2016. W 2009 r. odnotowano najwyższą dynamikę wzrostu liczby osób bezrobotnych we wszystkich badanych powiatach. W latach 2007-2016 zaobserwowano ogólny spadek dynamiki liczby osób bezrobotnych w prawie wszystkich badanych powiatach. Wyjątkiem okazał się powiat leski, gdzie zanotowano ogólny wzrost wartości miary.

Dla prawie wszystkich badanych powiatów w latach 2015-2016 nastąpił spadek dynamiki liczby osób bezrobotnych. Niestety w powiatach leskim i sanockim widoczny jest wzrost dynamiki, co może mieć charakter rozwojowy w następnych latach.

6.2. WSKAŹNIKI FUNKCJI TURYSTYCZNEJ WYBRANYCH POWIATÓW POGRANICZA POLSKO-SŁOWACKIEGO

Rozwój turystyki wiejskiej, czy też turystyki na terenach wiejskich, jest implikowany przez występujące na tym obszarze zasoby naturalne, historyczne i kulturalne, aktywność lokalnych podmiotów gospodarczych oraz zharmonizowanie działań na rzecz rozwoju turystyki ze społecznymi potrzebami ludności i lokalnej gospodarki [Gaworecki 2007: 73]. Turystykę na obszarach wiejskich traktuje się jako ważne ogniwo w aktywizacji gospodarczej, wsparciu dla lokalnego budżetu oraz mobilizacji zawodowej mieszkańców [Puciato 2009: 200]. Przede wszystkim rozwój turystyki gwarantuje tworzenie w tym sektorze nowych miejsc pracy [Stec 2013: 203], a także stał się jednym z wiodących kierunków ekorozwoju [Dębniowska, Skorwider-Namietko 2015: 167].

Obiekty hotelarskie należą do podstawowych i najważniejszych elementów zagospodarowania turystycznego [Kowalczyk, Derek 2010: 197]. Bez nich funkcja turystyczna terenu nie jest w pełni rozwinięta. Tereny niewyposażone w bazę noclegową są dostępne jedynie dla wąskiej grupy eksploratorów z własnymi namiotami, ewentualnie dla odwiedzających jednodniowych. Stąd im większa gęstość

rozmisszczenia bazy noclegowej, tym większa atrakcyjność turystyczna danego regionu [Durydiwka 2005: 17]. Zgodnie z zapisem w Ustawie o usługach turystycznych, usługi hotelarskie definiuje się jako krótkotrwałe, ogólnie dostępne wynajmowanie domów, mieszkań, miejsc noclegowych, miejsc na ustawianie namiotów, przyczep samochodowych oraz świadczenie usług z tym związanych [Kurek 2008: 144-145].

Na przestrzeni kilkunastu lat daje się zaobserwować wzrost jakości i konkurencyjności wiejskiej bazy noclegowej, składającej się na stworzenie produktu turystycznego wsi [Śliż 2005: 13]. Statystyki prowadzone od 2012 roku wskazują na stopniowy wzrost liczby obiektów noclegowych niemalże we wszystkich powiatach, za wyjątkiem powiatu jasielskiego. Największa liczba obiektów noclegowych znajduje się w powiecie nowosądeckim (174), w nim też nastąpił wzrost w porównaniu do 2012 r. o 12,25% (tab. 1).

Tab. 1. Liczba obiektów noclegowych w powiatach w latach 2012-2016

Powiat	Rok	Hotele	Pensjonaty	Inne obiekty noclegowe	Schroniska	Szkolne schron. młodzieżowe	Ośrodki wczasowe	Ośrodki szkol.-wypoczynkowe	Zespoły domków turystycznych	Kempingi	Zakłady uzdrowisk.	Kwatery i pokoje gościnne	Kwatery agroturystyczne	Pozostałe obiekty	Razem
bieszczadzki	2012	3	1	5	1	3	4	2	2	1	-	7	5	6	43
	2013	3	0	5	1	4	3	2	3	1	-	11	8	8	53
	2014	4	1	4	1	4	4	1	3	1	-	12	10	9	56
	2015	4	1	5	2	4	3	1	2	1	-	12	8	9	54
	2016	4	0	7	2	4	3	2	7	1	-	15	7	9	63
sanocki	2012	4	0	0	-	1	2	0	2	-	-	2	2	3	18
	2013	5	0	0	-	1	1	0	3	-	-	2	2	2	18
	2014	6	1	1	-	1	1	0	3	-	-	2	2	2	21
	2015	4	1	2	-	1	0	0	4	-	-	2	2	2	20
	2016	7	1	3	-	3	2	1	3	-	-	3	2	2	29
leski	2012	5	8	1	1	7	9	8	15	-	4	13	14	6	93
	2013	6	7	3	1	6	10	8	18	-	4	16	23	5	109
	2014	7	8	1	1	8	10	8	17	-	4	15	20	7	108
	2015	7	9	1	0	9	11	9	22	-	5	17	20	5	115
	2016	7	8	1	0	8	14	9	33	-	5	21	17	6	129
krośnieński	2012	8	1	1	0	3	2	-	2	-	11	7	14	0	51
	2013	8	1	1	0	3	2	-	2	-	14	6	17	1	57
	2014	8	1	2	1	3	1	-	2	-	14	6	19	2	61
	2015	7	1	2	1	4	2	-	2	-	14	5	18	2	59
	2016	7	2	3	1	4	1	-	2	-	14	7	19	2	65
gorlicki	2012	5	3	3	1	2	0	2	1	0	4	3	6	1	31
	2013	4	3	3	1	2	0	1	1	0	4	3	5	1	28
	2014	4	3	2	1	2	0	1	0	0	4	4	8	1	30
	2015	6	3	3	0	2	1	2	1	1	5	5	7	0	36
	2016	7	3	3	0	2	1	2	1	1	4	5	6	0	35
jasielski	2012	1	-	5	-	4	1	1	2	-	-	0	1	-	15
	2013	0	-	4	-	4	1	1	0	-	-	0	2	-	12
	2014	2	-	4	-	5	1	0	0	-	-	1	1	-	14
	2015	3	-	4	-	4	1	0	0	-	-	1	1	-	14
	2016	3	-	5	-	4	0	0	0	-	-	1	1	-	14
nowosądecki	2012	22	9	7	3	-	33	17	3	-	19	18	9	16	155
	2013	24	9	6	3	-	32	15	2	-	19	19	12	16	158
	2014	25	14	7	3	-	32	16	2	-	20	17	12	14	162
	2015	25	16	7	2	-	36	17	2	-	21	24	10	13	163
	2016	26	16	7	3	-	34	18	2	-	21	24	9	4	174

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Największy jednak wzrost liczby obiektów noclegowych w stosunku do 2012 r. odnotował powiat sanocki na poziomie 61,11%, kolejny bieszczadzki (o 46,51%), leski (o 38,70%), krośnieński (o 27,45%).

Poza liczbą obiektów noclegowych przy analizie bazy noclegowej bierze się pod uwagę także liczbę miejsc noclegowych (tab. 2).

Tab. 2. Liczba miejsc noclegowych w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	1 999	1 980	2 081	1 587	2 027	1 909	1 994	2 080	2 834	2 716	3 214
leski	4 935	4 971	5 011	5 784	5 525	5 672	6 206	6 615	6 954	6 807	7 281
sanocki	997	1 005	1 046	1 185	1 097	921	856	758	950	907	1 446
krośnieński	1 470	1 829	1 699	1 764	2 144	2 009	2 768	3 055	3 208	3 142	3 245
jasielski	362	237	237	335	780	776	791	711	780	770	387
gorlicki	1 785	1 652	1 690	1 722	1 400	1 266	1 405	1 396	1 387	1 706	1 602
nowosądecki	11 764	11 654	11 656	12 061	11 923	11 437	11 599	11 717	12 503	12 739	13 050

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Zdecydowanie najwięcej dostępnych miejsc noclegowych znajduje się w powiecie nowosądeckim (ponad 13000). W powiecie jasielskim zanotowano zaledwie 2,96% ogólnej liczby miejsc noclegowych w stosunku do powiatu nowosądeckiego. W tym powiecie również nastąpiło zmniejszenie badanej zmiennej o 49,74% w stosunku do 2015 r. Na przestrzeni lat 2006–2016 wyniki w poszczególnych powiatach wykazują wzrost na poziomie: 60,78% w bieszczadzkim, 45,03% w sanockim, 47,53% w leskim, 120,74% w krośnieńskim, 6,80% w jasielskim i 10,93% w nowosądeckim. Jedynie w powiecie gorlickim zanotowano spadek rzędu 10,25% (tab.2).

W wybranych powiatach różnie rozkłada się udział poszczególnych obiektów noclegowych w całkowitej liczbie udzielonych noclegów. W 2016 r. w powiecie bieszczadzkim najwięcej miejsc noclegowych znajdowało się w hotelach (1091) oraz w pokojach gościnnych i kwaterach (319). W powiecie sanockim z ogólnej liczby 1446 miejsc noclegowych: 386 miejsc noclegowych znajdowało się w hotelach oraz 227 w domach wycieczkowych. Powiat leski z ogółu 7281 miejsc noclegowych oferował najwięcej łóżek w ośrodkach wczasowych (1566) i domkach turystycznych (1202). W powiecie krośnieńskim całkowita liczba 3245 miejsc noclegowych rozkładała się przede wszystkim na zakłady uzdrowiskowe (1590) oraz hotele (288). Powiat gorlicki w 2016 r. oferował ogółem 1602 miejsca noclegowe, z czego 523 miejsca gwarantowały zakłady uzdrowiskowe oraz 350 miejsc – hotele. W tym samym roku powiat jasielski dysponował ogółem 387 łóżkami, z których 74 znajdowało się w szkolnych schroniskach młodzieżowych oraz innych obiektach noclegowych tj. motele i hoteliki - 72. W powiecie nowosądeckim największą liczbą łóżek dysponowały hotele (3037 miejsc noclegowych) oraz zakłady uzdrowiskowe (3010 miejsc noclegowych). W przypadku tego powiatu ważną rolę odgrywały także ośrodki wczasowe, które oferowały 2746 miejsc noclegowych [Główny Urząd Statystyczny].

Tab. 3. Liczba turystów w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	38 132	39 302	40 548	36 728	37 303	33 044	36 299	37 555	79 516	92 162	105 255
leski	121 657	127 996	119 066	119 725	122 510	123 889	123 120	132 054	137 438	151 463	177 989
sanocki	33 307	30 432	26 254	37 256	32 064	29 688	26 755	26 263	27 676	23 831	49 645
krośnieński	20 029	31 877	35 305	41 701	47 339	48 871	61 523	57 477	61 657	62 775	59 432
jasielski	14 068	3 646	3 479	7 445	9 705	9 071	9 399	7 832	10 102	12 222	11 833
gorlicki	35 690	41 468	43 077	38 179	36 141	30 521	35 456	34 783	35 082	30 006	35 676
nowosądecki	254 821	260 588	272 519	287 794	270 410	271 198	283 064	283 319	291 666	350 551	395 670

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2016 r. badany obszar odwiedziło 835 500 turystów, z których 47,1% stanowili ci, którzy odwiedzili powiat nowosądecki, 21,3% - leski, 12,5% - bieszczadzki. Powiaty sanocki, krośnieński, gorlicki i jasielski stanowią łącznie 19,1% ogólnej liczby turystów. Z grona tych ostatnich jedynie w powiecie sanockim zanotowano wzrost liczby turystów (o 108,32%) w porównaniu do 2015 r. W powiecie jasielskim i gorlickim zanotowano natomiast spadek liczby turystów w 2016 r. w porównaniu do 2006 r. (odpowiednio o 15,88% i 0,03%). W pozostałych powiatach tendencja jest wzrostowa (tab.3).

Tab. 4. Liczba udzielonych noclegów w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	94 095	116 754	106 562	95 884	98 901	88 888	97 909	108 114	212 756	240 576	294 535

leski	482 688	566 360	544 028	579 618	605 562	602 591	625 932	628 155	617 868	703 716	767 630
sanocki	55 459	51 656	46 632	60 482	58 329	55 347	47 628	48 389	50 781	46 133	97 303
krośnieński	187 705	261 385	279 956	310 285	361 629	375 669	518 109	500 987	495 000	531 240	516 164
jasielski	25 502	7 558	6 717	17 992	45 621	38 755	38 578	36 552	37 656	36 807	19 535
gorlicki	181 276	178 835	204 183	215 083	202 984	188 664	191 944	205 350	225 051	216 332	214 265
nowosądecki	1 473 673	1 513 742	1 612 612	1 678 648	1 544 750	1 467 080	1 601 572	1 589 417	1 654 998	1 806 093	2 002 696

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2016 r. na analizowanym obszarze udzielono łącznie 3912128 noclegów. W powiecie nowosądeckim było ich 2002696, co jest lepszym wynikiem niż zsumowanie wartości pozostałych powiatów. W porównaniu do 2006 r. wzrost liczby udzielonych noclegów przedstawiał się następująco: w powiecie bieszczadzkim – o 213,01%, sanockim – o 75,45%, leskim – o 59,03%, krośnieńskim – o 174,98%, gorlickim – o 18,19%, nowosądeckim – 35,89%. W powiecie jasielskim nastąpił spadek o 23,39% (tab. 4).

Stopień rozwoju funkcji turystycznej w wybranych powiatach dokonano za pomocą analizy pięciu wskaźników służących do oceny intensywności ruchu turystycznego oraz zagospodarowania turystycznego. Pierwszą grupę stanowią przede wszystkim trzy mierniki [Szromek 2013:338]:

- **wskaźnik Deferta** nazywany również wskaźnikiem funkcji turystycznej; wyraża się go liczbą turystów korzystających z noclegów w przeliczeniu na 1 km² obszaru

$$W_d = \frac{\text{liczba turystów korzystających z noclegów}}{\text{powierzchnia obszaru w km}^2}$$

- **wskaźnik Schneidera** jest miernikiem intensywności ruchu turystycznego i wyraża się liczbą turystów korzystających z noclegów w przeliczeniu na 100 stałych mieszkańców obszaru

$$W_{Sch} = \frac{\text{liczba turystów korzystających z noclegów}}{\text{liczba stałych mieszkańców obszaru}} \times 100$$

- **wskaźnik Charvata** określa liczbę udzielonych noclegów przypadającą na 100 mieszkańców obszaru

$$W_{Ch} = \frac{\text{liczba udzielonych noclegów}}{\text{liczba stałych mieszkańców obszaru}} \times 100$$

Stopień zagospodarowania turystycznego określono za pomocą dwóch wskaźników [Szromek 2013: 338]:

- **wskaźnik Baretje'a-Deferta** obliczany przez odniesienie liczby miejsc noclegowych do liczby ludności miejscowej

$$W_{BD} = \frac{\text{liczba turystycznych miejsc noclegowych}}{\text{liczba stałych mieszkańców obszaru}} \times 100$$

- **wskaźnik gęstości bazy noclegowej**

$$W_{GBN} = \frac{\text{liczba turystycznych miejsc noclegowych}}{\text{powierzchnia obszaru w km}^2}$$

Wskaźnik Deferta pozwala obliczyć gęstość ruchu turystycznego badanego obszaru. Wykorzystywany jest w badaniach naukowych do określenia stopnia pełnienia przez wybrane gminy funkcji turystycznej [Kulczyk-Dynowska, Gaura 2017: 66]. Nie uwzględnia jednak faktu, iż na danym obszarze przebywają odwiedzający jednodniowi, którzy nie wykupują usług noclegowych na miejscu i nocują w swoich rodzinnych miejscowościach lub na obszarach przyległych [Rakytova, Tomcikova 2017 :7]. W niniejszej analizie szczególnie ważne jest to w przypadku powiatu bieszczadzkiego, który często odwiedzają turyści jednodniowi zakwaterowani na dłuższe pobyty w powiecie leskim, zwłaszcza w okolicy Jeziora Solińskiego.

Wskaźnik Schneidera porównuje proporcje turystów w relacji do stałych mieszkańców obszaru [Wasilewicz-Pszczółkowska, Środa-Murawska, Senetra 2015: 211; Szromek 2012: 299]. Należy stwierdzić, iż posiada on wady wcześniej wymienionego wskaźnika Deferta.

Wskaźnik Charvata – wskaźnik nasycenia bazą turystyczną - pozwala ocenić intensywność ruchu turystycznego jaka występuje na danym obszarze. Wadą w strukturze tego wskaźnika są tzw. „drugie domy” oraz - podobnie jak w poprzednio wymienionych - nieuwzględnianie liczby odwiedzających jednodniowych [Chudy-Hyski 2006: 130].

Wskaźnik Baretje'a-Deferta zaliczany jest do grupy mierników zagospodarowania turystycznego. Wskaźnik ten wyraża liczbę turystycznych miejsc noclegowych przypadających na 100 mieszkańców obszaru. Wadą jest jego wrażliwość na zmiany migracyjne. Wewnętrzna i zewnętrzna emigracja

mieszkańców obszaru może podnieść wartość tego wskaźnika. Zauważa się również nieprecyzyjność w konstrukcji tego wskaźnika, ponieważ ponownie (jak w przypadku wskaźnika Charvata) nie uwzględnia on zjawiska tzw. „drugich domów”, czyli sytuacji gdy na terenie badanego obszaru znajdują się osoby niezamieszkujące go na stałe, ale posiadające tam własne domy. Interpretacja jego wartości nie jest jednak jednoznaczna i zależna jest często od kryteriów przyjętych przez badacza. Punktem wyjściowym jest przyjęcie odpowiednich norm i wartości. Świadczy to o subiektywnym podejściu w interpretacji wyników [Hendel 2016: 160]. Wyniki wybranych wskaźników dla badanych powiatów w latach 2006–2016 zostały przedstawione w tabelach od 5 do 9.

Tab. 5. Wartości wskaźnika Deferta w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	33,4	34,5	35,6	32,2	32,7	29	31,8	32,9	69,8	80,9	92,4
leski	145,7	153,3	142,6	143,4	146,7	148,4	147,4	158,1	164,6	181,4	213,2
sanocki	27,2	24,8	21,4	30,4	26,2	24,2	21,8	21,4	22,6	19,4	40,5
krośnieński	21,6	34,4	38,1	45,0	51,1	52,8	66,4	62,1	66,6	67,8	64,2
jasielski	16,9	4,4	4,2	9,0	11,7	10,9	11,3	9,4	12,2	14,7	14,2
gorlicki	36,9	42,9	44,5	39,5	37,4	31,6	36,7	36,0	36,3	31,0	36,9
nowosądecki	164,5	168,2	175,9	185,8	174,6	175,1	182,7	182,9	188,3	226,3	255,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Wskaźnik gęstości bazy noclegowej pozwala określić liczbę miejsc noclegowych oferowanych turystom przypadających na 1 km² powierzchni obszaru [Miszczuk 2016: 39; Szromek 2012: 299].

Zmiany wskaźnika funkcji turystycznej (Deferta) na badanym obszarze w przyjętej cezurze czasowej prezentuje tabela 5. Na przestrzeni lat 2006-2016 w dwóch powiatach: leskim i nowosądeckim, wartość wskaźnika liczby turystów korzystających z noclegów na km² powierzchni była wyższa niż w pozostałych powiatach. W tych latach również w 5 powiatach (bieszczadzki, sanocki, krośnieński, leski, nowosądecki) nastąpił wzrost wartości wskaźnika Deferta, w powiecie gorlickim – zatrzymał się na tym samym poziomie, a w powiecie jasielskim – nastąpił jego spadek. Największy wzrost zanotowano w powiecie krośnieńskim na poziomie 197,22%, a spadek w powiecie jasielskim jest na poziomie 15,97%. Spadek ten jest bezpośrednim następstwem zmniejszającej się ilości turystów i liczby udzielonych noclegów na terenie powiatu jasielskiego.

Tab. 6. Wartości wskaźnika Charvata w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	424,2	528,2	484,0	435,8	439,7	396,9	439,7	486,9	960,3	1090,0	1339,4
leski	1816,1	2134,4	2050,6	2178,4	2246,2	2236,0	2333,1	2345,3	2303,7	2631,0	2876,0
sanocki	58,6	54,6	49,1	63,8	60,6	57,5	49,4	50,4	53,0	48,2	101,9
krośnieński	171,0	237,0	253,1	279,9	323,7	335,8	463,2	447,8	441,7	473,8	460,1
jasielski	22,2	6,6	5,9	15,7	39,4	33,5	33,4	31,7	32,7	32,1	17,1
gorlicki	169,9	167,8	191,2	201,0	185,9	172,7	175,7	188,0	206,1	198,2	196,5
nowosądecki	741,9	756,8	800,7	828,1	744,6	702,9	762,7	753,1	781,3	848,4	936,4

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W 2016 r. wartość wskaźnika nasycenia bazą turystyczną w powiatach bieszczadzkim i leskim była większa niż zsumowana wartość przypisana pozostałym powiatom. W porównaniu do 2006 r. największy wzrost wskaźnika zanotowano w powiecie bieszczadzkim (215,74%), zaś spadek w powiecie jasielskim (22,97%). Warto podkreślić, że powiat jasielski jest jedynym powiatem, w którym ten wskaźnik został obniżony.

Tab. 7. Wartości wskaźnika Schneidera w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	171,9	177,8	184,2	166,9	165,8	147,5	163,0	169,1	358,9	417,6	478,6
leski	457,7	482,4	448,8	450,0	454,4	459,7	458,9	493,1	512,4	566,3	666,9
sanocki	35,2	32,1	27,7	39,3	33,3	30,9	27,8	27,3	28,9	24,9	52,0
krośnieński	18,2	28,9	31,9	37,6	42,4	43,7	55,0	51,4	55,0	56,0	53,0
jasielski	12,2	3,2	3,0	6,5	8,4	7,8	8,1	6,8	8,8	10,6	10,3
gorlicki	33,5	38,9	40,3	35,7	33,1	27,9	32,4	31,9	32,1	27,5	32,7
nowosądecki	128,3	130,3	135,3	142,0	130,3	129,9	134,8	134,2	137,7	164,7	185,0

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Analizując wartość wskaźnika w odniesieniu do 2015 r. nieznaczny jego spadek odnotowano w powiatach: krośnieńskim (o 2,89%), gorlickiego (0,86%) i jasielskim (46,7%), a największy wzrost w powiecie sanockim - 111,41% (tab. 6).

Najwyższą wartość wskaźnika intensywności ruchu turystycznego zanotowały powiaty: bieszczadzki, leski i nowosądecki. Powiat jasielski odnotował o prawie 65-krotnie niższą wartość wskaźnika w porównaniu do powiatu leskiego. W porównaniu do 2015 r. najwyższy wzrost wskaźnika odnotowano w powiecie sanockim na poziomie 108,83%, a spadek wskaźnika w powiecie krośnieńskim o 5,35%. Na przestrzeni lat 2006-2016 wartości wskaźnika ulegały ciągłym zmianom, by ostatecznie w porównaniu do 2006 r. jego wynik w 2016 r. osiągał najwyższy wzrost w powiecie krośnieńskim – 191,20%, a najniższy, oznaczający spadek na poziomie – 15,57% w powiecie jasielskim (tab. 7).

Tab. 8. Wartości wskaźnika Beretjè a-Deferta w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	9,0	9,0	9,5	7,2	9,0	8,5	9,0	9,4	12,8	12,3	14,6
leski	18,6	18,7	18,9	21,7	20,5	21,0	23,1	24,7	25,9	25,4	27,3
sanocki	1,1	1,1	1,1	1,2	1,1	1,0	0,9	0,8	1,0	0,9	1,5
krośnieński	1,3	1,7	1,5	1,6	1,9	1,8	2,5	2,7	2,9	2,8	2,9
jasielski	0,3	0,2	0,2	0,3	0,7	0,7	0,7	0,6	0,7	0,7	0,3
gorlicki	1,7	1,5	1,6	1,6	1,3	1,2	1,3	1,3	1,3	1,6	1,5
nowosądecki	5,9	5,8	5,8	6,0	5,7	5,5	5,5	5,6	5,9	6,0	6,1

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Najwyższe wartości wskaźnika w 2016 r. osiągnął powiat bieszczadzki, a najniższe powiat jasielski. W porównaniu do 2006 r. nastąpił wzrost wskaźnika w powiatach: krośnieńskim – o 123,07%, bieszczadzkim – o 62,22%, leskim – o 46,77%, sanockim – o 36,36% i nowosądeckim – o 3,38%. Interesująco przedstawia się sytuacja w powiecie jasielskim. Pomimo tej samej wartości wskaźnika w latach 2006 i 2016, to jednak w latach 2010-2012 i 2014-2015 nastąpił wzrost wartości o ponad 130% (tab. 8).

Tab. 9. Wartości wskaźnika gęstości bazy noclegowej w powiatach w latach 2006-2016

Powiat	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
bieszczadzki	1,8	1,7	1,8	1,4	1,8	1,7	1,8	1,8	2,5	2,4	2,8
leski	5,9	6,0	6,0	6,9	6,6	6,8	7,4	7,9	8,3	8,2	8,7
sanocki	0,8	0,8	0,9	1,0	0,9	0,8	0,7	0,6	0,8	0,7	1,2
krośnieński	1,6	2,0	1,8	1,9	2,3	2,2	3,0	3,3	3,5	3,4	3,5
jasielski	0,4	0,3	0,3	0,4	0,9	0,9	1,0	0,9	0,9	0,9	0,5
gorlicki	1,8	1,7	1,7	1,8	1,4	1,3	1,5	1,4	1,4	1,8	1,7
nowosądecki	7,6	7,5	7,5	7,8	7,7	7,4	7,5	7,6	8,1	8,2	8,4

Zródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

Najwyższe wskaźniki gęstości bazy noclegowej osiągnęły powiaty: leski i nowosądecki (tabela 9). W porównaniu do 2015 r. najwyższy progres osiągnięto na poziomie: 71,42% - powiat sanocki; 16,66% - powiat bieszczadzki, 6,09% - powiat leski; 2,94% - powiat krośnieński; 2,43% - powiat nowosądecki. Powiaty gorlicki i jasielski odnotowały spadek, odpowiednio o 5,55% i 44,44%.

Wnioski

Wykorzystanie wymienionych wskaźników pozwoliło wyłonić powiaty bieszczadzki, leski i nowosądecki jako te, które można nazwać obszarami turystycznymi, a powiaty krośnieński i gorlicki, jako pełniące na swym obszarze w ograniczonym zakresie funkcję turystyczną. Wszystkie badane wskaźniki były najniższe dla powiatu jasielskiego (tab.10). Analiza wskaźników funkcji turystycznej, stopnia zagospodarowania turystycznego oraz liczby oferowanych w powiatach miejsc noclegowych i ich rozkładu w poszczególnych rodzajach obiektów hotelarskich skłania do następujących wniosków:

- liczba turystów odwiedzających dany teren jest warunkowana walorami środowiska naturalnego. Im większe zróżnicowanie geograficzne terenu, tym wyższy wskaźnik liczby turystów, co widać szczególnie w powiatach bieszczadzkim, leskim i nowosądeckim;
- nasycenie terenu miejscami noclegowymi implikuje liczbę udzielanych turystom noclegów i wyboru przez nich destynacji podróży, co prezentują wskaźniki w powiatach leskim i nowosądeckim;
- miejscowości uzdrowiskowe w znaczący sposób przyczyniają się do wzrostu liczby miejsc noclegowych, a tym samym do wzrostu funkcji turystycznej, zwłaszcza na terenach powiatu gorlickiego, krośnieńskiego i nowosądeckiego.

Tab. 10. Wartość wskaźników funkcji turystycznej i zagospodarowania turystycznego w powiatach w 2016 r.

Powiat	bieszczadzki	leski	sanocki	krośniński	jasieński	gorlicki	nowosądecki
Liczba turystów korzystających z noclegów	105255	177989	49645	59432	11833	35676	395670
Liczba udzielonych noclegów	294535	76763	97303	516164	19535	214265	2002696
Liczba turystycznych miejsc noclegowych	3214	7281	1446	3245	387	1602	13050
Powierzchnia obszaru km ²	1139	835	1224	926	831	966	1549
Liczba stałych mieszkańców obszaru	21990	26691	95485	112193	114533	109049	213864
Wskaźnik Deferta	92,41	213,2	40,6	64,2	14,2	36,9	255,4
Wskaźnik Charvata	1339,4	287,6	101,9	460,1	17,1	196,5	936,4
Wskaźnik Schneidera	478,65	666,85	51,99	52,97	10,33	32,72	185,01
Wskaźnik Baretje' a-Deferta	14,62	27,28	1,51	2,89	0,34	1,47	6,10
Wskaźnik gęstości bazy noclegowej	2,82	8,72	1,18	3,50	0,47	1,66	8,42

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

6.3. MARKETING I PROMOCJA ORAZ PRZYKŁADY DZIAŁAŃ INNOWACYJNYCH NA OBSZARZE POGRANICZA POLSKI I SŁOWACJI

Innowacyjność w ujęciu makroekonomicznym jest postrzegana jako siła napędowa gospodarki i ważny czynnik jej rozwoju [Olearnik, Pasek, 2014: 91]. Pojęcie innowacji cieszy się w ostatnich latach dużym zainteresowaniem badaczy, przez co w literaturze przedmiotu występuje wiele definicji tego zjawiska. *Innovatis* jako termin łaciński oznacza odnowę, tworzenie czegoś nowego [Wawrzyniak, 1999, s. 126]. Istnieją także różne podejścia do klasyfikowania innowacji. A. M. Hjalager [2010, 1-12] wyróżnia pięć rodzajów innowacji w turystyce: innowacje produktowe (usługowe), innowacje procesowe, innowacje w zarządzaniu, innowacje marketingowe oraz innowacje instytucjonalne. Do najczęściej wprowadzanych innowacji w turystyce należą produktowe choć innowacja marketingowa jest obecnie w przedsiębiorstwach turystycznych stawiana na podobnym poziomie co innowacja produktowa [Olearnik, Pasek, 2014: 93].

Wypada dostrzec bardzo istotny walor innowacji, mianowicie ich siłę oddziaływania promocyjnego. Innowacyjność podnosi na wyższy poziom wizerunek produktu, często na innowacyjności buduje się siłę marki. Dlatego można rozważyć tezę, iż innowacje w turystyce mogą być wykorzystywane jako narzędzie promocyjne, skutecznie budujące lub wspierające promocję firmy, produktu czy regionu turystycznego [Olearnik, Pasek, 2014: 93].

Celem rozdziału jest przede wszystkim identyfikacja działań innowacyjnych w turystyce na obszarze pogranicza Polski i Słowacji. Mając na względzie przesłanie, że innowacje mają charakter wiązany i wpływają na inne obszary życia gospodarczego, podkreślono ich rolę w promowaniu regionu.

Przykłady działań innowacyjnych na obszarze pogranicza Polski i Słowacji

Przykładem sukcesu w dziedzinie innowacji, stanowiącego jednocześnie unikatową ofertę na skalę regionalną jest **Kozacki Chutor**. Ta inwestycja hotelowo-rekreacyjna w Łukowem, w powiecie sanockim, od samego początku otwarcia postrzegana była jako turystyczna wizytówka gminy Zagórz [<http://esanok.pl/2011/kozacka-enklawa-w-bieszczadach>]. Nazwa „chutor” używana była za czasów I Rzeczypospolitej do określenia osady kozackiej o charakterze obronnym. Jak przyznaje Z. Szymulański, jego idea, jako właściciela, nie było stworzenie kolejnego trzygwiazdkowego hotelu, lecz sprawienie by był on wyjątkowy, miał niepowtarzalny charakter, a nawet „swoją duszę – i to kozacką”. Pomysł był więc bezprecedensowy i odważny – zwłaszcza biorąc pod uwagę fakt lokalizacji na terenach przygranicznych, nierzadko spornych i będących miejscami konfliktów narodowościowych. Ten zakorzeniony w historii czynnik stał się załącznikiem innowacyjnej idei stworzenia centrum pojednania, by móc zapomnieć o wzajemnych uprzedzeniach i w atmosferze komfortowego hotelu w kontakcie z przyrodą budować nowe relacje międzynarodowe. Głównymi atutami sukcesu jest położenie, innowacyjność oraz przesłanie polsko-ukraińskiego pojednania. Kontaktem międzykulturowym służy sala konferencyjna na sto osób, można również skorzystać z oferty SPA, a do dyspozycji gości jest grota solna, termarium ziołowe, fińska sucha sauna, rzymska łaźnia parowa, jacuzzi, solarium, gabinet kosmetyczny i masażu, sala fitness, siłownia oraz pokój relaksacyjny.

Wnętrza hotelu są przestronne a ich wystroju nawiązuje do kozackich tradycji. Program spotkań uatrakcyjniany jest występami zespołów ludowych i inscenizacjami historycznymi. [<http://www.bieszczady.pl/Rycerska>]. Jedną z atrakcji obiektu są też konie. Zadaszona ujeżdżalnia umożliwia naukę, a urozmaicony krajobrazowo teren - przejażdżki konne.

Produktem innowacyjnym wykorzystującym w swojej ofercie również konie jest **Końska Wioska Tematyczna** w Nawojowej, w powiecie nowosądeckim, stworzona w ramach projektu „Lokalne inicjatywy na rzecz rozwoju regionalnego powiatu gorlickiego i nowosądeckiego”. Wioska tematyczna jako wyraz innowacyjności w turystyce [Krzyżanowska 2013: 14-15] daje możliwość organizacji zajęć dydaktycznych dla dzieci i młodzieży połączonych z nauką jazdy konnej, poznawania żywej tradycji i regionalnych zwyczajów, a także spotkań z przyrodą regionu Beskidów. Jest tu miejsce na zabawę dla dzieci, mini zoo a także wiata z grillem [<http://twojsacz.pl/konska-wioska-tematyczna-nawojowej>]. Wioski tematyczne posiadające ofertę turystyczną są przykładem turystyki bazującej na społeczności lokalnej. Cechą charakterystyczną innowacji występujących w takich wioskach jest ich wieloaspektowość, w tym szczególnie łączenie innowacji biznesowych i społecznych [Idziak, Idziak, 2015: 30-31].

Przykładem kolejnej innowacji, choć o nieco odmiennym charakterze, jest **Szlak Kulinarny Podkarpackie Smaki**. Jest to jedyny aktywny szlak kulinarny w Podkarpackiem, który skupia 50 obiektów, w tym 41 restauracji, trzy winnice, trzy cukiernie i trzy gospodarstwa agroturystyczne. Każdy z jego obiektów posiada, co najmniej trzy potrawy regionalne bądź tradycyjne w swoim menu oraz poddawany jest procesowi certyfikacji. To jedna z najdłuższych kulinarnych tras w Polsce. Podróż „za smakiem” to wyjątkowa forma turystyki, która w ostatnich dekadach zdobywa szczególne uznanie na świecie. Regionalne potrawy, trunki i specjały stają się obecnie nie tyle smacznym dodatkiem do wrażeń z podróży, ale celem wyjazdu samym w sobie. Szlak promuje zwiedzanie regionu poprzez jego bogatą tradycję kulinarną i poznanie regionu poprzez wrażenia kulinarne. Warto dodać, że w siedmiu obiektach szlaku można znaleźć specjalnie przygotowaną i oznakowaną „Półkę Podkarpackie Smaki”, na której znajdują się produkty regionalne, tradycyjne i ekologiczne rodzimych producentów. Takie półki umieszczono m.in. w: Karczynie pod Semaforem w Bachórze, Restauracji Zamkowej w Krasieczynie, Oberży Zakapior w Polańczyku, Zajeździe Pod Caryńską w Ustrzykach Górnych i Restauracji Skalna w Polańczyku [<http://www.podkarpackiesmaki.pl>]. Warto dodać, że Szlak Kulinarny Podkarpackie Smaki znalazł się w gronie atrakcji turystycznych określonych mianem „7 Nowych Cudów Polski”. Konkurs przeprowadził miesięcznik National Geographic Traveler.

Innowacją turystyczną zrealizowaną z prawdziwym sukcesem są **drezyny rowerowe** w Bieszczadach, które łączą turystykę i zamiłowanie do tradycji kolejarskiej. Ta największa w Polsce turystyczna wypożyczalnia drezyn rowerowych w Uhercach Mineralnych oferuje usługę przejazdu drezynami na odcinku 47 km (od Zagórza do Krościenka) po jednej z najpiękniejszych tras kolejowych w Polsce - linii 108 - powstałej w 1872 r. Uroki trasy mogą podziwiać całe rodziny przemierzając ten odcinek drezynami rowerowymi, napędzanymi własnymi nogami. Drezyny rowerowe okazały się hitem turystycznym dlatego otrzymały certyfikat Najlepszego Produktu Turystycznego za 2015 rok w Polsce oraz na Podkarpaciu.

Co istotne i prawdziwie innowacyjne, tory po których poruszają się drezyny zyskały „nowe życie”. Pierwotnie, za czasów Austro-Węgier, służyły do zwózki drewna. Po wojnie, wykorzystywane były także do transportu osobowego i na niektórych odcinkach funkcje te pełnią do dziś – kursuje nimi historyczna wąskotorówka wożąc turystów między innymi do granicy ze Słowacją w Balnicy [Rut 2012: 132]. W 2016 roku z przejażdżek nimi skorzystało 65 tys. osób [<http://www.superstacja.tv/wiadomosc>].

Ciekawym i kształcącym przykładem innowacji w turystyce jest **Ekomuzeum Trzy Kultury** w Lutowiskach na Podkarpaciu to – 13-kilometrowa ścieżka historyczno-przyrodnicza, na której można odwiedzić m.in. kirkut, ruiny synagogi, starą szkołę żydowską, cerkwisko i cmentarz greckokatolicki, stare bojkowskie chaty (chyże), neogotycki kościół św. Stanisława Biskupa, miejsce gdzie kręcono zdjęcia do filmu „Pan Wołodyjowski”

oraz kilka punktów widokowych z tablicami informującymi o bieszczadzkiej faunie i florze. Idea Ekomuzeum *Trzy Kultury* bogato czerpie z dziedzictwa kulturowego nieistniejących już dziś społeczności (Żydowskiej i Bojkowskiej). Korzysta także z unikalnych zasobów przyrodniczych tego regionu. Oba te elementy stanowią podstawę do aktywnego włączenia się zamieszkujących dzisiaj te tereny ludzi w budowanie społecznych form ochrony tych dóbr, a także rozwoju ekonomicznego i edukacyjnego [<http://lutowska.pl/ekomuzeum-trzy-kultury>].

Angażującym i stanowiącym wyzwanie dla uczestników produktem innowacyjnym jest questing, w którym podczas spaceru kierujemy się wskazówkami zawartymi w instrukcji, odgadujemy zagadki i zbieramy literki potrzebne do hasła. Doskonałym przykładem takiej „dydaktycznej zabawy” jest **Quest Śladami bitwy z ks. Świeykowskim** w Gorlicach. W trakcie spaceru z dawnym burmistrzem miasta, księdzem Bronisławem Świeykowskim odwiedzamy miejsca związane z I wojną światową oraz z działaniami, które miały miejsce podczas „Bitwy Gorlickiej” w 1915 r. kiedy to na moment Gorlice stały się sceną światowej historii. Walki pozycyjne pod Gorlicami trwały prawie pół roku, ale decydujące starcie rozpoczęła niespodziewany atak wojsk niemieckich i austro-węgierskich 2 maja 1915. W dniach 2-5 maja 1915 r. pod Gorlicami został przerwany front rosyjski [<http://bestquest.pl/quest/sladam-bitwy-z-ks-swieykowskim.html>].

Bogate tradycje pszczelarskie, wykorzystywanie miodu nie tylko w kuchni, ale także w medycynie, stały się impulsem dla stworzenia innowacyjnego produktu w turystyce pod nazwą **Małopolska Miodowa Kraina**. W powiatach gorlickim i nowosądeckim, w miejscowościach takich jak Męcina Mała, Gładyszów, Wysowa-Zdrój, Stróże, Kamianna czy Tylicz, na turystów czeka możliwość degustacji kilku odmian miodów. Ale to nie wszystko, w ofercie są także zakupy różnorodnych pszczelich produktów. Pyłek kwiatowy jest wartościową odżywką witaminową, mleczko pszczele wykazuje właściwości odżywcze i biotyczne, propolis określany bywa mianem antybiotyku XXI w., a pszczeli wosk stosowany jest przy leczeniu kataru siennego. Nabyć można nawet pszczeli jad, który zbliżony składem do jadu żmii bywa pomocny w leczeniu reumatyzmu, artretyzmu, gośćca, czy alergii [Małopolska Miodowa Kraina, 2010: 3].

Podróż po gospodarstwach pasiecznych to także możliwość zwiedzenia skansenów bartniczych z ekspozycjami uli i sprzętów pszczelarskich. Miodowa Kraina oferuje też udział w warsztatach tematycznych i zajęciach edukacyjnych dla rodzin z dziećmi. *Wielka przygoda z małą pszczołą, Sekrety ula, Biesiada u bartnika* – to tylko niektóre z tematów zajęć z jakich można skorzystać w nowosądeckich czy gorlickich pasiekach.

Małopolska Wieś Pachnąca Ziołami to kolejny dobry przykład innowacji. Gospodynie używają ziół w kuchni, ale także zdobią nimi domy i obejścia, znają także legendy i podania o magicznej mocy ziół [Małopolska Wieś Pachnąca Ziołami, 2015:2]. W skład produktu weszło dziewiętnaście agroturystycznych gospodarstw specjalnie wyselekcjonowanych pod kątem uprawy i wykorzystania ziół. Właściciele są przeszkoleni i posiadają wiedzę nie tylko o uprawie, ale także właściwościach, zastosowaniu, sposobach suszenia, układania bukietów, a także wykorzystania w kuchni regionalnej i medycynie naturalnej. W tych wybranych gospodarstwach można także spróbować regionalnej kuchni z wykorzystaniem ziół, takich jak lubczyk, rozmaryn, oregano, tymianek, szalwię, majeranek czy melisę. W ofercie są także zabiegi odnowy biologicznej, kuracje ziołowe, odprężające i energetyzujące kąpiele ziołowe, masaże oraz aromaterapia. W Wysowej Zdroju (gmina Uście Gorlickie) w lipcu organizowane są weekendowe festyny dla popularyzowania atrakcji Małopolskich Wsi Pachnących Ziołami.

Kolejnym przykładem dobrych praktyk w obszarze innowacji są te, które rozwijają i wzbogacają ofertę **SPA & Wellness**. Menedżerowie obiektów noclegowych, podążając za współczesnymi trendami, odpowiadają na zapotrzebowania dzisiejszego turysty, wzbogacając ofertę o usługi z zakresu odnowy biologicznej. Obszar SPA jest więc przejawem aktywności innowacyjnej obiektów, dla których stają się one standardem oraz warunkiem dobrego samopoczucia i relaksu gości [Rapacz, Mroczek-Czetwertyńska, 2014: 295-297]. Przykładem obiektów w badanych powiatach a realizujących ofertę w tym zakresie są m.in.: Dwór Kombornia Hotel & SPA, Czarny Potok Resort & SPA w Krynicy Zdroju, Hotel SPA dr Irena Eris, Solinianka Villas & SPA oraz Arłamów (powiat bieszczadzki, nowosądecki, krośnieński). Oryginalnym pomysłem na Podkarpaciu jest wykorzystanie aromatycznych naparów ziołowych w strefie saun, pochodzących z ziół i kwiatów z bieszczadzkich łąk oraz pól. Warto w tym miejscu nadmienić, że innowacje w turystyce są nierozdzielnie związane z przestrzenią, lokalnymi zasobami i uwarunkowaniami [Longhi i Keeble, 2000]. Autentycznym i niepowtarzalnym źródłem innowacji produktowych w turystyce mogą być zasoby i bogactwo środowiska przyrodniczego regionu, w którym prowadzona jest działalność [Gierczak-Korzeniowska, 2017: 65]. Dlatego też charakter ośrodków powinien nawiązywać do tożsamości obszaru, na którym się znajdują. Dzięki temu do tworzenia unikatowej i innowacyjnej oferty usług wykorzystana może być historia regionu oraz jego walory i tradycje.

Przez województwo podkarpackie przebiega fragment najdłuższej w Polsce, bo liczącej 2000 km trasy rowerowej **Green Vello**. Produkt ten jest bardzo intensywnie promowany zarówno tradycyjnymi metodami, jak i innowacyjnymi. Trasę można wirtualnie przetestować na symulatorze, a także w specjalnej kapsule 5D. W realistyczny sposób można nie tylko zobaczyć jej przebieg, ale także doświadczyć efektów dźwiękowych, czy nawet poczuć na twarzy krople deszczu i podmuchy wiatru. Taki innowacyjny sprzęt najczęściej służy promocji podczas targów turystycznych.

Wprowadzanie innowacji przyspiesza współpraca, w ramach klastra, z innymi podmiotami z branży, wyzwalając tym samym kreatywność i przedsiębiorczość zaangażowanych stron. Przykładem takiej współpracy

jest m.in. **Bieszczadzki Transgraniczny Klaster Turystyczny** [Staszewska, 2009: 101], który skupia 50 podmiotów, w tym dominują gospodarstwa agroturystyczne, hotele, Centrum Konferencyjne i pracownie twórcze. Celem działalności klastra jest przygotowanie markowych produktów turystycznych z zakresu turystyki edukacyjno-poznawczej, traperskiej oraz kompleksowa obsługa turystyczna.

Jednak aby każdy z wyżej omówionych produktów zyskał szerokie uznanie i akceptację wśród turystów, niezbędne są poprawnie i efektywnie przeprowadzone działania marketingowe oraz promocyjne. Sensem działań promocyjnych jest wyeksponowanie produktu turystycznego, regionu, miasta, obiektu lub określonych walorów i atrakcji turystycznych pod kątem osiągnięcia celów zakładanych przez organizatora tych działań. Mogą to być rozmaite cele: od marketingowych (wzrost liczby turystów, budowanie marki i wizerunku, rywalizacja z konkurentami), przez ekonomiczne (zwiększenie sprzedaży i zysków), aż do np. edukacyjnych (kształtowanie świadomości i wiedzy turystów, popularyzacja miasta czy regionu) [Olearnik, Pasek, 2014: 97]. Obecnie wypoczynek bierny dość często zostaje zastępowany wypoczynkiem aktywnym o charakterze edukacyjnym, poznawczym, rekreacyjnym i zdrowotnym [Jalinik, 2010: 119-137], stąd konieczność uwzględnienia tego aspektu w marketingu.

Ciekawym rozwiązaniem jest np. pakietowanie oferty – czyli tworzenie przemyślanej kompozycji produktowej, obejmującej elementy materialne, jak też niematerialne, zapewniające turystom atrakcyjne spędzenie czasu i dostarczające wielu przeżyć w miejscu docelowym po zryczałtowanej cenie, w której koszty poszczególnych pozycji nie są wyodrębniane (np. emisja tzw. czeków wakacyjnych w obszarze recepcji turystycznej). Przykładem innowacji marketingowych w turystyce jest wprowadzanie programów lojalnościowych budujących trwałe więzi pomiędzy dostawcami ofert turystycznych i klientami. Przykładem takich rozwiązań są chociażby: Karta Stałego Klienta Dworu Kombornia – umożliwia uzyskanie rabatów, Kombornia Resident Club – zebrane w programie punkty pozwala zamienić na Vouchery kwotowe czy Program Prestige Club, który umożliwia uzyskanie rabatów i zbieranie punktów na usługi noclegowe i gastronomiczne realizowane w grupie hoteli Polish Prestige Hotels.

Odnosząc się do działań innowacyjnych na obszarze Podkarpacia należy wspomnieć o inicjatywach, jakimi są: Kongres Innowacyjnego Marketingu w Samorządach oraz Forum Inteligentnego Rozwoju. Oba wydarzenia są doskonałą platformą wymiany wiedzy i doświadczeń w obszarze innowacji i promocji. Ogromną rolę w rozwoju innowacyjności na terenie Podkarpacia przypisuje się także funduszom unijnym m.in. RPO WP. Ważnym czynnikiem rozwoju i promocji turystyki jest działalność władz samorządowych. Przeglądając plany i strategie rozwoju gospodarczego gmin znajdujących się w obrębie Karpat, można stwierdzić, że prawie każda gmina ma w swoich założeniach rozwojowych również rozwój turystyki w oparciu o walory przyrodnicze i kulturowe [Faracik i in., 2009: 79].

Wnioski

Innowacyjność wprowadza ożywienie w funkcjonowaniu produktów turystycznych, wzbudza zainteresowanie konsumentów, uatrakcyjnia oferty, jest czynnikiem wzrostu popytu i może wpływać na intensyfikację ruchu turystycznego. Często jest też elementem niezbędnym w procesie kreowania nowych produktów turystycznych i warunkuje uzyskanie wsparcia finansowego z programów unijnych. Wdrażane w turystyce innowacje stają się również doskonałym narzędziem promocji i marketingu danego regionu i wpływają na jego atrakcyjność turystyczną. Mają więc charakter wielostronnie korzystny – dla konsumentów, dla otoczenia i dla przedsiębiorców realizujących projekty.

Konsument korzystając z innowacyjnej oferty ma możliwość doświadczania nowego standardu usług lub świadczeń turystycznych. Jego potrzeby są więc zaspokajane w odmienny, nowatorski sposób. Otoczenie zaś zyskuje na innowacyjności na kilka sposobów. Bywa, że dobra zagrożone, które popadały w ruinę, lub w ogóle już nie istniały – dzięki zastosowaniu innowacji zyskują nowe formy funkcjonowania. Jako obiekty czy instytucje, zostają odrestaurowane, przeprofilowane, wskrzeszone w nowej formie. Takim przykładem są przedstawione dreźny rowerowe. Wokół bijącego rekordy popularności produktu powstało także otoczenie z infrastrukturą turystyczną, oraz dodatkowe atrakcje, jak np. *Chatka wariatka* – odwrócony domek, oparty dachem o podłoże, do którego wchodzi się przez poddasze. Na innowacjach zyskują też podmioty wprowadzające je w życie. Jeśli są to instytucje realizujące strategie rozwoju turystyki na danym terenie, ich działania w kierunku wprowadzania innowacji pozwalają spełniać misję istnienia tych instytucji.

Warto nadmienić, że innowacje mogą dotyczyć także wytworów o charakterze niematerialnym. Zjawiska społeczne, utrwalane na przestrzeni dziejów w określony sposób, i mające swoje kulturowe podłoże, również mogą ewoluować i otworzyć się na zmiany, uzyskując nowy wydźwięk i szerszy niż dotychczas sens. Doskonałym tego przykładem jest Kozacki Chutor w Łukowem. Jest to miejsce, które przyciąga przedstawicieli różnych kultur i środowisk. Przyjeżdżają do niego turyści w ramach podróży sentymentalnych, są wśród nich potomkowie dawnych przesiedleńców z czasów akcji Wisła, są Łemkowie, Wołosi, Żydzi, Ukraińcy.

7.1. ANALIZA STANU I POTENCJALNYCH MOŻLIWOŚCI ROZWOJU TURYSTYKI WIEJSKIEJ NA OBSZARZE POGRANICZA POLSKI I SŁOWACJI KOMPLEKSOWA ANALIZA SILNYCH I SŁABYCH STRON ORAZ SZANS I ZAGROŻEŃ

W badanych powiatach województwa podkarpackiego oraz małopolskiego istnieją ogromne możliwości rozwoju turystyki wiejskiej. Niestety, mimo że w ujęciu ilościowym np. Podkarpacie znajduje się na dość wysokiej pozycji w skali kraju, to jednak mało atrakcyjna oferta jakościowa sprawia, że turystyka wiejska jest mało konkurencyjna na tle innych regionów [Kuzniar 2013: 97]. Na szczęście coraz częściej można zauważyć postęp technologiczny wsi, który w dużej mierze jest efektem wsparcia instytucjonalno-finansowego, w tym środków unijnych. Obserwowana jest także ekspansja turystyki poza dotychczasowe, „tradycyjne” miejscowości i obszary turystyczne [Faracik i in., 2009: 77]. Rozwój ruchu turystycznego na obszarach wiejskich sprawia więc, że usługi turystyczne stają się jednym z głównych czynników pobudzających koniunkturę gospodarczą. Podstawą opracowania rozdziału były studia literaturowe oraz wyniki badań terenowych, które miały postać obserwacji i wywiadów z przedstawicielami branży turystycznej.

Analiza stanu i potencjalne możliwości rozwoju turystyki wiejskiej

Analizowane powiaty znajdują się w Polsce południowo-wschodniej, której rolniczy charakter istotnie wpływa na możliwość rozwoju turystyki wiejskiej [Guzik 2007: 237-248]. W polityce regionalnej województw wskazuje się na alternatywne formy i kierunki działalności gospodarczej, które zapewniłyby źródło dochodów dla mieszkańców wsi, a jednocześnie umożliwiłyby zachowanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego tego regionu. Zrównoważony rozwój Karpat potwierdzają zapisy w dokumentach strategicznych o różnej randze, od porozumień międzynarodowych (Konwencja Karpacka), poprzez dokumenty rządowe, regionalne po lokalne strategie rozwoju powiatów i gmin. Wśród potencjalnych, alternatywnych wobec rolnictwa kierunków rozwoju wsi karpackiej dużo uwagi poświęca się turystyce wiejskiej [Kurek, Pawlusiński 2014: 35].

Głównymi czynnikami rozwoju turystyki wiejskiej w południowo-wschodnich Karpatach są: atrakcyjność przyrodniczo-krajobrazowa, zachowana w dużym stopniu tradycyjna kultura ludowa, rozdrobnienie gospodarstw i wielokierunkowość ich produkcji, niewykorzystane zasoby mieszkaniowe wsi karpackich, bezrobocie rzeczywiste i utajone, czyli niewykorzystany potencjał ludzki, działalność władz samorządowych, które uznają turystykę za jeden z priorytetowych kierunków rozwoju, możliwości pozyskania dotacji do działalności turystycznej ze środków UE oraz tradycyjny charakter gospodarstw rolnych i rozwój rolnictwa ekologicznego. Według J. Warsznińskiej [1985, s. 18] znaczna część Karpat cechuje się korzystnymi warunkami dla wypoczynku, zwłaszcza w sezonie ogólnorekreacyjnym.

Jednak o wyborze miejsca wypoczynku decyduje nie tylko zakres oferty danego gospodarstwa agroturystycznego, ale także kompleksowy produkt turystyczny miejscowości. Gminy, które zamierzają rozwijać agroturystykę, powinny dążyć do urozmaicenia oferty pobytowej m.in. poprzez tworzenie tras i szlaków turystycznych, odnowę zabytkowych obiektów, rozwój bazy rekreacyjnej, zagospodarowanie terenów i miejsc kąpielowych czy organizację wydarzeń kulturowych i sportowych. Ważna jest także estetyzacja przestrzeni wsi, oznakowanie walorów turystycznych, tworzenie miejsc dziennej rekreacji (publiczne skwery, strefy zieleni parkowej, altanki i ławki), wyznaczanie tras spacerowych, budowa chodników itd.) [Kurek, Pawlusiński, 2014: 42].

Do rozwoju turystyki wiejskiej przyczyniają się już od kilkunastu lat programy Unii Europejskiej. W ramach programów przedakcesyjnych: PHARE, ISPA, SAPARD zostały wykorzystane środki na budowę dróg, ochronę środowiska, współpracę przygraniczną, transport, dywersyfikację działalności gospodarczej ludności wiejskiej a także tworzenie infrastruktury na obszarach wiejskich. Należy dodać, że najwięcej środków mają do dyspozycji regiony najbardziej opóźnione gospodarczo w UE, do których należy województwo podkarpackie [Faracik i in., 2009: 79].

Ważnym elementem atrakcyjności turystycznej Karpat jest dziedzictwo kulturowe, w tym wielość grup etnicznych i religijnych, zachowane tradycje i zwyczaje, tradycyjne formy gospodarowania (m.in. pasterstwo) oraz liczne obiekty architektury, zwłaszcza drewnianej [Groch, Kurek, 1995: 219-232]. Wiele wsi karpackich posiada zabytki o randze ogólnokrajowej czy międzynarodowej (m.in. drewniane kościoły i cerkwie wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO). Ewenelementem na skalę światową jest aż pięć obiektów w powiecie gorlickim wpisanych na listę Światowego Dziedzictwa UNESCO (drewniane cerkwie w Owczarach, Brunarach Wyżnych i Kwiatoniu oraz kościoły w Sękowej i w Binarowej). Głównymi ośrodkami turystyki związanej z poznawaniem folkloru są placówki muzealne typu skansenowskiego m.in. w Sanoku, Nowym Sączu oraz Zubrzycy Górnej.

Ze względu na zachowany tradycyjny charakter działalności rolniczej Karpaty mają korzystne warunki dla rozwoju rolnictwa ekologicznego. Powiązanie ekologicznej produkcji rolnej z działalnością noclegową (agroturystyka) może się stać jednym z wyróżników oferty turystycznej wsi karpackich [Faracik i in., 2009: 77-98]. Rosnącym zainteresowaniem cieszą się produkty regionalne. Obok znanych powszechnie wyrobów z mleka

owczego (bryndza, oscypek, redykołka), renomę uzyskały owoce i ich przetwory z regionu nowosądeckiego i limanowskiego (jabłka łąckie, suszone śliwki – np. suska sechłońska z Laskowej czy śliwowica łącka) oraz produkty pszczelarskie (miody spadziowe: sądecki, suski). Nowym kierunkiem w rozwoju wsi karpackich są winnice [Kurek, Pawlusiński, 2014: 38].

Wydaje się jednak, że największym atutem obszarów wiejskich w badanych powiatach jest aspekt przyrodniczo-krajobrazowy. I tak na przykład odwiedzający **powiat gorlicki** turyści, mają okazję obcowania z unikalnym krajobrazem Beskidu Niskiego, przyrodą Magurskiego Parku Narodowego, mogą korzystać ze źródła w Wysowej, latem żeglować po jeziorze w Klimkówce, a zimą uprawiać sporty zimowe na stokach Magury Małastowskiej. Ciekawą atrakcją dla pasjonatów wiejskich klimatów stanowi stadnina koni Huculskich „Gładyszów” w Regietowie - największy na świecie ośrodek hodowli tej rasy.

Równie interesującą ofertę posiada **powiat nowosądecki**. Tu turystykę wiejską ubogaca szereg znanych w całym kraju ośrodków związanych z zasobami leczniczych wód mineralnych. Ponadto na terenie powiatu znajduje się wieś Kamianna, będąca światowym centrum apiterapii (leczenie chorób produktami pszczelimi). Narciarstwo, skupiają się w takich ośrodkach jak Wierchomla czy Jaworzyna Krynicka. W sezonie letnim powiat umożliwia uprawianie turystyki górskiej i rowerowej. Powiat nowosądecki jest również obszarem, na którym rozwijają się działy specjalne produkcji rolnej, m.in. sadownictwo - Łącko oraz Łososina Dolna.

Kolejny z powiatów - **sanocki** – to pełna gama wspaniałych krajobrazów i widoków. Dominujące nad całym obszarem pasma górskie o zboczach porośniętych wysokopiennym lasem mieszanym, podzielone barwnymi łąkami i polami uprawnymi tworzą niepowtarzalne obrazy ładu i harmonii natury. Znajdują się tutaj trasy z wieloma atrakcyjnymi widokami a położenie wielu gmin predysponuje do rozwoju agroturystyki.

Powiat bieszczadzki to jeden z najmniej odkrytych obszarów. Niemal dziewicze tereny ze znaczącą liczbą szlaków konnych, wyciągi narciarskie (Laworta, Gromadzyń), zagroda Żubrów w Muczmem, liczne rezerваты przyrody i parki krajobrazowe to bezdyskusyjne atuty sprzyjające rozwojowi turystyki wiejskiej. Ofertę kulturową stanowią: obiekty sakralne, Muzeum BdPN w Ustrzykach Dolnych, Muzeum Historii Bieszczad w Czarnej oraz pawilon wystawowy przy Centrum Promocji Leśnictwa w Muczmem, Ekomuzea (Hołe, Trzy Kultury, W Krainie Bojków), pozostałości nieistniejących wsi (Tworylne, Tworyńczyk) oraz imprezy cykliczne (Wyścigi Psich Zaprzęgów w Lutowiskach, Dni Żubra i Targi Końskie w Lutowiskach).

To tylko nieliczne przykłady mające wpływ na zróżnicowaną ofertę turystyki wiejskiej, albowiem na terenie omawianych powiatów zidentyfikowano wiele gospodarstw agroturystycznych z bardzo bogatą i różnorodną ofertą. Goście mają na przykład okazję do degustacji oryginalnych win i nalewek, na terenie gospodarstw znajdują się prywatne muzea związane z historią okolicy i regionu oraz bogata oferta wypożyczalni strojów. Możemy też spotkać takie gospodarstwa agroturystyczne, które posiadają unikalne atrakcje m.in.: pracownia bukiciarska czy dydaktyczny ogród zielarski. Są i takie, które prowadzą wypieki podpłomyków i proziaków w tradycyjnym piecu chlebowym.

Niestety dla wielu gospodarstw agroturystycznych istotnym problemem jest kwestia wyboru specjalizacji rynkowej. Brak pomysłu na własną działalność agroturystyczną często wiąże się z ograniczeniami ze strony czynnika ludzkiego. Koncentracja na świadczeniu usług noclegowych i żywieniowych, bez rozbudowanej oferty usług dodatkowych, nie zapewnia już sukcesu. Wymagana jest specjalizacja, która z jednej strony może dotyczyć oferty powiązanej m.in. z tradycjami danego regionu (np. zielarstwo, tradycyjne produkty rolne, hodowla koni, rolnictwo ekologiczne), z drugiej – specjalizacji w obsłudze określonych grup klientów, m.in. rodzin z dziećmi, osób starszych, osób niepełnosprawnych. Dlatego tak istotnego znaczenia nabierają tzw. wiejskie inteligentne specjalizacje na poziomie krajowym i regionalnym. Cechą takiego podejścia jest określenie oryginalnych cech (zasobów, przewag konkurencyjnych) danego miejsca i wspieranie jego rozwoju, z uwzględnieniem specyficznych potrzeb, w kierunku gospodarki opartej na wiedzy. Wymaga to innego spojrzenia na gospodarstwo, szczególnie dotyczy to gospodarstw małych i średnich.

Niezbędne jest wobec tego kontynuowanie działań związanych z edukacją mieszkańców wsi w zakresie turystyki wiejskiej i agroturystyki. Problematyka szkoleń powinna obejmować, obok zasad prowadzenia gospodarstwa agroturystycznego, kwestie kształtowania produktu turystyki wiejskiej, marketingowe aspekty działalności agroturystycznej, w tym zagadnienia związane z promocją turystyczną. W procesie tym istotna rola przypada lokalnym liderom, władzom samorządowym oraz instytucjom wsparcia sektora turystycznego i rolniczego. Jest to ważne zwłaszcza w przypadku miejscowości, które znajdują się w początkowej fazie rozwoju agroturystyki i nie mają wzorców do naśladowania [Kurek, Pawlusiński, 2014: 41].

Kompleksowa analiza silnych i słabych stron oraz szans i zagrożeń badanych powiatów

Rosnące znaczenie turystyki w gospodarce lokalnej i regionalnej wielu jednostek terytorialnych, duża turbulencja makro- i mikrootoczenia podmiotów gospodarki turystycznej oraz większe niż w innych dziedzinach działalności ryzyko sprawiają, że coraz więcej gmin czy regionów wykorzystuje koncepcje zarządzania strategicznego obszarem recepcji turystycznej. Podstawowym etapem tej koncepcji jest analiza strategiczna, od jakości której zależy w dużej mierze powodzenie całego procesu. Najpopularniejszą metodą analizy strategicznej w polskiej rzeczywistości gospodarczej jest analiza SWOT [Goranczewski, Puciato, 2010: 47]. Metoda ma

charakter kompleksowy, ponieważ dotyczy zarówno czynników wewnętrznych jak i zewnętrznych [Gierszewska, Romanowska, 2002: 45]. Zastosowanie analizy SWOT umożliwi podmiotom odpowiedzialnym za kształtowanie lokalnej czy regionalnej polityki turystycznej na obszarach recepcyjnych w sposób metodyczny i uporządkowany pozycjonować gospodarkę turystyczną w całościowym, ogólnym planowaniu strategicznym [Goranczewski, Puciato, 2010: 53].

Analiza SWOT jest również ważnym elementem marketingu terytorialnego, za pomocą którego samorządy terytorialne stymulują procesy związane z rozwojem aktywności gospodarczej związanej z turystyką [Szromnik, 2008]. Wytyczne wypływające z prawidłowo przeprowadzonej analizy SWOT przeprowadzonej na szczeblu lokalnym lub regionalnym determinują także kierunki postępowania strategicznego podmiotów gospodarczych, których przedmiotem działalności są usługi turystyczne. Właściwe wyspecyfikowanie kierunków działań jest istotne także dla tych podmiotów funkcjonujących na rynku usług turystycznych, które planują realizację określonych inwestycji turystycznych lub paraturystycznych na danym obszarze turystycznym [Goranczewski, Puciato, 2010: 54].

Uwzględniając powyższe przesłanki opracowano analizę SWOT dla badanych powiatów województwa podkarpackiego i małopolskiego. Analiza odnosi się przede wszystkim do kwestii związanych z szeroko pojętą gospodarką turystyczną, a w szczególności do tych aspektów, które mają wpływ na rozwój turystyki wiejskiej.

Tab. 1. Analiza SWOT dla powiatów

POWIAT GORLIICKI	
<p>Silne strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. System ulg inwestycyjnych oraz zachęt dla inwestorów tworzących nowe miejsca pracy 2. Warunki terenowe sprzyjające uprawianiu sportu przez cały rok 3. Krajobraz i ukształtowanie terenu Beskidu Niskiego idealne dla turystyki pieszej i konnej 4. Nieskażona, dzika przyroda południowej części powiatu przyciągająca amatorów wypoczynku w czystym ekologicznie środowisku 5. Możliwość wykorzystania dziedzictwa kulturowego do stworzenia ciekawego produktu turystycznego - szlak military, naftowy, budownictwa sakralnego 6. Zabytki architektury łemkowskiej (cerkwie, chaty) 7. Zasoby wód mineralnych w Wysowej (źródła siarczkowe) i Wapiennym oraz rozwinięta baza leczniczo – uzdrowiskowa 8. Magurski Park Narodowy, w pobliżu największa w Europie stadnina koni huculskich (w Gładyszowie) 9. Istnienie wielu gospodarstw agroturystycznych o wysokim standardzie oraz możliwość ich tworzenia prawie w całym regionie 	<p>Słabe strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Słaba baza noclegowa - brak hoteli o odpowiednim standardzie w Gorlicach, brak pól campingowych, mała ilość kwater prywatnych 2. Brak kapitału na inwestycje oraz rozwój infrastruktury sportowo – rekreacyjnej 3. Niewystarczająca i nieskuteczna promocja regionu w kraju i za granicą 4. Słabo rozwinięte zaplecze gastronomiczne (bary, jadalnie, kawiarnie) 5. Brak doświadczenia w organizowaniu imprez kulturalno – rozrywkowych 6. Zbyt małe preferencje dla podmiotów prowadzących działalność w tej branży <p>Ograniczona dostępność komunikacyjna regionu</p>
<p>Szanse:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ogólny trend związany z ucieczką w ciszę i nieskażone środowisko naturalne 2. Zainteresowanie hodowlą koni huculskich przez gości zagranicznych 3. Walory turystyczne powiatu - możliwość turystyki całorocznej 4. Wykorzystanie terenów zalewu "Klimkówka" 5. Możliwość wykorzystania środków unijnych 6. Położenie w strefie przygranicznej 7. Wolne tereny pod inwestycje wraz z projektem utworzenia Centrum Obsługi Inwestorów 	<p>Zagrożenia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Trudności w pozyskaniu inwestorów w celu realizacji inwestycji związanych ze zwiększeniem bazy noclegowej czy modernizacji i rozbudowy wyciągów narciarskich 2. Brak realizacji inwestycji w turystyce przez inwestorów prywatnych 3. Konkurencyjność innych centrów turystycznych, np. Krynicy, Iwonicza, a także Bieszczadów, Zakopanego czy Szczawnicy 4. Brak produktu regionalnego i jego promocji 5. Brak odpowiedniej gospodarki odpadami (brak nowoczesnego wysypiska śmieci, zła jakość wody pitnej)

	6. Ograniczenie środków pomocowych z Unii Europejskiej Emigracja ludzi młodych i wykształconych
POWIAT NOWOSĄDECKI	
Silne strony: 1. Położenie geograficzne - bliskie sąsiedztwo z krajami południowymi (Słowacja) 2. Kultywowanie tradycji i folkloru regionu (np. Święto Kwitnącej Jabłoni, Święto Dzieci Gór) 3. Beskid Sądecki, Beskid Niski, Beskidy Wyspowsy, Kotlina Sądecka (liczne szlaki piesze, kulturowe) 4. Kamianna - światowe centrum apiterapii (leczenie chorób produktami pszczelimi) 5. Dobry stan środowiska naturalnego 6. Rozwój działów specjalnych produkcji rolnej (sadownictwo, ogrodnictwo) 7. Produkty regionalne (miody, soki, wody mineralne, śliwowica łącka itp.) 8. Bogactwo zasobów wód mineralnych (liczne uzdrowiska np. w Krynica Zdrój, Piwniczna Zdrój i Muszyna) 9. Liczne gospodarstwa agroturystyczne 10. Umiejętne wykorzystanie funduszy unijnych	Słabe strony: 1. Słaba infrastruktura drogowa i brak szybkiego połączenia z Krakowem 2. Migracja osób wykształconych do większych miast (absolwenci nie wracają) 3. Niski/niewystarczający standard bazy noclegowej (rozwinęty tylko w większych ośrodkach wypoczynkowych - głównie uzdrowiska) 4. Niewystarczająca baza gastronomiczna 5. Słabe zaplecze rekreacyjno-sportowe 6. Słaba sieć internetowa i telekomunikacyjna Mała ilość prężnie działających ośrodków kulturowych
Szanse: 1. Możliwość pozyskiwania środków np. na rozwój i promocję turystyki) 2. Migracje zarobkowe (przyływ kapitału, doświadczeń, nowych wzorów, technologii itp.) 3. Zmiany form wypoczynku ludności (poszukiwanie spokoju, czystego środowiska) 4. Zmiany demograficzne (wyższy w regionie niż w kraju przyrost naturalny) 5. Stworzenie ośrodka skupiającego technologie IT 6. Partnerstwo gmin z miastami słowackimi	Zagrożenia: 1. Migracje do dużych miast lub za granicę (odpływ wykwalifikowanej kadry) 2. Atrakcyjność turystyczna sąsiednich regionów (Zakopane, Słowacja - konkurencja w pozyskaniu turystów) 3. Duża biurokracja 4. Lepsze warunki dla inwestorów w krajach sąsiednich (Słowacja, Czechy, Węgry, itp.) 5. Brak inwestorów
POWIAT SANOCKI	
Silne strony: 1. Naturalne środowisko przyrodnicze 2. Bogate zasoby kulturalno-historyczne 3. Liczne atrakcje turystyczne (np. Muzeum Budownictwa Ludowego, renesansowy Zamek w Sanoku, Klasztor Sióstr Nazaretanek w Komańczy) 4. Korzystne położenie przy granicach ze Słowacją i Ukrainą 5. Miasto Sanok – znaczące centrum subregionu 6. Znaczące tradycje gospodarcze (zakłady – Stomil, Autosan) 7. Korzystne warunki dla inwestorów i rozwoju przedsiębiorczości 8. Liczne organizacje wspierające rozwój przedsiębiorczości (Inkubator Przedsiębiorczości, Regionalna Izba Gospodarcza, Centrum Wspierania Biznesu, Cech Rzemiosł Różnych)	Słabe strony: 1. Zły stan techniczny infrastruktury drogowej i kolejowej 2. Uboga infrastruktura turystyczna 3. Brak obiektów sportowych na terenach wiejskich 4. Niewystarczająca informacja turystyczna i promocja powiatu 5. Niski poziom przedsiębiorczości społeczeństwa 6. Brak oferty turystycznej w formie pakietów sprzedawanych zarówno na miejscu, jak i poza granicami obszaru, brak markowych produktów turystycznych 7. Niewystarczające kwalifikacje kadr turystycznych w regionie 8. Wysoki stopień bezrobocia i niski poziom zamożności społeczności lokalnej Brak integracji działań branży turystycznej
Szanse: 1. Możliwość korzystania ze środków pomocowych UE 2. Wzrost poziomu życia mieszkańców Polski	Zagrożenia: 1. Trudności w pozyskiwaniu inwestorów zewnętrznych

<ul style="list-style-type: none"> 3. Rozwój współpracy transgranicznej 4. Pozyskanie środków na rozwój bazy kulturalnej 	<ul style="list-style-type: none"> 2. Rosnące wymagania w zakresie funkcjonowania na wolnym rynku 3. Migracja młodych ludzi do większych miast 4. Brak współpracy i współdziałania w rozwijaniu i promocji turystyki 5. Niekorzystne tendencje w turystyce przyjazdowej <p>Niedostateczne środki własne i brak zewnętrznych źródeł wspierania rozwoju turystyki w powiecie</p>
POWIAT LESKI	
<p>Silne strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Bioróżnorodność środowiska przyrodniczego i zasoby naturalne 2. Wysoka atrakcyjność turystyczno-rekreacyjna Bieszczad i Bieszczadzkiego Parku Narodowego 3. „Bieszczady” jako marka turystyczna 4. Czyste środowisko naturalne 5. Produkcja ekologicznej żywności 6. Miejsca kultu religijnego – synagogi, cerkwie, kościoły 7. Rozwinięta sieć usług agroturystycznych 8. Zaplecze sanatoryjno – lecznicze (Polańczyk Zdrój) 9. Warunki do uprawiania różnych form turystyki 10. Gęsta sieć szlaków turystycznych przebiegających przez powiat (m.in. rowerowe – Greenway Karpaty Wschodnie - Zielony Rower – Bieszczady, Extreme Bieszczady; kulturowe – Szlak Architektury Drewnianej, Szlak Chasydzki, W krainie bobrów) 11. Regularne eventy kultury masowej o znaczeniu krajowym i regionalnym (krajowym – Country w Bieszczadach – Lesko; regionalnym – Agrobieszczady, Targi Rzemiosła i Przedsiębiorczości w Lesku; Solińskie Lato) 12. Intensywny rozwój turystyki konnej (nauka jazdy na koniach wierzchowych i huculskich) 	<p>Słabe strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Słaba infrastruktura drogowa, utrudniony dojazd 2. Emigracja wykształconej młodzieży 3. Słaba baza rekreacyjno – sportowa 4. Mała liczba obiektów hotelarskich o wysokim standardzie 5. Niewykorzystanie posiadanego potencjału turystycznego do promocji regionu i tworzenia nowych miejsc pracy 6. Mała liczba turystów zagranicznych korzystających z bazy noclegowej w porównaniu z innymi powiatami
<p>Szanse:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Możliwość wykorzystania współpracy gospodarczej z Ukrainą i Słowacją 2. Dostępność do środków pomocowych UE, kredyty preferencyjne dla rolników 3. Wspieranie przez samorządy rozwoju turystyki i agroturystyki 4. Moda na aktywny wypoczynek, żywność ekologiczną 5. Atrakcyjna i dostępna oferta kulturalna 6. Pozyskiwanie środków pozabudżetowych 	<p>Zagrożenia:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Emigracja wykształconej młodzieży 2. Niedostateczne zabezpieczenia przeciwpowodziowe, które wpływają na ograniczoną ilość terenów inwestycyjnych 3. Degradacja środowiska naturalnego poprzez przypadkową oraz nieprzemysłaną zabudowę 4. Brak zaangażowania oraz inicjatyw społecznych w działalność na rzecz rozwoju turystyki i obsługi turystów 5. Zanikanie cennego obrazu wiejskiego 6. Brak środków przeznaczonych na promocję <p>Utрудniony dostęp do zabytków, spowodowany niewystarczającą infrastrukturą komunikacyjną</p>
POWIAT KROŚNIĘSKI	
<p>Silne strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Korzystne położenie geograficzne – w przygranicznej części województwa 2. Czyste środowisko naturalne, dziewicze tereny 3. Bardzo duża powierzchnia lasów (zdrowe lasy w znacznej części chronione) 	<p>Słabe strony:</p> <ul style="list-style-type: none"> 1. Brak obwodnic i odcinków odciążających istniejącą sieć dróg 2. Duże rozdrobnienie gospodarstw, brak ich specjalizacji

<ol style="list-style-type: none"> 4. Korzystne walory turystyczno – krajobrazowe 5. Znaczne zasoby wód mineralnych, walory uzdrowiskowe, zasoby wód termalnych 6. Rolnictwo oparte na gospodarstwach rodzinnych 7. Naturalne technologie produkcji w rolnictwie 8. Dobre cechy ekologiczne płodów rolnych 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Zbyt słabo rozwinięta sfera usług turystycznych i małej przedsiębiorczości 4. Słabe zainteresowanie ze strony inwestorów zewnętrznych <p>Brak koordynacji działań instytucji wspierających przedsiębiorczość</p>
<p>Szanse:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Rozwój różnych form turystyki i agroturystyki 2. Koordynacja działań i współpraca z innymi powiatami, regionami w dziedzinie gospodarki, ochrony środowiska i kultury 3. Handel, współpraca i wymiana transgraniczna, doświadczenie w ramach współpracy transgranicznej 4. Możliwość produkcji zdrowej i regionalnej żywności 5. Środki pomocowe z programów UE 6. Nowe uwarunkowania ekonomiczne i ustawodawstwo sprzyjające tworzeniu nowych podmiotów gospodarczych 7. Możliwość dalszego wykorzystania zasobów naturalnych i lokalnych tradycji gospodarczych 8. Powstawanie i koordynacja instytucji wspierających rozwój lokalny 	<p>Zagrożenia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Konkurencja produktów importowanych 2. Ukryte bezrobocie na wsi i duże bezrobocie wśród młodzieży kończącej naukę 3. Niskie subwencje oświatowe 4. Niskie dotacje dla instytucji kultury <p>Brak środków finansowych na inwestycje i remonty</p>
POWIAT JASIELSKI	
<p>Silne strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Szkło witrażowe (jedyna huta w kraju. Jest to rozpoznawalna marka Jasła 2. Zasoby energii odnawialnej – wiatr, woda. Powiat stawia na wykorzystywanie odnawialnych źródeł energii wiatru (farmy wiatrowe) 3. Ważne szlaki komunikacyjne i turystyczne 4. Bioróżnorodność środowiska przyrodniczego i zasoby oraz czyste środowisko naturalne 5. Duży potencjał w zakresie rozwoju ekoturystyki 6. Dbałość o zachowanie tradycji i liczne imprezy promujące lokalne produkty - wino, miody, pierogi, rękodzieło, folklor 7. Gęsta sieć szlaków turystycznych 8. Zabytkowe cmentarze, w tym miejsca pamięci związane z wojnami światowymi, oraz szlaki tematyczne, rekonstrukcje i parady historyczne związane z różnymi wydarzeniami z historii regionu, organizowane systematycznie po obu stronach granicy 9. Produkcja ekologicznej żywności w tradycyjny sposób 10. Miejsca czynnego kultu religijnego (cerkwie) 11. „Beskid Niski” jako marka turystyczna, która przyciąga turystów: Karpacka Troja, winnice, zabytki z listy UNESCO, Dolina Śmierci, parki narodowe i krajobrazowe 12. Kultura rusińska (łemkowska) po obu stronach granicy, w tym festiwal w Świdniku 	<p>Słabe strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Słaba dostępność komunikacyjna powiatu 2. Region nie budzący skojarzeń - spowodowane jest to brakiem lokalnej marki, znanej atrakcji, czy charakterystycznego obiektu 3. Słabe zaplecze rekreacyjno-sportowe 4. Niewykorzystane turystycznie zasoby powiatu, mała liczba markowych produktów turystycznych 5. Problemy z promocją regionu 6. Brak hoteli o dużej ilości miejsc i wysokim standardzie 7. Brak autokempingów, kempingów, parkingów turystycznych z zapleczem 8. Brak powiatowego Centrum Informacji Turystycznej
<p>Szanse:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Rozwój enoturystyki, w połączeniu z Słowacją i Ukrainą połączenie oferty producentów wina z Węgier, Słowacji i Polski 	<p>Zagrożenia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Klęski żywiołowe i coraz częstsze kataklizmy tj. susze, huragany 2. Za mało połączeń kolejowych z dużymi miastami

<ol style="list-style-type: none"> 2. Zacieśnienie współpracy samorządów lokalnych i kontaktów zewnętrznych - rozwój współpracy transgranicznej 3. Wypracowanie ponadlokalnego lobbingu w celu uzyskania pozytywnych decyzji dotyczących np. strategii rozwoju regionu 4. Współpraca z innymi samorządami w dziedzinie rozwoju turystyki i wymiany kulturalnej 5. Rozwój sportów zimowych, budowa tras do narciarstwa biegowego 6. Szkolenia dla osób, instytucji z branży turystycznej 7. Wspólny lub koordynowany kalendarz imprez dla turystów 8. Rozwój produktów regionalnych 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Degradacja naturalnego środowiska przez turystykę 4. Pogarszająca się infrastruktura drogowa i brak jej dostosowania do obecnego ruchu turystycznego 5. Konkurencja sąsiednich powiatów 6. Niedoinwestowana infrastruktura turystyczna
POWIAT BIESZCZADZKI	
<p>Silne strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Różnorodność kulturowa, wynikająca z dziejów historycznych (Bojkowie, Żydzi) 2. Rozwinięta agroturystyka 3. Walory środowiska, walory krajobrazowo-przyrodnicze, walory turystyczne 4. Szlaki turystyczne (Szlak Architektury Drewnianej, szlaki górskie, rowerowe) 5. Liczne ścieżki przyrodnicze 6. Duża lesistość powiatu stanowiąca wielką atrakcję turystyczną 	<p>Słabe strony:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Starzenie się społeczeństwa 2. Brak współpracy między rolnikami a lokalnym rynkiem zbytu/turystyką 3. Dominacja sezonowości w ruchu turystycznym 4. Brak współpracy między ośrodkami turystycznymi (np. brak klastrow) 5. Brak zidentyfikowanych produktów markowych powiatu 6. Brak konkretnych i śmiałych inwestycji w infrastrukturze turystycznej 7. Brak zbiorczych informacji o specyfice, preferencjach i natężeniu ruchu turystycznego w powiecie – brak systemu zbierania informacji 8. Niewielka ilość innowacyjnych i rozwojowych rozwiązań w obszarze gospodarki 9. Słaba dostępność komunikacyjna <p>Niszcząca infrastruktura kolejowa</p>
<p>Szanse:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Potencjał rozwojowy w zakresie sportów zimowych (głównie narciarstwo biegowe, Muczne, Pod Żukowem), wyciągi narciarskie (Laworta, Gromadzyń, Arłamów) 2. Możliwość pozyskania funduszy strukturalnych z Unii Europejskiej 3. Nawiązanie współpracy, w tym przygranicznej np. w formie partnerstw na rzecz rozwoju turystyki i zwiększania ruchu turystycznego w powiecie (Ukraina, Słowacja) 4. Rozwój terenów turystyczno-rekreacyjnych 5. Montaż tablic informacyjnych w miejscach interesujących i atrakcyjnych pod względem turystycznym 6. Przygraniczne położenie powiatu 7. Wzrost zainteresowania żywnością tradycyjną, regionalną i ekologiczną 8. Poprawa stanu infrastruktury drogowej na terenach wiejskich i miejskich 	<p>Zagrożenia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Emigracja młodych ludzi 2. Napływ produktów rolnych z innych państw 3. Przyjmowanie przez społeczeństwo modelu kultury „domowej” (telewizja, Internet) i konsumpcyjnej, co zmniejsza zainteresowanie ofertą instytucji kultury 4. Konkurencja innych regionów (krajów) 5. Bariery prawne dla inwestowania w obszarach chronionego krajobrazu 6. Małe przywiązanie do lokalnych tradycji

Źródło: opracowanie własne

Najczęściej szanse rozwoju turystycznego przypisuje się zasobom endogenicznym, w tym zwłaszcza przyrodniczym i kulturowym. Tymczasem doświadczenia innych regionów wskazują, że o sukcesie obszaru recepcji przesądzają już nie tylko atrakcje przyrodnicze i kulturowe, ale coraz częściej kreatywność, umiejętność

współpracy oraz determinacja osób i podmiotów zaangażowanych w rozwój turystyki wiejskiej [Kuźniar 2013: 97]. Dlatego priorytetowego znaczenia dla gospodarek lokalnych i regionalnych wielu obszarów recepcyjnych nabiera prowadzenie kompetentnej polityki turystycznej. Winna ona być ukierunkowana na wykorzystanie korzyści oraz zniwelowanie ewentualnych dysfunkcji, jakie niesie ze sobą rozwój turystyki. Jednak podejmowanie konkretnych działań operacyjnych czy taktycznych w tym zakresie powinno wynikać z planów strategicznych, a przede wszystkim z lokalnych i regionalnych strategii rozwoju turystyki. Z kolei tego rodzaju strategie muszą być oparte o wiarygodne analizy potencjału wewnętrznego oraz otoczenia obszaru recepcji turystycznej. Należy jednak pamiętać, że tylko realizacja kompleksowej analizy pozwala na właściwe sformułowanie opcji strategicznych, odpowiedni wybór strategiczny, a także właściwą implementację i kontrolę planów strategicznych, stanowiącą punkt wyjścia do realizacji kolejnych cykli planowania [Goranczewski, Puciato, 2010: 54].

Podsumowanie i wnioski

„Kontakt osobisty, autentyczność, dziedzictwo, indywidualizm to mocne atuty wsi, których turyści poszukują na obszarze wiejskim”³

(P. Long)

Turystyka wiejska jest obecnie ważną dziedziną gospodarki, która realizując własne założenia łączy sferę kultury i edukacji, angażując przy tym otoczenie społeczne. Turystyka wiejska, a w niej agroturystyka, staje się stopniowo coraz większą szansą na tworzenie nowych miejsc pracy, a tym samym na poprawę dochodów ludności żyjącej na wsi. Wpisuje się więc w ważny proces dywersyfikacji gospodarki wiejskiej i należy ją postrzegać jako ważną gałąź aktywności gospodarczej nie tylko w skali lokalnej, ale i międzynarodowej [Kłodziński 2005: 9]. Świadczy o tym chociażby fakt, że produkty turystyki wiejskiej są coraz częściej oferowane na rynku międzynarodowym i bardzo często pełnią rolę markowego produktu turystycznego.

W przypadku charakteryzowanych powiatów ogromne znaczenie dla rozwoju turystyki wiejskiej mają: krajobraz wiejski i kulturowe dziedzictwo wsi. Na uwagę zasługuje także fakt, że w zarządzaniu obszarami wiejskimi wielu rolników planując działalność turystyczną ma na względzie zarówno bioróżnorodność, jak i ochronę środowiska. Mocne strony analizowanych powiatów to również różnorodność ofertowa, realizowana w postaci gospodarstw edukacyjnych, przygodowych, artystycznych, wiosek tematycznych i różnego typu ośrodków zajmujących się animacją kulturalną oraz rozwijaniem zainteresowań w różnych dziedzinach. Na wsi lokalizowane są także przedsięwzięcia z zakresu turystyki społecznej (gospodarstwa opiekuńcze, gospodarstwa społeczne) oraz prozdrowotnej, co w rezultacie wzmacnia konkurencyjność analizowanych obszarów.

Z kolei wśród najistotniejszych problemów i słabych stron, stwierdzono słabą aktywność jednostek w pozyskiwaniu funduszy unijnych wspomagających rozwój zarówno wsi, jak i pojedynczych gospodarstw agroturystycznych. Poważną barierę stanowi niski standard pomieszczeń i słaba znajomość języków obcych przez osoby przyjmujące zagranicznych turystów. Nie najlepiej przedstawia się również działalność promocyjna poszczególnych władz oraz instytucji na terenie analizowanych powiatów. Brak współpracy w formule partnerstwa publiczno-prywatnego skutkuje natomiast zaniedbaniami w infrastrukturze komunikacyjnej i gastronomicznej.

8.1. IDENTYFIKACJA POTRZEB ZWIĄZANYCH Z ROZWOJEM TURYSTYKI WIEJSKIEJ

Dobrze wykształceni pracownicy w sektorze usług turystycznych są stale pożądanymi przez pracodawców. Powinni być profesjonalni, posiadać kompetencje nie tylko interpersonalne, ale także społeczne. Potrzeby pracodawców w branży turystycznej ulegają ciągłym zmianom. Zmiany te wynikają z globalizacji, postępu technicznego, zmian demograficznych czy wreszcie nieustannie rozwijającej się konkurencji. Narzuca to w pewien sposób konieczność ciągłego podnoszenia kwalifikacji oraz rozwijania kompetencji pracowników. Inwestowanie w kapitał ludzki staje się więc nieodzowną częścią w zakresie turystyki wiejskiej. Poza odpowiednim wykształceniem istotnym elementem jest m.in. znajomość języka obcego na poziomie przynajmniej komunikatywnym, zdolności marketingowe i zaradność [Sieczko 2016: 315-317].

Osoby pracujące w branży turystyki wiejskiej powinny posiadać odpowiednie kompetencje osobiste (personalne) oraz społeczne. Do najważniejszych z nich można zaliczyć przestrzeganie zasad kultury i etyki, kreatywność i konsekwentność w realizacji zadań, umiejętność planowania działań oraz zarządzania czasem, przewidywalność skutków podejmowanych działań oraz ponoszenie za nie odpowiedzialności, otwartość na

---

³ Cyt. za: Gaworecki W., *Turystyka*, s. 73.

zmiany, umiejętność zastosowania technik radzenia sobie ze stresem, doskonalenie umiejętności zawodowych oraz warunków porozumień, przestrzeganie tajemnicy zawodowej, komunikatywność, współpraca w zespole oraz umiejętne zastosowanie metod i technik rozwiązywania problemów [Majewska, Napiórkowska-Gzula 2012: 98-114]. Poza kompetencjami pracownik powinien posiadać określone umiejętności, które skupiają się m.in. wokół znajomości walorów geograficznych regionu, określenia wpływu turystyki na środowisko przyrodnicze, przestrzegania zasad gospodarki komunalnej, rozpoznawania różnych gatunków roślin i zwierząt czy też zastosowania programów komputerowych [Kozera-Kowalska, Uglis 2016: 33-35; Majewska, Napiórkowska-Gzula 2012: 98-114].

Celem badań była identyfikacja potrzeb związanych z rozwojem turystyki w obszarach wiejskich powiatów: nowosądeckiego, gorlickiego, jasielskiego, krośnieńskiego, sanockiego, leskiego i bieszczadzkiego.

Material i metody

W badaniach wzięło udział 84 ankietowanych, w tym 45 kobiet oraz 39 mężczyzn w wieku od 21 do 76 lat. Najliczniejszą grupę stanowili respondenci w wieku 41-50 lat (31%). Respondenci w wieku do 30 stanowili 21%, a w wieku 31-40 lat – 24%, w wieku 61 lat i więcej – 10%. Z przeprowadzonych badań wynika, iż najliczniej reprezentowany był powiat nowosądecki (19%) oraz gorlicki (19%). Na kolejnych miejscach plasowały się takie powiaty jak krośnieński (14%) i leski (14%), bieszczadzki (12%) oraz sanocki (11%) i jasielski (11%). Analizując wykształcenie zauważa się, iż 46% badanych posiadało wykształcenie wyższe, 21% - średnie, a zawodowe 21%. Najmniejszy odsetek stanowili respondenci z wykształceniem podstawowym (5%) (Wyk. 1).

Wyk. 1. Płeć, wiek, wykształcenie respondentów oraz teren działalności badanych podmiotów gospodarczych

Wyniki

Wyniki badań poddano analizie ilościowej z wykorzystaniem podstawowych miar statystycznych. Dla skali Likerta obliczono wartość modalną (najczęściej występującej wartości), wartość średnią oraz odchylenie standardowe (Tab. 1 i 1a). W kolejnym kroku przeanalizowano liczebności poszczególnych odpowiedzi na pytania z podziałem na klasy skali Likerta (Wyk. 2-11).

Analizując pierwszą część ankiety *sprzężenie zwrotne i komunikacja* zauważa się, że znaczna część ankietowanych deklaruje, iż potrafi udzielić porady turystom (Wyk. 2). Na to pytanie kobiety i mężczyźni odpowiadali mniej więcej na tym samym poziomie (kobiety 4,4; mężczyźni 4,3), co w zastosowanej skali odpowiada raczej tak. Podobnie przedstawia się sytuacja w zakresie posiadania dostatecznie dużego zasobu słownictwa, znajomości ofert turystycznych regionu oraz umiejętności reagowania na różne grupy turystów (Tab. 1). Z tej części ankiety pytania dotyczące znajomości oferty turystycznej regionu oraz potrzeb turystów były pytaniami na które najczęściej udzielano odpowiedzi negatywnych (wcale). Z przeprowadzonych badań wynika także, iż istnieje zależność pomiędzy płcią a częstością uśmiechania się, umiejętnością prowadzenia profesjonalnych rozmów telefonicznych oraz pytaniem turystów o ich potrzeby (Tab. 1).

Wyk. 2. Charakterystyka odpowiedzi badanych na pytania związane ze sprzężeniem zwrotnym oraz komunikacją

Tab. 1. Charakterystyka liczbowa udzielanych odpowiedzi

Obszar umiejętności i kompetencji	Kobiety (N=45)		Mężczyźni (N=39)		p
	x	sd	x	sd	
Sprzężenie zwrotne i komunikacja					
Czy Pan/i potrafi doradzać turystom	4,4	0,8	4,3	0,8	0,167
Czy Pan/i pyta turystów o ich potrzeby	4,3	0,9	3,7	1,3	0,024
Czy Pan/i potrafi prowadzić profesjonalne rozmowy telefoniczne (umiejętność odpowiedniej prezentacji, przeprowadzenie wywiadu, rozmowa o wymaganiach sprzętowych)	4,2	1,0	3,9	0,7	0,017
Czy Pan/i posiada dostatecznie duży zasób słownictwa	4,4	0,6	4,2	0,7	0,388
Czy Pan/i potrafi wprowadzić dobrą atmosferę podczas rozmowy	4,8	0,5	4,6	0,6	0,072
Czy Pan/i często się uśmiecha	4,8	0,6	4,4	0,8	0,002
Czy Pan/i zna ofertę turystyczną regionu	4,0	1,0	4,3	1,0	0,175
Czy Pan/i potrafi odpowiednio zareagować na różne grupy turystów (np. osoby niepełnosprawne)	4,4	0,8	4,3	0,8	0,679
Czy Pan/i potrafi odpowiednio zareagować na różne grupy turystów (np. odmienny kolor skóry, język, zachowanie)	4,2	1,0	3,9	1,0	0,071
Asertywność i konflikty					
Czy Pan/i jest w stanie słuchać turystów	4,5	0,6	4,6	0,6	0,514
Czy Pan/i potrafi wyrażać własną opinię (nie obrażając i nie atakując nikogo)	4,7	0,5	4,5	0,7	0,047

Czy Pan/i jest w stanie poprosić innych o pomoc	4,6	0,5	4,6	0,8	0,740
Czy Pan/i bywa agresywny/a, niegrzeczny/a w stosunku do innych ludzi	1,5	0,8	2,0	1,2	0,064
Czy Pan/i potrafi rozwiązywać konflikty w sposób zadowalający obie strony	4,4	0,6	3,9	0,9	0,033
Współpraca i marketing					
Czy Pan/i potrafi nawiązać kontakt z innymi podmiotami i dostosować swoje działania w celu osiągnięcia maksymalnego zaspokojenia potrzeb turystów	4,0	0,7	3,9	1,0	0,898
Czy Pan/i potrafi zapewnić mieszkańcom edukację z zakresu turystyki wiejskiej	3,8	1,0	3,2	1,3	0,020
Czy Pan/i potrafi nawiązać współpracę z podmiotami w zakresie turystyki wiejskiej (restauracje, pensjonaty, rzemiosło)	3,9	1,0	4,0	0,9	0,996
Czy Pan/i potrafi nawiązać współpracę z administracją państwową i publiczną	3,8	1,0	4,2	0,8	0,038
Ekologia					
Czy Pan/i zna możliwości wykorzystania energii odnawialnej w turystyce na obszarach wiejskich (biomasa, energia geotermalna, energia wiatrowa)	3,7	1,3	3,6	1,3	0,834
Czy Pan/i posiada informacje jak zmniejszyć zużycie energii poprzez zastosowanie energii odnawialnej	3,7	1,4	3,7	1,5	0,757
Czy Pan/i potrafi wyjaśniać turystom jak zachowywać się ekologicznie (np. jak zachowywać się w górach, jak można wzniecić pożar np.)	4,3	1,0	4,4	1,0	0,409
Czy Pan/i posiada informacje na temat ochrony środowiska w aspekcie turystyki na obszarach wiejskich	4,3	1,0	4,1	1,1	0,350
Autonomia i empatia					
Czy potrafi Pan/i sam/a podejmować decyzje	4,8	0,4	4,7	0,5	0,853
Czy potrafi Pan/i brać na siebie odpowiedzialność	4,7	0,8	4,7	0,6	0,826
Czy potrafi Pan/i wyrażać swoją opinię	4,8	0,5	4,7	0,5	0,926
Czy Pan/i lubi jasne i stabilne zasady	4,7	0,4	4,7	0,5	0,977
Czy potrafi Pan/i wczuć się w sytuację drugiej osoby	4,7	0,6	4,5	0,6	0,202
Czy potrafi Pan/i wyrażać swoje uczucia	4,6	0,6	4,2	1,0	0,054

Tab. 1a. Charakterystyka liczbowa udzielanych odpowiedzi

Obszar umiejętności i kompetencji	Kobiety (N=45)		Mężczyźni (N=39)		p
	x	sd	x	sd	
Motywacja i marketing					
Czy potrafi Pan/i robić badania rynku	3,8	1,2	3,5	1,4	0,391
Czy Pan/i wie jak postępować w rozwijaniu podstawowego produktu turystyki wiejskiej – noclegów i wyżywienia	3,9	1,2	3,9	1,2	0,989
Czy Pan/i wie jak postępować przy tworzeniu produktów komplementarnych związanych z turystyką wiejską np. jazda konna, zbieranie runa leśnego, warsztaty rękodzieła np.	3,4	1,2	3,5	1,2	0,737
Czy Pan/i posiada wiedzę na temat standardów jakości i cen w turystyce wiejskiej	3,7	1,1	3,8	1,1	0,482
Czy Pan/i zna specyfikę turystyki wiejskiej i usług związanych z tą dziedziną tj. własna produkcja rolna, rzemiosło np.	4,0	1,0	3,7	1,1	0,253
Czy Pan/i potrafi wzbudzić zainteresowanie swoim regionem	4,3	1,0	4,3	0,8	0,469
Czy Pan/i potrafi się inspirować	4,4	0,9	4,3	0,8	0,600
Aspekty techniczne					
Czy Pan/i potrafi pracować wykorzystując Internet	4,3	1,3	4,5	1,0	0,749
Czy Pan/i potrafi pisać na komputerze np. w Word	4,2	1,3	4,4	1,1	0,407
Czy Pan/i potrafi korzystać z programu Excel	4,1	1,4	4,2	1,3	0,944
Czy Pan/i potrafi korzystać z poczty elektronicznej	4,3	1,4	4,6	0,8	0,924
Czy Pan/i posiada wiedzę i informacje na temat systemów informatycznych dla hoteli i restauracji	3,4	1,5	3,6	1,4	0,519
Czy Pan/i potrafi przygotowywać prezentacje	4,1	1,4	4,0	1,4	0,543
Czy Pan/i zna zasady dobrych obyczajów przy stole	4,7	0,5	4,7	0,5	0,348
Czy Pan/i potrafi grzecznie i kulturalnie obsługiwać turystów (z uśmiechem, spokojnie)	4,8	0,5	4,5	0,8	0,050
Ekonomiczne					
Czy Pan/i zna zasady zakładania i funkcjonowania własnego przedsiębiorstwa	4,2	1,0	4,6	0,6	0,119

Czy Pan/i posiada informacje na temat tworzenia, rozwijania swojego biznes planu	3,6	1,2	4,1	0,9	0,060
Czy Pan/i orientuje się w zakresie przepisów, rozporządzeń i standardów dotyczących turystyki wiejskiej	3,8	1,1	3,6	1,1	0,553
Czy Pan/i zna obowiązkową dokumentację z zakresu funkcjonowania obiektów turystyki wiejskiej	3,8	1,1	3,6	1,2	0,509
Czy Pan/i zna podstawy rachunkowości	3,7	1,1	3,8	1,1	0,448
Spoleczne					
Czy Pan/i zna atrakcje przyrodnicze regionu	4,3	0,7	4,5	0,9	0,055
Czy Pan/i zna atrakcje kulturowe regionu	4,3	0,9	4,5	0,9	0,257
Czy Pan/i zna historię i ważne postacie związane z regionem	4,3	0,8	4,3	0,8	0,944
Czy Pan/i wie gdzie można ubiegać się o pozyskanie dodatkowych środków na działalność agroturystyczną (np. dotacje unijne)	3,8	1,4	4,1	1,0	0,748
Czy Pan/i potrafi organizować imprezy (sportowe, rekreacyjne i in.)	4,4	0,9	4,2	1,1	0,377
Kompetencje językowe					
Czy Pan/i potrafi porozumieć się w języku angielskim	2,7	1,7	3,2	1,6	0,172
Czy Pan/i potrafi porozumieć się w języku rosyjskim	2,5	1,7	2,2	1,5	0,528
Czy Pan/i potrafi porozumieć się w języku ukraińskim	1,6	1,2	1,8	1,5	0,584
Czy Pan/i potrafi porozumieć się w języku niemieckim	2,0	1,3	2,0	1,1	0,773
Czy Pan/i potrafisz porozumieć się w języku słowackim	1,9	1,2	2,1	1,4	0,591

Wyk. 3. Charakterystyka odpowiedzi badanych na pytania dotyczące asertywności oraz konfliktów

Kolejna część ankiety dotyczyła *asertywności oraz konfliktów*. Stwierdza się, że znaczna część badanych zadeklarowała, iż nie była wcale agresywna/niegrzeczna w stosunku do innych osób. Odpowiedzi kobiet plasowały się na poziomie 1,5, co oznacza całkowity brak tego rodzaju zachowań. W przypadku mężczyzn odpowiedzi plasowały się na poziomie 2,0 co odpowiada przedziałowi skali raczej nie (Tab. 1). Analizując tą część ankiety obserwuje się również, iż znaczna grupa respondentów zdecydowanie potrafi wyrazić własną opinię, poprosić o pomoc innych oraz posiada umiejętność słuchania turystów (Wyk. 3). Jednocześnie zauważa się istotność statystyczną pomiędzy umiejętnością wyrażania własnej opinii oraz umiejętnością rozwiązywania konfliktów w sposób zadowalający obie strony a płcią respondentów (Tab.1).

Wyk. 4. Charakterystyka odpowiedzi badanych na pytania związane z marketingiem i współpracą

Odpowiedzi respondentów (niezależnie od płci) na wszystkie pytania z działu *współpraca i marketing* najliczniej plasowały się w przedziale raczej tak (Wyk. 4). Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, iż w przypadku umiejętności zapewnienia mieszkańcom edukacji z zakresu turystyki wiejskiej kobiety odpowiadały średnio na poziomie 3,8 (raczej tak), natomiast odpowiedzi mężczyzn mieściły się w przedziale nie mam zdania – 3,2 (Tab. 1). Przeprowadzona analiza wykazała również istotną zależność pomiędzy płcią ankietowanych a umiejętnością zapewnienia mieszkańcom edukacji z zakresu turystyki wiejskiej oraz umiejętnością nawiązywania współpracy z administracją państwową i publiczną (Tab. 1).

Wyk 5. Charakterystyka odpowiedzi badanych na pytania związane z ekologią

Najwięcej odpowiedzi zdecydowanie tak, z części ankiety dotyczącej *ekologii*, respondenci udzieli w przypadku umiejętności wyjaśniania turystom jak zachowywać się ekologicznie. Nieco mniejsza grupa osób zdecydowanie zadeklarowała, że posiada informacje na temat ochrony środowiska w aspekcie turystyki na obszarach wiejskich. Pytanie dotyczące posiadania informacji na temat zmniejszania energii poprzez zastosowanie energii odnawialnej było pytaniem na które największa grupa respondentów wcale nie знаła odpowiedzi (Wyk. 5). Analizując natomiast średnie wartości z uwzględnieniem płci badanych obserwuje się, iż odpowiedzi na wszystkie pytania z działu *ekologii* mieściły się w przedziale raczej tak. W przypadku pytania związanego z posiadaniem informacji na temat zmniejszenia zużycia energii odpowiedzi kobiet i mężczyzn plasowały się na średnim poziomie 3,7. Podobne zjawisko zaobserwowano przy odpowiedzi respondentów na pierwsze pytanie z tej części ankiety (Tab. 1).

Wyk. 6. Charakterystyka odpowiedzi badanych na pytania dotyczące autonomii oraz empatii

Analizując odpowiedzi respondentów na pytania części *autonomia i empatia* zauważa się, że najczęściej odpowiedzi typu zdecydowanie tak, badani udzieli na pytanie dotyczące umiejętności brania odpowiedzialności na siebie, wyrażania swojej opinii oraz podejmowania decyzji. Taką odpowiedź w większości udzieli także na pytanie odnośnie preferencji jasnych oraz stabilnych zasad. Średnie wartości udzielanych odpowiedzi przez kobiety i mężczyzn mieściły się w przedziale zdecydowanie tak. Sytuacja nie dotyczy mężczyzn, których średnie wartości odpowiedzi na pytanie dotyczące umiejętności wyrażania swoich uczuć plasowały się na poziomie 4,2 co w zastosowanej skali odpowiada odpowiedzi raczej tak (Tab. 1) (Wyk.6).

Przeprowadzona analiza części ankiety dotyczącej *motywacji i marketingu* wykazała, iż najczęściej odpowiedzi zdecydowanie tak respondenci udzielili na pytanie związane z umiejętnością rozbudzania zainteresowania swoim regionem oraz umiejętnością inspirowania się. Równie duża grupa osób deklaruje, że raczej wie jak postępować przy tworzeniu produktów komplementarnych związanych z turystyką wiejską, posiada wiedzę na temat standardów jakości i cen w turystyce wiejskiej oraz zna specyfikę turystyki wiejskiej i usług związanych z tą dziedziną (Wyk. 7). Charakterystyka liczbowa udzielanych odpowiedzi wskazuje, że na pytanie dotyczące umiejętności przeprowadzania badań na rynku, kobiety przeciętnie odpowiadały na poziomie 3,8 (raczej tak), natomiast mężczyźni na poziomie 3,5 – nie mam zdania. Podobnie przedstawia się sytuacja odnośnie pytania związanego z umiejętnością postępowania przy tworzeniu produktów komplementarnych, z tym że w tym przypadku zarówno kobiety jak i mężczyźni nie mają zdania na ten temat. Przeciętne wartości odpowiedzi na pozostałe pytania plasują się w granicach 3,7-4,4 co odpowiada skali raczej tak (Tab. 1a).

Wyk. 7. Charakterystyka odpowiedzi respondentów na pytania związane z motywacją oraz marketingiem

Wyk. 8. Charakterystyka odpowiedzi respondentów na pytania dotyczące aspektów technicznych

Stwierdza się, że niewielka grupa ankietowanych w ogóle nie posiada wiedzy oraz informacji na temat systemów IT dla hoteli i restauracji. Jednocześnie nieco mniejsza część deklaruje, że nie potrafi przygotować prezentacji. Pociuszającym jest fakt, iż większość badanych zdecydowanie potrafi korzystać z poczty elektronicznej, zna zasady dobrych obyczajów przy stole, potrafi grzecznie i kulturalnie obsługiwać turystów oraz posiada umiejętność korzystania z Internetu. Z danych liczbowych wnioskuje się, że na pytanie związane z posiadaniem wiedzy i informacji na temat systemów IT kobiety przeciętnie odpowiadały na poziomie 3,4 (nie mam zdania), a mężczyźni na poziomie 3,6 (raczej tak). Analizując odpowiedzi na pytanie dotyczące umiejętności pisania na komputerze oraz korzystania z programu Excel zarówno kobiety jak i mężczyźni deklarują, że raczej posiadają te umiejętności (kobiety 4,1-4,2; mężczyźni (4,2-4,4). Dodatkowo zanotowano zależność pomiędzy płcią a umiejętnością grzecznego i kulturalnego obsługiwanie turystów (Tab. 1a), (Wyk.8).

Wyk. 9. Charakterystyka odpowiedzi respondentów na pytania związane z aspektami ekonomicznymi

Z przeprowadzonych badań wynika, że niewielka grupa respondentów raczej nie orientuje się w zakresie przepisów, rozporządzeń i standardów dotyczących turystyki wiejskiej. Równie nieduży odsetek ankietowanych raczej nie posiada wiedzy na temat obowiązkowej dokumentacji z zakresu funkcjonowania obiektów turystyki wiejskiej. Natomiast w przypadku znajomości zasad zakładania i funkcjonowania własnego przedsiębiorstwa, większość badanych deklaruje, że zdecydowanie taką wiedzę posiada. Podobnie przedstawia się sytuacja odnośnie posiadania informacji na temat tworzenia i rozwijania swojego biznesplanu oraz znajomości podstaw rachunkowości (Wyk. 9). Analizując tą część ankiety z uwzględnieniem podziału na płeć zauważa się iż przeciętne odpowiedzi kobiet i mężczyzn, na wszystkie pytania związane z aspektami ekonomicznymi, oscylowały w granicach 3,6-4,2 (raczej tak). Wyjątek stanowią mężczyźni, którzy na pytanie związane ze znajomością zasad i funkcjonowania własnego przedsiębiorstwa odpowiadali przeciętnie na poziomie 4,6 – zdecydowanie tak (Tab. 1a).

Wyk. 10. Charakterystyka odpowiedzi respondentów na pytania dotyczące aspektów społecznych

Wyk. 11. Charakterystyka odpowiedzi respondentów na pytania związane z ich kompetencjami językowymi

Przeprowadzona analiza wykazała, że większa część respondentów deklaruje, że zdecydowanie zna atrakcje przyrodnicze i kulturowe regionu, w którym pracuje, zna historie i ważne postacie związane z regionem oraz potrafi zorganizować różnego rodzaju imprezy. Tylko niewielki odsetek osób deklaruje, że raczej nie posiada wiedzy na powyższe tematy. Dodatkowo obserwuje się, że istnieje mała grupa respondentów, która w ogóle nie posiada wiedzy na temat możliwości ubiegania się o pozyskiwanie środków na działalność turystyczną oraz nie potrafi zorganizować żadnych imprez np. sportowych czy rekreacyjnych (Wyk. 10). Charakterystyki liczbowe

zanotowane w tabeli 1a wskazują, że wśród kobiet jak i mężczyzn przeciętne wartości udzielanych odpowiedzi na pytania związane z aspektami społecznymi plasowały się na poziomie 3,8-4,5 (raczej tak).

Z analizy *kompetencji językowych* respondentów wynika, że tylko niewielki odsetek badanych deklaruje zdecydowaną znajomość porozumiewania się w języku angielskim oraz rosyjskim. Niestety, większość ankietowanych posiada braki językowe. Dotyczą one w głównej mierze języka ukraińskiego, słowackiego, rosyjskiego oraz niemieckiego (Wyk. 11). Analiza danych z podziałem na płeć badanych wykazała, iż w przypadku języka angielskiego, rosyjskiego i niemieckiego odpowiedzi kobiet i mężczyzn oscylowały w granicach 2,0-2,7 co odpowiada odpowiedzi raczej nie w zastosowanej skali. Najgorzej przedstawia się sytuacja z językiem ukraińskim, gdzie kobiety udzielały odpowiedzi na średnim poziomie 1,6, natomiast mężczyźni na poziomie 1,8 (Tab. 1a).

Tabela 2 przedstawia subiektywne odpowiedzi respondentów na pytania dotyczące ich pracy w dziedzinie turystyki wiejskiej. Jak wynika z zanotowanych danych liczbowych 36% ankietowanych deklaruje, iż praca w ramach turystyki wiejskiej jest ich głównym miejscem pracy w pełnym wymiarze godzin. Dodatkowo ponad 1/3 badanych traktuje swoją pracę jako hobby. Około 27% osób w najbliższej przyszłości planuje dopiero podjąć pracę w tej dziedzinie. Analizując dane ze względu na płeć badanych zauważa się, że zdecydowana większość kobiet (24%) pracuje w pełnym wymiarze godzin oraz deklaruje, iż pracą w ramach turystyki wiejskiej będzie się zajmować w przyszłości (20%). Jednocześnie obserwuje się, iż pracę jako hobby traktuje zdecydowanie większa część mężczyzn (27%) niż kobiet (10%).

Przeprowadzona analiza odnośnie chęci uczestnictwa respondentów w dodatkowych kursach szkoleniowych wykazała, iż najwięcej osób (14) zadeklarowało, iż chciałoby podnieść swoje kwalifikacje językowe. Następnie 5 badanych wykazało chęć uczestnictwa w kursach komputerowych, a 4 chciałoby uzyskać stopień pilota wycieczek oraz przewodnika. Kilku badanych zaznaczyło, iż chętnie uczestniczyłoby w kursie pszczelarstwa (3), kursie menadżerskim (3) oraz technik obsługi turystycznej (3). Najmniejsza liczba respondentów zadeklarowała, iż chciałaby podnieść swoje kwalifikacje w ramach, agroturystyki (2), gastronomii (2), studiów (2), tradycji ludowych (2) oraz pozyskiwania środków z UE (1). Szczegółowe dane zostały przedstawione w tabeli 3.

Tab. 2. Znaczenie pracy w ramach turystyki wiejskiej w odczuciu respondenta

Praca w ramach turystyki wiejskiej jest	K	M	Razem
moim głównym miejscem pracy w pełnym wymiarze godzin	24%	12%	36%
moim hobby	10%	27%	37%
dziedzina, którą planuję się zająć	20%	7%	27%
Razem	54%	46%	100%

Tabela 3. Chęć uczestnictwa w dodatkowych kursach kwalifikacyjnych

Kurs	Liczba respondentów
pozyskiwanie środków z UE	1
agroturystyka	2
gastronomiczny	2
studia TiR	2
tradycje ludowe	2
menedżerski	3
pszczelarstwo	3
techniki obsługi turystycznej (w tym wiejskiej)	3
pilot wycieczek, przewodnik	4
komputerowy	5
językowy	14
nie udzielono odpowiedzi	45

Wnioski

Przeprowadzona analiza pozwala na sformułowanie następujących wniosków:

1. W swojej pracy ankietowani nie mają problemów związanych z komunikacją (doradztwem turystom, umiejętnością prowadzenia profesjonalnej rozmowy telefonicznej). Potrafią stworzyć miłą atmosferę w pracy oraz zachować się odpowiednio do danej sytuacji. Potrafią być asertywni, rozwiązywać konflikty w sposób zadowolający. Podczas swojej pracy nie są agresywni oraz niegrzeczni w stosunku do innych osób.

2. Generalnie, respondenci nie mają żadnych problemów z nawiązywaniem kontaktów z innymi podmiotami gospodarczymi w celach współpracy. Większość z nich deklaruje również, że radzi sobie w marketingu.
3. Z przeprowadzonych badań wynika, iż ankietowani posiadają zadowalającą wiedzę na temat ekologii oraz ochrony środowiska na obszarach wiejskich. Jedyne braki dotyczyły wiedzy na temat zmniejszania energii poprzez zastosowanie energii odnawialnej.
4. Badana grupa osób zadeklarowała, że posiada wysoki poziom autonomii oraz empatii.
5. Analizując część ankiety dotyczącą aspektów technicznych nasuwa się wniosek o konieczności organizacji kursów z zakresu systemów informatycznych dla hoteli i restauracji dla osób pracujących w turystyce wiejskiej, gdyż znaczna część badanych deklaruje, iż posiada pewne braki w tym zakresie.
6. W przypadku kompetencji ekonomicznych część ankietowanych słabo orientuje się w zakresie przepisów, rozporządzeń i standardów dotyczących turystyki wiejskiej. Równie nieduży odsetek ankietowanych raczej nie posiada wiedzy na temat obowiązkowej dokumentacji z zakresu funkcjonowania obiektów turystyki wiejskiej.
7. Przebadana grupa osób deklaruje, iż posiada kompetencje społeczne związane ze znajomością atrakcji przyrodniczych, kulturowych oraz historycznych regionu w którym pracuje, potrafi także zorganizować różnego rodzaju imprezy (np. sportowe, rekreacyjne). Niewielkie braki pojawiają się w znajomości ubiegania się o pozyskiwanie dodatkowych środków na działalność agroturystyczną.
8. Kompetencje językowe osób pracujących w turystyce wiejskiej są na słabym poziomie. Osoby te powinny mieć możliwość doszkalania się w tej dziedzinie poprzez uczestnictwo w kursach językowych. Chęć podniesienia kwalifikacji w ramach języków obcych zadeklarowała największa liczba respondentów.